

Tadeusz Piaskowski, Henryk Szkop

Zabytki Fromborka

Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku

Frombork 2003

Na poprzednich stronach ilustracje:

1. Widok Fromborka od strony północnej z 1684 r.

2. Widok Wzgórza Katedralnego od strony północnej z 1998 r.

Projekt okładki i opracowanie graficzne całości wydawnictwa

Zbigniew Janeczek

Redakcja

Jadwiga Pyczewska-Pilarek

Zdjęcia

Lech Okoński, Henryk Szkop, Jadwiga Semków

Reprodukcje

Henryk Szkop

© Wydawnictwo Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku 2003

ISBN 83-902540-9-3

Wydawca

Muzeum Mikołaja Kopernika, ul. Katedralna 8, 14-530 Frombork
www.frombork.art.pl

Wydanie pierwsze

Naświetlanie

Studio Wist, Łódź

Druk

Drukarnia Wydawnictw Naukowych w Łodzi

Spis treści

Wstęp	7
Wzgórze Katedralne	11
Katedra	29
Wystroj wnętrza katedry	43
Kanonie zewnętrzne	81
Miasto	91
Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku (1948-2003)	115
Wystawy w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku (1970-2002)	139
Frekwencja w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w latach 1948 - 2002	147
Wydawnictwa Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku	148
Bibliografia	153
Słownik terminologiczny	157
Indeks nazwisk	160

Wstęp

Diecezja warmińska powstała w wyniku podziału terytorium państwa zakonnego na prowincje kościelne, przeprowadzonego w roku 1243 przez legata papieskiego Wilhelma z Modeny. W ten sposób, oprócz diecezji warmińskiej powołano jeszcze sambijską i pomezzańską.

Obszar interesującej nas diecezji był rozległy. Jej zachodnia granica oparła się na rzece Pasłęce, wschodnia na Pregole i sięgała bram późniejszego Królewca. Północną stanowił Zalew Wiślan, a południową – granica ziemi pruskiej. W każdej z powstałych diecezji przyznano biskupom tylko trzecią część ziemi, dwie trzecie zatrzymał dla siebie zakon krzyżacki. Biskupowi warmińskiemu wydzielono środkowo-wschodnią część diecezji, jej jądrem była ziemia pruskich Warmów. Tak powstała biskupia Warmia.

W roku 1251 pierwszy biskup warmiński i legat papieski Anzelm powiedział: „W tej części, z bożej łaski, wzniosę katedrę”. Wzniósł ją w roku 1260 w Braniewie, powołując tam jednocześnie kapitułę warmińską. Po piętnastu latach ten pierwszy kościół diecezji, podczas kolejnego powstania Prusów, został doszczętnie spalony. Jego następca zrozumiał, że katedrę należy zlokalizować w miejscu bardziej bezpiecznym. Wybrał do tego celu ostatni od strony wschodniej, najbardziej stromy spadek Wyżyny Elbląskie, ograniczony biegiem rzeki Baudy i potoku Narusy, wpływających do Zalewu Wiślanego. Miejsce to od strony wschodniej łagodnie skłaniało się w kierunku rozległej i żyznej Niziny Braniewskiej.

Powstały, w wyniku owego wyboru w ostatniej ćwierci wieku XIII, kompleks osadniczy składał się z dwóch, całkowicie od siebie niezależnych, jednostek: zespołu katedralnego na wzgórzu i miasta nad brzegiem Zalewu Wiślanego. Każda z nich posiadała odmienne podstawy prawno-rozwojowe, pełniła różne funkcje i uwarunkowana była odrębnymi układami przestrzennymi, wynikającymi z prawa i topograficznego układu. Pewne ograniczenia ustrojowe miasta nastąpiły po roku 1320, kiedy kapituła warmińska wykupiła wójtostwo i współdecydowała o losach miasta aż po rok 1772. Nie miało to jednak większego wpływu na życie codzienne mieszkańców i nie zmieniało urbanistycznych uwarunkowań. Dopiero w końcu wieku XIX tarasy górny i dolny powiązano w jeden zespół, natomiast w roku 1926 Wzgórze Katedralne i miasto połączone zostały administracyjnie.

Alegoryczna mapa Warmii z XVII w.

Mapa Prus z 1570 r.

Obok: Frombork z lotu ptaka.

Frombork z lotu ptaka, lata 30. XX w.

Wkroczenie wojsk radzieckich do Fromborka, połowa lutego 1945 r.

Centrum Fromborka po zniszczeniach wojennych, ok. 1960 r.

Nazwę miasta przyjęto od Najświętszej Marii Panny, patronki katedry. Osadnicy niemieccy nazywali je – Frauenburg, a kanonicy warmińscy w swoich dokumentach pisali *Castrum Dominae Nostrae* – Gród Naszej Pani. Ona też zajęła miejsce w herbach miasta i kapituły. W tradycji polskiej miasto od dawna nazywano Fromborkiem.

Wichry historii, biorące początek poza Fromborkiem, a nawet Warmią, docierały tutaj z niezwykle niszczącą siłą. Zarówno warownia katedralna, otaczająca ją kanonie, jak i miasto często obracane były w perzynę. Tutejsi mieszkańcy nigdy nie mogli być pewni swego mienia, a często i życia. Czasy względnego spokoju, pozwalały na likwidację zniszczeń i dodawanie splendoru zespołowi katedralnemu, który po każdym kataklizmie, w jakiś niezwykle sposób odradzał się piękniejszy i zasobniejszy.

Ostatnia wojna szczególnie ciężko doświadczyła miasto. Wojska 3. Frontu Białoruskiego spychały z trzech stron stawiającego niezwykle zacięty opór nieprzyjaciela. Akcja rozwijała się w toku morderczych walk. Frombork, doszczętnie rozbity ogniem artyleryjskim, zdobyty został przez wojska radzieckie w połowie lutego 1945 roku. Z zabudowy miejskiej ocalało zaledwie 20%. Front przetoczył się dolnym tarasem, dlatego Wzgórze Katedralne poniosło mniejsze straty.

Do wyludnionego i zrujnowanego miasteczka zaczynają wkrótce napływać wysiedleńcy ze wschodnich kresów II Rzeczypospolitej – rybacy znad jezior Wileńszczyzny, osadnicy z Mazowsza i z Lubelszczyzny. Liczący kilkaset mieszkańców Frombork przestał być wtedy miastem. Prawa miejskie odzyskał dopiero w roku 1959.

Pod koniec lat sześćdziesiątych rozpoczęto odbudowę Fromborka, połączoną wówczas ze słynną akcją harcerczą na rzecz tego miasta – „Operacja 1001 Frombork”. Przygotowano obchody 500. rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika, który jako kanonik kapituły warmińskiej żył i pracował na Wzgórzu Katedralnym niemal nieprzerwanie od roku 1510 do dnia swojej śmierci w maju 1543 roku. Właśnie tutaj wielki astronom opracował wiekopomne dzieło *De revolutionibus*, które całkowicie odmieniło dotychczasowe pojęcia o wszechświecie. W ramach przygotowań do tej rocznicy powstała szansa odbudowy miasta w sposób nawiązujący do stylu i klimatu tego zabytkowego zespołu. Wykorzystano ją tak dalece, jak to w owych czasach było możliwe. Zabudowując w latach osiemdziesiątych pozostałe parcele we wschodniej części miasta, jeszcze lepiej dostosowano projektowaną architekturę do istniejących warunków, komponując ją bardziej udanie z zachowanymi resztkami dawnego budownictwa w historycznym układzie przestrzennym.

Zespół katedralny na wzgórzu, ten prawdziwy klejnot architektury na Warmii, oszczędzony w dużym stopniu podczas działań wojennych, niemal od dnia ich zakończenia znalazł się w centrum uwagi polskich konserwatorów, historyków sztuki oraz władz kościelnych.

Porządkowanie wzgórza rozpoczęło w roku 1946, podejmując decyzję o zorganizowaniu tutaj Muzeum Mikołaja Kopernika. Muzeum to udostępniono zwiedzającym we wrześniu 1948, natomiast odbudowa

zabytków architektury i ich konserwacja, charakteryzując się okresami wzmożonej aktywności, trwa do dnia dzisiejszego.

Wchodzących do wnętrza fromborskiej katedry zaskakuje mnogość zachowanych tutaj pamiątek polskości. Nic w tym dziwnego, jeżeli zważymy, że ponad 300 lat, tzn. od roku 1466 do 1772, Warmia należała do Korony, a biskupami i członkami kapituły byli często ludzie wielce zasłużeni dla historii i kultury Warmii i Polski. Niektórzy swoimi osiągnięciami zdobyli rozgłos międzynarodowy, najślawniejszy zaś z nich – Mikołaj Kopernik znalazł poczesne miejsce w pantheonie ludzkiego geniuszu. Z innych wymienić jeszcze należy Jana Dantyska, poetę, osobistego przyjaciela i mecenasa słynnego Erazma z Rotterdamu, Marcina Kromera, najwybitniejszego kronikarza po Długoszu, Stanisława Hozjusza zasłużonego działacza społecznego i politycznego okresu kontrreformacji, czy Ignacego Krasickiego, wybitnego poetę doby Oświecenia.

W dzisiejszych czasach kontynuatorem tradycji humanistycznych i naukowych na Wzgórzu Katedralnym stało się Muzeum Mikołaja Kopernika. Podejmowana tutaj problematyka badawcza i działalność popularyzatorska wykraczają daleko poza ramy przypisywane muzeom regionalnym. Organizowane w muzeum ekspozycje z zakresu sztuki i nauk matematyczno-przyrodniczych, zyskały rozgłos i uznanie w kraju i poza granicami.

Obecnie Frombork, twórczo łączący wartości estetyczne, zabytkowe, religijne, naukowe i muzealne jest w tej części naszego kraju zjawiskiem zupełnie wyjątkowym. Stwarza to temu wyróżnionemu przez historię miejscu ogromną szansę.

Wszelkie zatem działania natury administracyjnej i prawnej, podejmowane tutaj dzisiaj i w przyszłości, powinny mieć na uwadze tę delikatną tkankę, jaką charakteryzuje się unikatowy zespół wartości reprezentowanych głównie na Wzgórzu Katedralnym.

Mikołaj Kopernik, tzw. „portret toruński”, XVI w.

Stanisław Hozjusz, miedzioryt z XVI w.

WZGÓRZE KATEDRALNE

Warownia

Głównym akcentem i zaczątkiem założenia architektonicznego warowni jest katedra, którą z czasem otoczono murami obronnymi z systemem wież, baszt i bram. Obecny wygląd warowni nieco odbiega od pierwotnego, zachowały się jednak głównie elementy średniowiecznego założenia, często w pierwotnym kształcie. Zbudowano ją na rzucie nieregularnego prostokąta, konfiguracja terenu bowiem, pomimo kilkakrotnych niwelacji, uniemożliwiała zachowanie bardziej regularnego planu. Najpotężniejszym elementem systemu i jego pionową dominantą jest wysoka dzwonnica, nadbudowana na planie kwadratu, nad ośmioboczną basteją w południowo-zachodnim narożu warowni.

Zachodniej strony broni wysoki mur zwieńczony krenelażem, z dwoma poziomami ganków obronnych i prostokątną wieżą bramną przykrytą czterospadowym dachem. W ostrołukowej bramie znajduje się zrekonstruowana brona na prowadnicach. Dalej prostokątna wieża, przykryta dachem namiotowym, flankująca mur w północno-zachodnim narożu, należała niegdyś do Mikołaja Kopernika, stąd od wieku XVII nazywana jest Wieżą Kopernika.

Między Wieżą Kopernika a półkolistą basztą, zwaną od XVIII wieku wieżą kustodii, rozwija się północno-zachodni odcinek muru tworzący skośne ścięcie prostokątnego obwodu warowni. Pośrodku, na murach wcześniejszej furty północnej, wznosi się barokowa kanonia pod patronatem Najświętszej Marii Panny Wniebowziętej (*inter muros*) dobudowana do zachodniej, wyższej elewacji gotyckiego domu kustosa. Do tego domu przylega półkolista wieża kustodii, za którą siedem skarp wspiera od zewnątrz długi odcinek muru z wąskimi strzelnicami. Od wschodu mur flankuje szeroka prostokątna wieża, komunikacyjnie i funkcjonalnie związana z katedrą, mieszcząca we wnętrzu kapitularz.

W połowie wschodniego ciągu murów znajduje się występująca na zewnątrz okrągła baszta. Zamyka ona szyję bramną dawnej furty wschodniej. Dalej, o południowo-wschodni odcinek muru opiera się potężna bryła starego pałacu biskupiego.

Mur południowy zamyka od wschodu elewacja ryzalitu pałacu biskupiego, na której wyraźnie widać ślady po pierwotnie istniejącej tutaj wieży narożnej, w której wcześniej, jeszcze w wieku XIV, mieściła się szkoła katedralna. W połowie długości mur przerywa dwucylindryczna

Brama Zachodnia Wzgórza Katedralnego od strony dziedzińca

Katedra Fromborska, widok z dzwonnicy

Brama Południowa, główne wejście na dziedziniec Wzgórze Katedralnego

Widok na południowy odcinek Wzgórze Katedralnego (część zachodnia). W kolejności: Nowy Wikariat, Baszta Prochowa, dzwonnica osadzona na oktagonальной wieży artyleryjskiej

czterokondygnacyjna Brama Południowa, z głównym przejściem bramnym zwieńczonym łukiem odcinkowym. Od zachodu przylega do bramy budynek Nowego Wikariatu. Jego południową elewację stanowi mur obronny. Biegącego w stronę ośmiobocznej bastii odcinka muru broni półkolista baszta południowa, zwana również Basztą Prochową. Ten fragment muru zwieńczony jest krenelażem i podobnie, jak odcinek przed Bramą Południową, posiada u góry szeroką odsadzkę od strony dziedzińca.

Pierwszą wzmiankę o budowie masywnych obwarowań Wzgórze Katedralnego znaleziono w dokumencie lokacyjnym dla wsi Dąbrowy z 10 grudnia 1391 roku. Kapituła zobowiązywała w nim mieszkańców wsi do świadczeń na rzecz budowy warowni we Fromborku. Potwierdza to testament kantora kapituły, Jana von Essena z roku 1414, przeznaczający kwotę 1000 guldenów angielskich na rozpoczęcie we Fromborku budowę obwarowań i dzwonnicy. W wymienionych dokumentach zawarte są informacje, iż fromborska warownia strzeżona i broniona była przez wojska własne i zaciężne, poszczególni zaś kanonicy mieli obowiązek utrzymywania porządku i wykonywania remontów przydzielonych im odcinków murów i baszt.

Wybitną rolę w systemie fortyfikacyjnym Wzgórze Katedralnego ogrywała **oktagonalna wieża artyleryjska**, zwana *magna turris*. Powstała przed rokiem 1448 jako kluczowy punkt obrony najbardziej zagrożonego, płaskiego przedpoła i głównego dojazdu do warowni. Jest to zapewne ostatni element całego systemu obrony wzgórza. W roku 1448 za rządów biskupa Franciszka Kuschmalza (1424-1457) zbudowano na niej dzwonnice i zawieszono duży dzwon. Była to zapewne budowla o konstrukcji szkieletowej, nietrwała, gdyż dwieście lat wystarczyło, by popadła w ruinę. Istniejącą w obecnym kształcie **dzwonnice** wzniosła kapituła na platformie oktagonальной wieży w latach 1683-85 z legatu biskupa Stefana Wydźgi. Wielokrotnie remontowana w wiekach XVIII i XIX została zniszczona późną zimą roku 1945 w czasie działań wojennych. Odbudowana w latach 1968-72 jest przykładem jednej z lepszych powojennych realizacji konserwatorskich w Polsce.

Po powtarzających się w wieku XV oblężeniach modernizację obwarowań podjął biskup Maurycy Ferber. Z jego polecenia w roku 1537 postawiono przed Bramą Południową **barbakan**, założony na planie wydłużonego półoktagonu, częściowo posadowiony na słupach, z drewnianym mostem i poprzedzony krótką gardzielą do przejazdu nad suchą fosą. Barbakan ten, zwany niegdyś angulem, rozebrany został w roku 1853. W latach 1968-72 odkopano go i zrekonstruowano w części przyziemia. Jest to już najpóźniejszy element systemu obronnego Wzgórze Katedralnego.

Spośród elementów systemu obronnego Wzgórze, poza wieżą artyleryjską z posadowioną na niej dzwonnice, wyróżniają się gabarytami i charakterystycznymi sylwetkami inne wieże i bramy, które w przeszłości z powodzeniem wypełniały przeznaczone dla nich funkcje, a i dzisiaj stanowią nie tylko ozdobę zespołu architektonicznego Wzgórze. Budowle

te bowiem od dawna, już po ustaniu potrzeby obronnej, służyły kapitulie celom mieszkalnym i administracyjnym, a w okresie powojennym służyły potrzebom diecezji (Kapituła) i zarządzającemu warownią od roku 1948 – Muzeum Mikołaja Kopernika.

Początkowo **Brama Południowa**, zwana *porta maior* służyła wyłącznie celom obronnym, jednakże już w roku 1562 dobudowano do niej od strony dziedzińca budynek kurii zwanej *Dominae Nostrae Maioris ad portam maioris*. Brama wraz z kurią były kilkakrotnie dewastowane skutkiem wojen w wieku XVII i w roku 1703. Prowizorycznie remontowana utrzymała się do roku 1856, kiedy to została naprawiona i gruntownie przebudowana wg projektu inspektora z Braniewa, Augusta Bertrama, i adaptowana na cele kasy biskupiej. Wówczas to nadano Bramie Południowej istniejący obecnie kształt. Podwyższono basztę o czwartą kondygnację, na piwnicach z XVI wieku dostawiono tylny trakt, wykuto nowe okna i zmieniono kształt łuku bramnego nad przejazdem. Wówczas też zniszczono, zapewne średniowieczną jeszcze, dekorację malarską z herbami biskupstwa, kapituły i diecezji oraz z postaciami świętych Apostołów Piotra i Pawła, zastępując ją w roku 1861 dwiema widocznymi dziś żeliwnymi płytami z herbami biskupstwa i kapituły. Zasypując

Żeliwna płyta z herbem kapituły nad Bramą Południową

Brama Południowa i Nowy Wikariat

Wieża Kopernika, widok z dziedzińca katedralnego

Widok na Bramę Zachodnią, w głębi Wieża Kopernika

w roku 1843 ruiny barbakanu, rozebrano przybudowany do zachodniej baszty bramnej budynek odwachu, wzniesiony tutaj jeszcze w roku 1710 w konstrukcji szkieletowej. Ostatni remont kapitalny przeprowadzono w Bramie Południowej w latach 1969-72, adaptując jej wnętrze na cele mieszkalne i administracyjne Muzeum Mikołaja Kopernika.

Kolejnym ważnym akcentem architektonicznym warowni fromborskiej jest wieża usytuowana w jej północno-zachodnim narożu, zwana od roku 1610 **Wieżą Kopernika**. Wzniesiona jeszcze przed rokiem 1400 jest w swoim zasadniczym zrębie najstarszym elementem zachodniego odcinka fortyfikacji. Wymieniana już w roku 1499 jako wieża mieszkalna, od roku 1514 stanowiła własność Mikołaja Kopernika. Po zniszczeniach wojennych roku 1626 remontowana była przez kolejnego jej właściciela kanonika Eustachego Nencheny. W roku 1738 gruntowny remont wieży przeprowadził kanonik Mikołaj Schulz, lecz niecałe sto lat wystarczyło, aby uległa całkowitej ruinie. Wieża Kopernika w następstwie sekularyzacji części dóbr kościelnych przekazana została przez władze pruskie braniewskiemu Gimnazjum Hozjanum. Władze tej uczelni zamierzały wieżę rozebrać, sprzedając cegłę prywatnym nabywcom. Tylko dzięki energicznemu sprzeciwowi kapituły, wspartemu opinią konserwatora prowincji Ferdynanda Quasta, Królewskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych decyzją z dnia 17 lipca 1816 roku zrewidowało swoją poprzednią niefortunna decyzję, przekazując wieżę na powrót warmińskiej kapitule. Wieżę, jako domniemane obserwatorium Mikołaja Kopernika, remontowano jeszcze w roku 1870, a w roku 1912 kanonik Eugeniusz Brachvogel urządza w niej Muzeum Mikołaja Kopernika. Przy okazji tej adaptacji zniszczono jednak wiele elementów architektonicznych i dekoracyjnych, które przetrwały na elewacjach wieży od czasów średniowiecza. Poważnie uszkodzona w roku 1945, została włączona do kompleksu Muzeum Mikołaja Kopernika. Remontowana była wstępnie w latach 1951-53, a w latach 1961-65 wnętrze wieży zostało gruntownie przebudowane i dostosowane do funkcji muzealnej. Wówczas to w zagłębieniach muru na drugiej kondygnacji odnaleziono niewielkie ślady gotyckiej zapewne polichromii.

Drugi wjazd na dziedzińiec warowni, którzy przerywa w połowie zachodni odcinek murów obronnych, prowadzi przez **Bramę Zachodnią**, zwaną niegdyś *porta minor*. Jeszcze w początkach XIV wieku, kiedy ten fragment Wzgórza Katedralnego nie był dostatecznie broniony obwarowaniami, prowadził tędy wjazd na katedralny dziedzińiec przez drewniany pomost przerzucony nad jarem, który funkcjonował jeszcze do roku 1792. Można przypuszczać, iż był to najstarszy łącznik komunikacyjny na Wzgórzu. Istniejąca obecnie wieża bramna zbudowana została zapewne na przełomie wieków XIV i XV, otrzymując dzisiejszy kształt dzięki nadbudowie ostatniej kondygnacji w I połowie XV wieku. Niszczona skutkiem działań wojennych, była wielokrotnie remontowana w wieku XVII i gruntowniej w roku 1721. W roku 1867 zachodniej wieży bramnej groziło całkowite zniszczenie, zamierzano bowiem włączyć ją

w całości do rozbudowywanego wówczas starego wikariatu. Tym razem w obronie wieży wystąpił biskup Geritz, który twierdził, że budowla ta jest związana z Kopernikiem, ponieważ na wieży bramnej kończył się ganek obronny, którym według słów biskupa – Kopernik zwykł był się przechadzać. Dla ścisłości należy stwierdzić, iż wspomniany przez Geritza ganek, tradycyjnie związany z osobą Kopernika, w owym czasie już dawno nie istniał. Został zlikwidowany w roku 1848, kiedy do zachodniego odcinka murów przybudowano wysoki gmach biblioteki kapitulnej. W następstwie tego zdarzenia w roku 1870 przeprowadzono pod kierunkiem Ferdynanda Quasta pełną rekonstrukcję zachodniego zespołu bramnego. W latach 1932-36 wieżę wraz z całym zachodnim odcinkiem murów remontowano według wskazówek kanonika Eugeniusza Brachvogla. W czasie działań ostatniej wojny została ona częściowo zniszczona. Gruntowny remont wieży przeprowadzono w latach 1950-53 i kontynuowano jeszcze w roku 1963.

Północnego odcinka murów warowni broniła zachowana w swoim pierwotnym kształcie baszta północna, zwana **Basztą Kustodii**. Zbudowana została na planie podkowy zapewne w początkach wieku XV jako ostatni element obronny części murów od strony Zalewu Wiślanego, których realizację zakończono już w ostatniej ćwierci XIV wieku. W roku 1739 kanonik Krasieński, zamieszkujący wówczas sąsiadujący z basztą Dom Kustosza, przebudował jej wnętrze do celów mieszkalnych. Po niewielkich zniszczeniach w roku 1945 została, podobnie jak inne wspomniane już budowle na Wzgórzu Katedralnym, włączona w roku 1948 do kompleksu Muzeum Mikołaja Kopernika. Remontowana była w latach 1961-65 i 1987-88, kiedy wnętrze baszty adaptowano do celów biblioteki muzealnej.

Jedyną budowlą o charakterze obronnym na Wzgórzu Katedralnym, której po pracach konserwatorskich okresu powojennego nie przystosowano do celów użytkowych, jest usytuowana w południowym ciągu murów pomiędzy nowym wikariatem a oktagonálną wieżą artyleryjską – basztą południową, zwana **Basztą Prochową**. Wzniesiona podobnie jak Baszta Kustodii na planie podkowy w początkach wieku XV, stanowiła istotny element obrony południowego przedpoła. Na przełomie wieków XVII i XVIII włączona została do rozbudowywanej wówczas kanonii pod patronatem św. Mikołaja. Po rozbiórce ruin kanonii, zniszczonej działaniami ostatniej wojny, baszta została w roku 1960 zrekonstruowana, stanowiąc dobry przykład tendencji występujących w praktyce konserwatorskiej tego okresu.

W systemie obronnym warowni istniała niegdyś jeszcze jedna otwarta półcyldryczna baszta z pierwszej ćwierci XV wieku. Usytuowana była w połowie północnego odcinka murów, pomiędzy Basztą Kustodii a Kapitularem. zrujnowana została w roku 1779 skutkiem obsunięcia się stoku wzgórza. Po tym wypadku, celem wzmocnienia wzgórza, jego północny stok obsadzono drzewami i krzewami.

Charakterystycznym dziełem obronnym w systemie fortyfikacyjnym Wzgórza Katedralnego jest cylindryczna basteja, zamykająca szczyt furty

Dom Kustosza i Baszta Kustosza. Widok od strony północnej

Dzwonnica, widok od strony zachodniej

wschodniej, usytuowane na stoku wschodniego parowu. Basteja ta jest rówieśnicą barbakanu znajdującego się przed Bramą Południową i została wzniesiona z legatu biskupa Maurycego Ferbera w ramach modernizacji obwarowań w roku 1536. Od nazwiska swojego fundatora nazywana była od początku **Basztą Ferbera**. Na elewacji widnieje renesansowa płyta z piaskowca, z herbem własnym Ferbera i datą: 1536. Po utracie znaczenia obronnego wnętrze bastei adaptowano w roku 1712 na spiżarnię kuchni biskupiej, a w roku 1742 otoczono ją budynkami kuchennymi i gospodarczymi. Po zniszczeniach roku 1945 ruiny kuchni tzw. kurii Bratkowskiego i budynków gospodarczych zostały rozebrane a mury od strony dziedzińca zrekonstruowano i wzmocniono ślepymi ostrołukowymi arkadami. Wnętrze bastei zaadaptowano do celów użytkowych. Obecnie mieści się tam magazyn sprzętów muzealnych.

Najbardziej śmiałą koncepcję, spośród wszystkich powojennych realizacji konserwatorskich na Wzgórzu Katedralnym, znajdujemy w sposobie odbudowy, po zniszczeniach ostatniej wojny, zespołu **oktogonalnej wieży artyleryjskiej** z posadowioną na niej **dzwonnica**. Wnętrze oktogonalnej wieży zaadaptowano na cele muzealnego planetarium, z kopułą o 8-metrowej średnicy, natomiast wnętrze czworobocznej dzwonnicy wyposażono w żelbetową, spiralną konstrukcję schodów, wiodących na taras widokowy na koronie jej murów. Wnętrze podzielono kilkoma podestami i zawieszono tam, jedyne wówczas w Polsce, wahadło Foucaulta. Hełm dzwonnicy, zaprojektowany niegdyś zapewne przez Jakuba Wintzlera z Królewca i wykonany w latach 1683-5 przez Michała Bocka z Braniewa, został dokładnie zrekonstruowany, dzięki czemu zespół wieży dzwonnej wyróżnia się doskonałością formy i stanowi prawdziwie reprezentacyjną dominantę w zabudowie Wzgórza Katedralnego. Prace te, jak wspomniano na początku opisu zabytków warowni, wykonano w latach 1968-1972 wg projektu dwóch olsztyńskich inżynierów – Witolda Czajkowskiego i Edwarda Sapały.

Kanonie wewnętrzne i Kapitułarz

Domy kanoników położone na wzgórzach wokół warowni w czasie licznych najazdów narażone były na zniszczenia i grabieże. Skłoniło to kanoników do urządzania mieszkań okolicznościowych wewnątrz obwarowań. W różnych okresach powstawały oparte o mury kanonie wewnętrzne. Również wieże przystosowywano do celów mieszkalnych. Kanonie wewnętrzne, jako schronienia chwilowe, były przeważnie małe i wąskie, jednotraktowe. W formie murowanej zaczęły powstawać zapewne od początku wieku XV. W dokumentach z 1499 roku wymienia się kanonię wewnętrzną, położoną na wschód od Bramy Południowej. Na zachód, tam gdzie stoi Nowy Wikariat, znajdowała się kanonia zamieszkiwana w 1609 roku przez Wawrzyńca Kocha. Wzdłuż odcinków zachodniego, północnego i południowego murów obronnych warowni do roku 1945 istniał zespół składający się z siedmiu budynków. Po ich zrujnowaniu w czasie ostatnich działań wojennych zachowały się jedynie trzy. Ruiny

Żelbetowa, spiralna konstrukcja schodów w dzwonnicy

Wahadło Foucaulta w dzwonnicy

Widok na wschodnią część Wzgórza Katedralnego. Na pierwszym planie Baszta Ferbera

Panorama Fromborka, widok od strony zachodniej, F. Quast, połowa XIX. w.

Dom Kustosza, w głębi Kustodia

Zabytkowy strop w Domu Kustosza, XVI w.

rozebrano w czasie odgruzowywania dziedzińca katedralnego w latach 1950-59. Rozebrano też parterowy budynek wykonany w konstrukcji szkieletowej, usytuowany pomiędzy Wieżą Kopernika i kanonią pod patronatem Najświętszej Panny Marii Wniebowziętej, w której do roku 1959 zamieszkiwali pracownicy Muzeum Mikołaja Kopernika. Rozebrano mury XIX-wiecznego budynku biblioteki kapitulnej, znajdującej się pomiędzy Bramą Zachodnią i Wieżą Kopernika. Stała ona na miejscu kanonii wzniesionej w roku 1712 przez Kanonika Gotfryda Eulenburga. Kolejną rozebraną wówczas kanonią była wypalona, usytuowana po stronie południowej kanonia św. Mikołaja. Ponieważ sąsiadowała z zespołem dzwonnicy, zwano ją również *ad campanille*. Wzniesiona została w wieku XVI i gruntownie przebudowana w roku 1630, z włączeniem do niej Baszty Prochowej. Kanonia ta remontowana była jeszcze w roku 1936, niecałe 10 lat przed ostateczną likwidacją. Nie znaleziono uzasadnienia, aby odbudować stary wikariat, opierający się o mur zachodni pomiędzy oktagonálną wieżą a Bramą Zachodnią. Był to wcześniej dom psalterzystów, zamieszkiwany też przez diakonów. Przed rokiem 1676 przejęty został przez wikariuszy, stąd jego późniejsza nazwa. W roku 1867 był remontowany i adaptowany na mieszkania służby kościelnej. Po rozebraniu tego budynku wyreperowano w roku 1959 lico wewnętrzne zachodniego muru, rekonstruując w tym miejscu i w miejscu nie istniejącej już biblioteki dwa poziomy drewnianych ganków obronnych. Jak wcześniej wspomniano, była jeszcze przy wschodnim odcinku murów tzw. kanonia Bratkowskiego, której fundamenty odkopano w roku 1958, lecz po przebadaniu archeologicznym i po zinwentaryzowaniu zostały one z powrotem zasypane.

Z pozostałych na Wzgórzu Katedralnym trzech budynków pełniących niegdyś funkcje mieszkalne, najokazalszym jest **Dom Kustosza**. Usytuowany po północnej stronie dziedzińca w pobliżu zachodniej elewacji katedry, powiązany w całość z Basztą Kustodii. Zbudowany w latach 1513-17, jest w tym zespole najstarszą kanonią wewnętrzną, która przetrwała do dnia dzisiejszego w nie zmienionym kształcie i układzie przestrzennym, pomimo przeprowadzanych tutaj na przestrzeni wieków licznych prac budowlanych. Najpoważniejsze remonty miały tam miejsce w roku 1713, kiedy dobudowano do Domu Kustosza kanonię pod patronatem Najświętszej Panny Marii Panny Wniebowziętej, łącząc oba budynki w jedną funkcjonalną całość, oraz w latach 1817-20, kiedy budynek ten został również otynkowany. Wcześniej, bo jeszcze w roku 1630, został on komunikacyjnie połączony z Basztą Kustodii. Swoją dzisiejszy wygląd zawdzięcza pracom konserwatorskim, wykonanym w latach 1948-53, po adaptacji wnętrza na Muzeum Mikołaja Kopernika oraz w roku 1982, kiedy odsłonięte zostało jego lico ceglane od strony dziedzińca. Budynek oparty jest ścianą północną na murze obronnym i ustawiony kalenicowo. Zbudowany na planie prostokąta, posiada trzy kondygnacje i jest częściowo podpiwniczony. Przykryty ceramicznym dachem dwuspadowym z naczółkiem. W szczycie zachodnim zachowane

jest późnogotyckie okno z łukiem „w osli grzbiet”. Tynkowany fryz oddziela drugą i trzecią kondygnację elewacji od strony dziedzińca. Taki sam fryz występuje na elewacji północnej. Do wnętrza wiedzie portal o łuku koszowym, obramiony laskowaniem z profilowanej cegły. Wnętrze jednotraktowe, złączone od roku 1713 z sąsiednią kanonią, z dużą izbą i sienią na każdej kondygnacji. Izby i sienie przykryte są stropami belkowymi, na parterze i II piętrze, zapewne pochodzącymi z wieku XVII. Najbardziej reprezentacyjny strop, jeszcze z początku wieku XVI, znajduje się na I piętrze. Zachowane są na nim duże partie polichromii o charakterze roślinnym. Znajdujący się na tej kondygnacji późnobarokowy kominek, wykonany został w piaskowcu w roku 1713. Kominek na drugim piętrze manierystyczny, pochodzi z roku 1630. Na pierwszym piętrze zachowały się intarsjowane drzwi z około 1713 roku, z ozdobnymi okuciami i zamkami. Do roku 1664 Dom Kustosza zamieszkiwał kanonik Przecław Szemborowski. Przed domem był wtedy ogródek otoczony murem, opierającym się o zachodni portal katedry. Mur ten, mimo iż uniemożliwiał podjazd, ograniczał wejście do katedry i szpecił jej elewację zachodnią, przetrwał do roku 1864.

Dom Kustosza zamieszkiwali jeszcze m.in. proboszcz kapituły Tomasz Ujejski, a po nim kantor kapituły – Stanisław Kowalski, który tuż przed swoją śmiercią (1708 r.), gruntownie dom ten wyremontował i połączył komunikacyjnie z przylegającą od zachodu, pochodzącą z roku 1630, kanonią pod patronatem Najświętszej Panny Marii Wniebowziętej. W roku 1948 ten zespół budynków adaptowano na cele Muzeum Mikołaja Kopernika. Mieściło się ono tam do roku 1970. W latach 1987-92 adaptowano go dla potrzeb biblioteki muzealnej i pracowni dokumentacji muzealnej, a ostatni remont polegający na wymianie okien wykonano w roku 2002.

Kanonia wewnętrzna pod patronatem Najświętszej Panny Marii Wniebowziętej, zwana *ad cornu S. Evangelii*, przybudowana została do zachodniej elewacji Domu Kustosza w roku 1630 na fundamentach wcześniejszej kanonii i na murach nadbramia furty północnej. Swoją ostateczny kształt uzyskała w roku 1713. Jest to budynek barokowy z zachowanymi elementami gotyckimi i późnorenesansowymi. Zbudowana została na planie prostokąta, ustawiona kalenicowo, elewacją północną opiera się o mur obronny. Jest częściowo podpiwniczona. Przykryta dwuspadowym dachem ceramicznym z naczółkiem od strony zachodniej. Połączona z Domem Kustosza w roku 1713, stanowi z nim wizualnie na zewnątrz jedną harmonijną całość. Elewacje od strony dziedzińca są otynkowane. Do wnętrza prowadzi portal usytuowany w połowie długości budynku. Nad portalem widoczny jest zegar słoneczny, zaprojektowany i wykonany przez Tadeusza Przypkowskiego niedługo po adaptacji kanonii i Domu Kustosza na Muzeum Mikołaja Kopernika.

Wnętrze o układzie jednotraktowym, powiększone od strony północnej przez zajęcie nadbramia furty i sąsiadującego z nią wykuszu, wykonane zostało w roku 1713 według zamierzenia i z legatu kantora kapituły

Kanonia wewnętrzna pod patronatem Najświętszej Panny Marii Wniebowziętej XVIII w.

Portal Domu Kustosza

Zegar słoneczny na kanonii Najświętszej Panny z 1948 r.

Nowy Wikariat

Fragment stropu w Nowym Wikariacie, I połowa XVIII w.

Stanisław Kowalskiego. Obszerna sień, z której schody o łamanym biegu prowadzą na piętro, przebudowana została w roku 1948. Wnętrza parteru oraz sieni na piętrze przykrywają stropy belkowe, odeskowane, pochodzące zapewne z roku 1630. W salach piętra zachowane zostały stiukowe, bogato dekorowane fasetowe sufity, wykonane w roku 1713 i naprawiane gruntownie w latach 1947-48. Z tego samego czasu pochodzi kominek w dużej sali na piętrze, stiukowy, o wyjątkowo bogatej dekoracji. Zachowało się też troje intarsjowanych drzwi z roku 1713, z oryginalnymi okuciami i zamkami, na których widoczne są jeszcze ślady złocień. Kanonia ta remontowana była w latach 1946-48, kiedy wraz z Domem Kustosza adaptowano ją na siedzibę Muzeum Mikołaja Kopernika. Obecnie w jednym z pomszczeń na piętrze znajduje się muzealna pracownia plastyczna, reszta z nich nie jest użytkowana i oczekuje kapitalnego remontu. W latach 2002-2003 wykonano gruntowny remont elewacji, wymianę pokrycia dachowego, naprawiono kominy, wymieniono okna i zakonserwowano barokowy portal, oraz znajdujący się nad nim zegar słoneczny.

Nowy Wikariat zbudowano na planie prostokąta, wykorzystując południowy mur obronny. Jest to budynek murowany z cegły, o układzie blokowym, nie tynkowany, dwutraktowy, piętrowy, przykryty trójspadowym dachem ceramicznym. Jego wschodnia ściana szczytowa opiera się o Bramę Południową. W północnej, dziewięcioosiowej elewacji znajdują się wejścia na dwie klatki schodowe. Pod okapem budynek opasany jest tynkowanym bogato profilowanym gzymsem. Posadowiony jest na fundamentach wcześniejszej kanonii Wawrzyńca Kocho, z której pozostały piwnice. W wieku XVI wikariusze kapituły nie mieli własnych mieszkań przy katedrze. W czasie wizytacji biskupa Marcina Kromera w roku 1581 dwaj z nich mieszkali w zachowanym do 1999 r., lecz znacznie przebudowanym w wieku XVIII, domu należącym do wspólnoty wikariuszy przy drodze do Elbląga. Jeden z wikariuszy mieszkał w mieście, jeden w nie istniejącym już budynku choralii między dzwonnica a Bramą Zachodnią. Dopiero biskup Mikołaj Szyszkowski, wizytując katedrę w 1639 roku, zarządził, by kapituła zatroszczyła się o odpowiedni dom dla wikariuszy. W roku 1646 urządzono im mieszkania przy zachodniej bramie warowni. Budynek ten nazywano starym wikariatem. W roku 1664 wikariat rozebrano i dopiero w roku 1723 na koszt biskupa Teodora Potockiego wybudowano nowy wikariat, dla większej ilości wikariuszy pragnących tutaj prowadzić wspólne życie.

Wikariat ten, zbudowany w innym już miejscu, remontowany był i przedłużony w kierunku zachodnim przez mistrza murarskiego, Domańskiego z Ornety w roku 1861. Przebudowany jeszcze w początkach wieku XX służył od roku 1946 na mieszkania pracowników muzeum. Ostatni remont kapitalny Nowego Wikariatu przeprowadzono w latach 1976-80. Polegał on na całkowitej modernizacji i przebudowie układu wnętrza i adaptacji poddasza do celów mieszkalnych. Podczas tych prac w części zachodniej budynku, nie przebudowanej w wieku XIX, w jednym

z pomieszczeń dokonano niezwykłego odkrycia. Był nim wspaniały drewniany, belkowy strop, polichromowany realistycznymi motywami roślinnymi, zaczerpniętymi zapewne z rozpowszechnionych wówczas zielników. Odsłonięto wówczas również fragmenty polichromii ściennej z iluzjonistycznie malowanym architektonicznym obramieniem portalu, z herbami biskupstwa i kapituły oraz biskupa Krzysztofa Szembeka. Ściany tej izby w jej górnej części zdobi fryz z lekkim ornamentem kotarowym i z puttami. Autorem polichromii mógł być malarz Rogawski, pochodzący z Lidzbarka Warmińskiego, który na polecenie biskupa Szembeka opracowywał polichromię portalu katedralnej kaplicy Zbawiciela. Malowidła ścian i stropów konserwowane były w latach 1978-82 przez zespół pod kierownictwem Marii Erdmann-Przełomcowej z Olsztyna. Od roku 1982 to reprezentacyjnie ozdobione pomieszczenie jest gabinetem dyrektora Muzeum Mikołaja Kopernika. W pozostałej części wikariatu znajdują się mieszkania pracowników muzeum oraz pracownie muzealne i magazyny.

Północno-wschodnia wieża, służąca niegdyś celom obronnym, od początku zapewne mieściła również **Kapitularz**. Istnienie domu kapitulnego na dziedzińcu warowni potwierdza dokument z roku 1305, nie są znane jednak bliższe informacje na temat jego pierwotnej lokalizacji. Zachowana częściowo do dzisiaj wieża wzniesiona została wraz z murami obronnymi około połowy wieku XIV. Wzmiankowana była już w roku 1414. Inny dokument określa ją jako przeznaczoną do rozbioru w roku 1455. Zamiaru tego jednak nie zrealizowano i w roku 1480 przystąpiono do rozbudowy wieży przez nadbudowanie wyższej kondygnacji i powiększenie kubatury dzięki dostawieniu zachodniego traktu. W tym też czasie wieżę kapitularza połączono krytym murowanym gankiem z zakrystią kanoniczną w katedrze. Ganek wsparty został na arkadzie o łuku pełnym. Dzisiejszą formę uzyskał Kapitularz w roku 1727, kiedy do średniowiecznej wieży dostawiono wyższą kondygnację od strony południa i przebudowano wszystkie wnętrza, łącznie z krytym gankiem. Wnętrza Kapitularza zostały w owym czasie scalone i ujednolicone. W większości pomieszczeń zachowały się do dzisiaj XVIII-wieczne drewniane stropy, natomiast w sali posiedzeń kapituły, na pierwszym piętrze zachował się wspaniały fasetowy strop, bogato zdobiony techniką narzutową (sztukaterie). Również w tej sali znajduje się piec z białych kafli, zdobionych kobaltem, z widokami miast. Wydaje się, że złożony on został z dwóch XVIII-wiecznych pieców jeszcze w połowie wieku XIX. Budynek Kapitularza zachowany jest w gotycko - barokowym kształcie. Składając się z dwóch segmentów, o różnych wysokościach, posiada ciekawie urozmaiconą geometrię dachów. Od strony dziedzińca jest trzyosiowy, z drzwiami prowadzącymi do wnętrza i do piwnicy. W elewacji północnej zachowane są otwory strzelnicze i ostrołukowe okna jeszcze z wieku XIV, później częściowo rekonstruowane. Służy obecnie jako miejsce posiedzeń kapituły. Do niedawna na najwyższej kondygnacji mieściła się biblioteka kapitulna i był tam również rodzaj lapidarium. Ostatnio większe remonty prowadzone były przy Kapitularzu w latach 1961-65 i w 1970-72.

Kapitularz, widok od strony dziedzińca katedralnego

Piec (XVIII w.) w jednym z pomieszczeń Kapitularza

Stary pałac biskupi w południowo-wschodnim narożu warowni, mieści od roku 1970 główne ekspozycje Muzeum Mikołaja Kopernika. Zbudowany został na planie prostokąta, z silnie wysuniętymi skrajnym ryzalitami w elewacji frontowej, skierowanej ku zachodowi. Trójkondygnacjowy, siedmioosiowy, podpiwniczony, kryty dachem ceramicznym, dwuspadowym. Wzniesiony został z cegły i w partiach średniowiecznych pozostał nie tynkowany. Swoój dzisiejszy kształt zawdzięcza odbudowie po zniszczeniach wojennych roku 1945, według projektu architekta Czesława Wegnera, opracowanego pod kierunkiem prof. Piotra Biegańskiego z Politechniki Warszawskiej w latach 1967-70. Wnętrza po tej ostatniej przebudowie straciły swój pierwotny układ. Obecnie na każdej kondygnacji jest jedna duża sala ekspozycyjna, a w ryzalitach dwie klatki schodowe. W ryzalicie północnym znajduje się główne wejście. Tutaj też są pomieszczenia administracji muzeum. Strych zaadaptowany został na początku lat osiemdziesiątych do celów magazynowych. W południowej części piwnicy zachował się fragment pieca centralnego ogrzewania z końca wieku XV. Zarówno we wnętrzu, jak i na elewacjach pałacu biskupiego, uwidoczniono poszczególne

Stary pałac biskupi. Obecnie główna siedziba Muzeum Mikołaja Kopernika. Widok od strony dziedzińca

fazy powstawania budynku. Początkowo w południowo-wschodnim narożu warowni mieścił się jedynie budynek szkoły katedralnej, służący jednocześnie jako wieża obronna w czasach oblężenia. Szkoła ta wymieniana była w dokumentach jeszcze w końcu wieku XIII jako posiadająca również mieszkania scholastyka i dziekana kapituły. Natomiast jako wieża obronna wspomniana została w roku 1414. Zniszczono ją i opuszczono po wojnie z lat 1455-66. W roku 1489 biskup Mikołaj Tungen przeznaczył testamentem 120 grzywien na odbudowę szkoły *apud ecclesiae warmiensis*, lecz to postanowienie nie zostało zrealizowane i budynek ten w stanie częściowo zrujnowanym służył jeszcze przez kilka lat jako dom dziekana. W wyniku ożywionych prac budowlanych na Wzgórzu, podjętych po roku 1499 na mocy uchwały kapituły z dnia 3 marca 1480, powstał przy murze wschodnim, wewnątrz dziedzińca poprzednik starego pałacu, dom biskupi zbudowany przez biskupa Łukasza Watzenrode. Zastąpił on położoną na wschód od katedry, na sąsiednim wzgórzu kanonię zewnętrzną pod patronatem św. Jana Nepomucena. W kanonii tej od czasów biskupa Henryka Sorboma gościli biskupi odwiedzający katedrę. Za czasów Łukasza Watzenrodego funkcję

Pałac biskupi. Widok od strony wschodniej

*Zniszczenia wojenne na Wzgórze Katedralnym.
Wypalone ruiny pałacu biskupiego*

Pałac biskupi, na pierwszym planie 600-letni dąb szypułkowy

Wzgórze Katedralne z lotu ptaka. Widoczny dziedziniec warowni

tę przejął dom biskupi na dziedzińcu warowni. W czasach biskupa Fabiana z Łęzan dom ten rozbudował mieszkający w nim kanonik Tideman Giese (późniejszy biskup chełmiński), włączając do niego podniszczoną południowo-wschodnią wieżę, niegdyś katedralną szkołę. W roku 1524 przejął go dziekan kapituły, Jan Ferber. W roku 1526, po ustaniu niepokojów wojennych, biskup Maurycy Ferber przeniósł tam na stałe rezydencję biskupów warmińskich i od tego czasu dom ten nazywano potocznie „pałacem Ferbera”. Pałac spalony został w czasie pierwszej wojny szwedzkiej, co potwierdza protokół z posiedzenia kapituły w dniu 12 listopada 1630 roku. W latach 1655-60 został ponownie ograbiony i zdewastowany przez wojska szwedzkie, skutkiem czego przez dalsze kilka lat znajdował się w ruinie. Dopiero w roku 1666 został odbudowany przez biskupa Jana Stefana Wydżgę, a w latach 1727-28, z inicjatywy biskupa Krzysztofa Szembeka, powiększono go przez dobudowę północnego ryzalitu na miejscu dawnej kuchni biskupiej. Kolejny remont i przebudowa wnętrza pałacu nastąpiły w latach 1767-95 z inicjatywy biskupa Ignacego Krasickiego. Poważnych zmian w wyglądzie zewnętrznym pałacu dokonano w latach 1841-42, kiedy budynek ten postanowiono adaptować na biura kurii diecezjalnej. Wówczas pałac otrzymał elewacje wykonane z cegły maszynowej i wiele neogotyckich elementów architektonicznych, zgodnych z duchem tamtej epoki. W takim to kształcie stary pałac biskupi przetrwał do roku 1945, kiedy gruntownie wypalony i częściowo zrujnowany oczekiwał na odbudowę i adaptację dla nowych już celów, ponad 20 lat. Tyle bowiem czasu potrzeba było konserwatorom, historykom sztuki i architektom, by przekonać władze państwowe, że nazwa „pałac biskupi” nie stanowi poważniejszego zagrożenia dla ówczesnego systemu politycznego.

Dziedziniec warowni, otoczony systemem murów, wież i baszt obronnych, z bramami Południową i Zachodnią, oraz z usytuowanymi tutaj budynkami, służącymi niegdyś biskupom i kapitule, z katedrą – głównym kościołem diecezji warmińskiej, zajmuje obszar zbliżonego do prostokąta plateau o wymiarach 163 x 80 metrów. Obejmuje on zapewne teren osadnictwa staropruskiego (zdania badaczy są na ten temat do dzisiaj podzielone) i z całą pewnością teren drewnianego grodu biskupiego, zbudowanego na tym wzgórzu około roku 1251. Kształt swój dziedziniec warowni zawdzięcza przemianom zachodzącym tutaj na przestrzeni wieków XV i XVI. Przed rokiem 1330 zniwelowano pozostałości po wcześniejszym systemie obronnym, zasypując je ziemią z części wschodniej parowu. Uzyskany w ten sposób obszar wykorzystano pod budowę prezbiterium murowanej już katedry i wschodniego odcinka murów obronnych, flankowanych przez budynki szkoły i Kapitularza. W wieku XIV przystąpiono do niwelacji zachodniej i południowej części obecnego dziedzińca, zabudowując ten teren od początku wieku XV, opisanym wcześniej systemem obronnym wraz z budynkami służącymi kapitule i biskupom. Jest to zupełnie wyjątkowy obszar, którego założenie od samego początku miało charakter archaiczny, nie stosowany już od

kilku stuleci w realizacjach obronnych zachodniej Europy. W wieku XIV wokół katedry znajdował się cmentarz, zajmujący wówczas znaczną część dziedzińca od strony wschodniej. Zawężony on został później do niewielkiego obszaru wokół prezbiterium i pomiędzy murem północnym a katedrą, w miejscu, gdzie w czasie jej budowy w wieku XIV funkcjonował warsztat budowlany. Cmentarz na dziedzińcu warowni został zlikwidowany w drugiej połowie wieku XVIII, głównie – jak się wydaje – z przyczyn natury higienicznej. W części zachodniej dziedzińca, nieopodal głównego wejścia do katedry, zachowana jest głęboka studnia, wymieniana w dokumentach już w roku 1490. Służyła ona mieszkańcom Wzgórza Katedralnego jeszcze w latach siedemdziesiątych naszego stulecia. W roku 2003 podjęto za zgodą władz kościelnych próbę rekonstrukcji kształtu architektonicznego obudowy studni. Drzewostan wokół niej i w pozostałych częściach dziedzińca, poza kilkusetletnim dębem przy Bramie Południowej i jaworem przed Bramą Zachodnią, pochodzi z roku 1880. Po roku 1912 ścieżki na dziedzińcu zostały wybrukowane, zaś w latach 1972-73 pokryte zostały wraz z innymi częściami dziedzińca płytami cementowymi. W tym samym czasie przed południową elewacją katedry władze kościelne ufundowały kamień, upamiętniający powrót diecezji warmińskiej do Polski.

Dziedziniec katedralny

KATEDRA

Architektura katedry

Zaczątkiem zabudowy wzgórza, pierwszą i najważniejszą budowlą tutaj wzniesioną, która wyznaczyła porządek i sens istniejącego całego założenia przestrzennego, jest **katedra pw. Najświętszej Panny Marii**

Wniebowziętej i św. Andrzeja Apostoła. Stanęła swoim korpusem nawowym na miejscu starszej, zapewne drewnianej jeszcze świątyni, istniejącej na wzgórzu do roku 1278. Budowę istniejącej, murowanej katedry rozpoczął piąty biskup warmiński Henryk II Wogenap (1329-1334) od wyjednania u papieża Jana XXII różnych odpustów dla tych, którzy przyczynią się do dzieła budowy. Rozpoczęcie budowy świątyni potwierdza bulla papieska z dnia 12 listopada 1329 roku, poświęcająca ją Najświętszej Marii Pannie. Biskup Henryk zmarł w roku 1334, a wynikiem po jego śmierci spory o obsadzenie godności biskupiej nie sprzyjały dalszym pracom. Dopiero za biskupa Hermana z Pragi (1338-1349) budowa postąpiła tak dalece, że 28 kwietnia 1342 roku poświęcono prezbiterium, upamiętniając to małą tablicą kamienną, niegdyś w posadzce, a w roku 1860 przeniesioną na południową ścianę prezbiterium. Budowa katedry postępowała zatem od wschodu ku zachodowi i była realizowana według jednego planu. Dla jej kontynuowania zapisał biskup wieś Sątopy z wszystkimi dochodami kasie budowlanej katedry. Budowę prowadził dalej biskup Jan z Miśni (1350-1355), za którego rządów położono fundamenty pod główny korpus katedry, oraz jego następcę, Jan Stryprock (1355-1373). Ukończenie świątyni przypadło w udziale dziewiętemu

z kolei biskupowi warmińskiemu Henrykowi III Sorbomowi (1373-1401) w roku 1388, o czym głosi terakotowy fryz z majuskuły gotyckiej, obiegający wewnątrz kruchty zachodniej. W następnych wiekach pierwotne założenie katedry zostało w niewielkim stopniu zniekształcone przez dobudowę w końcu XV wieku kaplicy św. Jerzego, zakrystii kanonickiej, kruchty południowej z pocz. wieku XVI, rozebranej w roku 1809 kaplicy przy prezbiterialnej z wieku XVII, kaplicy św. Brunona, ufundowanej w roku 1728 przez kanonika Eulenburga i rozebranej w roku 1839, oraz istniejącej, ufundowanej przez bpa Krzysztofa Szembeka w latach 1732-35 kaplicy Zbawiciela. Kto był budowniczym tego wspaniałego kościoła, nie wiadomo. Wprawdzie dokument z 18 czerwca 1397 roku nazywa kanonika Lifharda z Datteln budowniczym katedry, nie należy tego rozumieć dosłownie, gdyż był on ówczesnym *fabriceriuszem*, czyli tym

Wejście do katedry – kruchta zachodnia, ok. 1388 r.

Zachodnia fasada katedry fromborskiej

Fragment portalu zewnętrznego katedry

Detale ceramiczne na elewacji zachodniej katedry

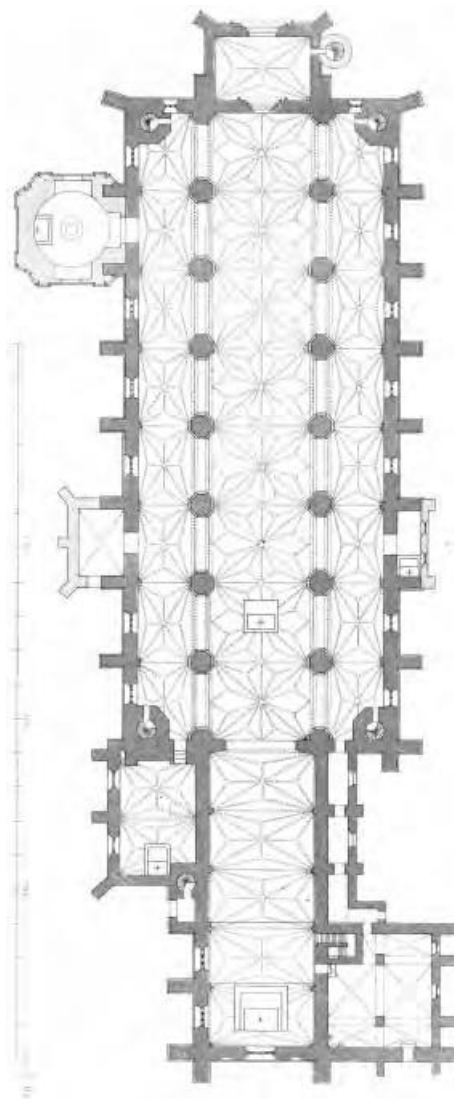
spośród kanoników, który miał nadzór nad budowami kapituły i zarządzał *fabrica* – kasą budowlaną (Dominus Lifhardus de Datteln, który w spisie kanoników z roku 1393 i w dokumentach z roku 1395 występuje jako *Lyphardus de Daddeln magister artium et canonicus ecclesie Warmiensis*).

Katedra pw. N.P.Marii Wniebowziętej i św. Andrzeja Apostoła, jest w całości budowlą gotycką. Jedynym późniejszym elementem, wyróżniającym się na zewnątrz z gotyckiego masywu, jest przybudowana do elewacji południowej, barokowa i tynkowana kaplica Zbawiciela. Orientowana, murowana z cegły. Prezbiterium zbudowane zostało w wątku wendyjskim, natomiast główny korpus i średniowieczne przybudówki posiadają lica wykonane w wątku gotyckim. Wschodnia elewacja prezbiterium i kruchta zachodnia zostały przyozdobione, wykonanymi z cegły zendrówki, dekoracyjnymi rombami. Na elewacjach widoczne są również liczne otwory maculcowe, pochodzące z czasów budowy katedry. Detal architektoniczny zdobiący katedrę jest na ogół ceramiczny, występują w nim jednak również, szczególnie we wnętrzu, elementy wykonane ze sztucznego kamienia i z wapienia gotlandzkiego. Prezbiterium zbudowane zostało na planie wydłużonego prostokąta, pięcioprzęślowe, oddzielone we wnętrzu wysokim ostrołukowym przejściem (zwanym łukiem tęczowym) do halowego, ośmioprzęślowego korpusu nawowego o równej z prezbiterium wysokości, założonego również na planie silnie wydłużonego prostokąta. Cztery naroża korpusu katedry flankują wysokie, sięgające ponad połacie dwuspadowego dachu, przyszczytowe, wbudowane w charakterystyczny sposób ośmioboczne wieżyczki, mieszczące w swoich wnętrzach spiralne schody, prowadzące na wieżbę dachową. Po północnej stronie prezbiterium znajduje się prostokątna, dwuprzęsłowa zakrystia biskupia, poprzedzona od strony zachodniej wąskim przedsionkiem. Nad tą zakrystią zbudowano dwuprzęsłowy skarbiec. W jednym z tych przęseł istniała niegdyś biskupia empora, w drugim, od roku 1679, katedralna biblioteka, dostępna schodami prowadzonymi z prezbiterium. Po stronie południowej prezbiterium, na wysokości trzeciego przęsła istnieje mała, otwarta obecnie od zewnątrz kruchta biskupia, złączona komunikacyjnie ze schodami południowo-wschodniej wieżyczki narożnej. Południową kruchtę dostawiono do trzeciego od wschodu przęsła nawy południowej katedry. Reprezentacyjną kruchtę dobudowano do zachodniej elewacji, natomiast barokowa kaplica Zbawiciela stoi przy siódmym przęśle południowej nawy. Kaplicę św. Jerzego usytuowano w narożu pomiędzy nawą południową a prezbiterium. W architekturze katedry fromborskiej odnaleźć można wiele cech indywidualnych i nowatorskich. Monumentalne założenie architektoniczne wzorowane na doświadczeniach zachodniej Europy dostosowano tutaj twórczo do ówczesnych potrzeb i warunków panujących na wschodnim pobrzeżu Morza Bałtyckiego.

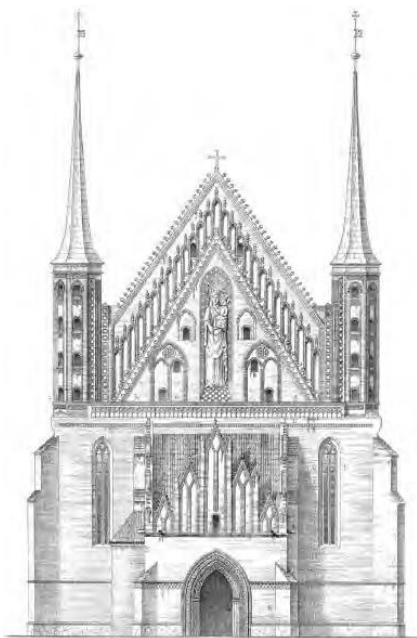
W czasie gdy wszystkie większe kościoły na zachodzie Europy budowano na planie krzyża łacińskiego, w katedrze fromborskiej

charakter ten zaznaczono jedynie lokalizacją „ołtarza wczesnej mszy” w miejscu, gdzie w innych świątyniach nawy przecina transept. Wymiary katedry uwarunkowano jej rolą – głównego kościoła diecezji – a nie liczbą wiernych, którą miała pomieścić. Prezbiterium ma wewnątrz 30 metrów długości i 11 metrów szerokości. Długość korpusu nawowego liczy 60 metrów, szerokość zaś – 22 metry. Wysokość wnętrza katedry od zwornika sklepiennego do posadzki wynosi 16,5 metra. Elewacje katedry są na ogół jednolite, pomimo licznych interwencji konserwatorskich, głównie w wieku XIX. Od zewnątrz konstrukcja jej wzmocniona została szeregiem jedno- i dwuuskokowych skarp. Ostrołukowe otwory okienne są rozglifione i profilowane laskowaniem o przekroju gruszkowym. Południowe okna korpusu katedry są trójdzielne. Okna od strony północnej, wraz z oknami prezbiterium, są węższe – dwudzielne. Maswerki i laskowania okienne wykonano na nowo w wieku XIX. Ich pierwotny kształt nie został zrekonstruowany. Szczególnie bogaty w detal architektoniczny trójkąt szczytu katedry występuje w jej zachodniej elewacji. Wykonany został w latach 1370-80. Naprawiany był po wielkim pożarze dachu katedry w roku 1551, oraz w latach 1721 i 1744. Swoój dzisiejszy wygląd uzyskał w czasie restauracji z lat 1839-41 przeprowadzonej według projektu Augusta Bertrama pod nadzorem Ferdynanda Quasta. W czasie tej restauracji w środkowej niszy odnaleziono zamurowaną w wieku XVIII dużą, stiukową, polichromowaną XIV-wieczną rzeźbę Matki Boskiej z dzieciątkiem, którą niestety usunięto, ponownie niszę zamurując i nadając jej widoczny dzisiaj płytki dwudzielny, ostrołukowy kształt.

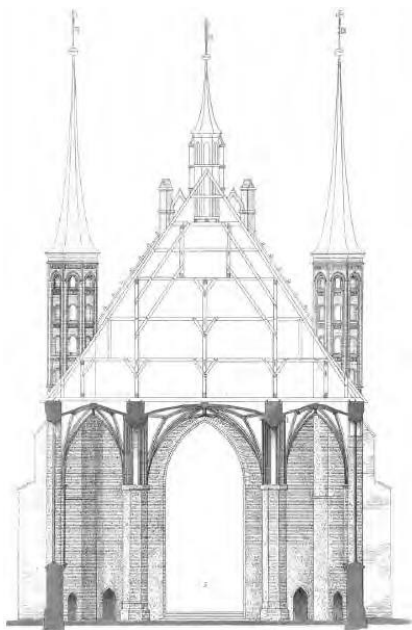
Od podstawy elewacji, z występującą przed nią zachodnią kruchtą przykrytą dachem pulpityowym, szczyt katedry oddzielony został szerokim gzymsem i szerokim arkadkowo-maswerkowym fryzem. Trójkąt szczytu zachodniego przedstawia się bardzo imponująco. Wypełniają go trzy spiętrzone, dwudzielne ostrołukowe blendy, nad którymi piętrzy się wyjątkowej urody fryz wstępujący, skomponowany z małych ślepych arkadek w wimpergowych ramach, z których każda zwieńczona została kwiatonem. Kompozycję trójkąta szczytu zamykają ozdobione czołgankami skośne krawędzie zewnętrzne. Dekorację tę wykonano również według projektu Bertrama w roku 1841. Szczyt flankowany jest przez dwie ośmioboczne skrajne wieżyczki, przykryte wysokimi, stożkowymi, krytymi blachą dachami. Skrajne, pionowe przyległe do wieżyczek odcinki szczytu, wypełnione motywami czwórliścia – jak jeszcze niedawno sądzono – miały być pozostałością po wyższej kondygnacji szczytu. Obecnie przypuszcza się, iż pochodzą one z okresu późniejszego niż szczyt, stanowiąc konstrukcyjny z nim łącznik dla wieżyczek. Najpoważniejszych napraw wieżyczek po tej stronie korpusu katedry dokonano w roku 1551, natomiast wieżyczkę północną, strąconą przez wicher w roku 1717, odbudowano od podstaw w roku 1719. Szczyt nad wschodnią ścianą korpusu nawowego w latach 1370-80 wyodrębniono z wcześniejszego, prowizorycznie zastępującego

Plan katedry fromborskiej wg F. Quasta, połowa XIX w.

Złota i drewniana katedra wg F. Quasta, połowa XIX w.

Przekrój katedry, konstrukcja więźby dachowej wg F. Quasta, połowa XIX w.

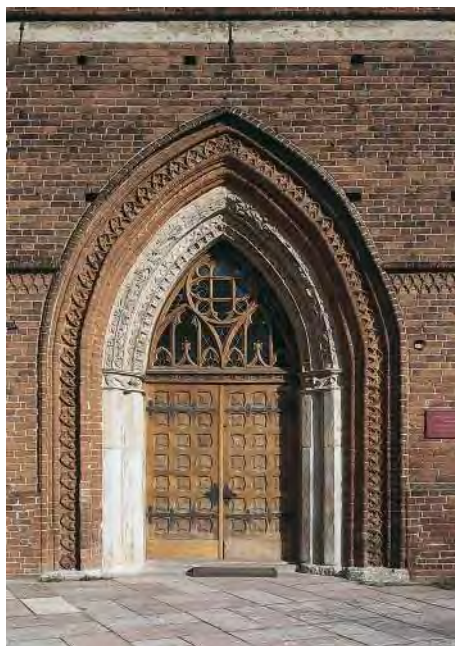
Fragment elewacji zachodniej katedry

poddasze, ukończonego w roku 1342, prezbiterium. Został rozbudowany w wieku XV, uzyskując swój ostateczny kształt dzięki nadbudowie po pożarze w roku 1551. Trójkąt tego szczytu, podobnie jak przy elewacji zachodniej, flankowany jest ośmiobocznymi wieżyczkami. Posiada dwie zasadnicze kondygnacje, oddzielone gzymsem i terakotowym fryzem z motywem czwórliścia. Trójkąt szczytu rozczłonkowany został dwu- i trzydzielnymi tynkowanymi blendami i zwieńczony w roku 1551 ukośnie ustawionymi sterczynami, pomiędzy którymi są pola wypełnione trzema nierównymi blendami o łukach w osi grzbiet. Krawędzie zewnętrzne szczytu wschodniego ozdobiono w roku 1841 ceramiczną czołganką. Szczyt nad wschodnią elewacją prezbiterium jest najstarszy, pochodzi jeszcze sprzed roku 1342. Był on uzupełniany w latach 1839-42. Trójkąt szczytu prezbiterium flankowany jest w narożach pinaklami, a jego krawędzie zdołała ozdobić terakotowa XIX-wieczna czołganka. Pole trójkąta szczytu wypełniono trzema smukłymi, ostrołukowymi blendami i czterema owalnymi płycinami. Nad skrajnymi, owalnymi blendami widoczne są odcinki podwójnego fryzu z ułożonych skośnie cegieł. W ostrołukowych blendach umieszczone zostały również ostrołukowe okienka poddasza prezbiterium. Dachu katedry obecnie są ceramiczne. Jeszcze w roku 1646 były one w części pokryte blachą ołowianą. Korpus nawowy katedry i prezbiterium przykryto dachami dwuspadowymi, natomiast kruchty, zakrystie i kaplica św. Jerzego posiadają dachy pulpitowe. Najstarsza wieżba dachowa, zachowana w dużej części jeszcze z roku 1342, znajduje się nad prezbiterium. Wieżba na korpusie nawowym wykonana została przez gdańskiego cieślę Mikołaja Nitschana w roku 1552 i wraz z wieżbą nad prezbiterium była naprawiana i częściowo wymieniana w latach 1564, 1630, 1719, 1744, 1840-41 oraz w roku 1947 i w latach 1986-92, kiedy to sukcesywnie naprawiano pokrycie dachu katedry, wymieniając częściowo zużyte elementy konstrukcyjne wieżby. W połowie długości kalenicy korpusu nawowego katedry widnieją manierystyczna wieżyczka, zwana zegarową, wykonana w latach 1581-87 z fundacji biskupa Marcina Kromera. Remontowana była w roku 1715 i w latach 1841-42. Ta ośmioboczna, dwulatarniowa z dwoma kopulastymi hełmami wieżyczka, zwieńczona została w roku 1715 iglicą ze złożoną kulą i wcześniejszą, bo z roku 1588, chorągiewką z herbem warmińskiej kapituły. U podstawy wieżyczki w roku 1715 podwieszono drewnianą galerijkę z tralkową balustradą, którą w roku 1842 zastąpiono żeliwną, wykonaną w elbląskich zakładach Schichaua. Wieżyczka związana jest funkcjonalnie z dwoma lukarnami zegarowymi, wyprowadzonymi u podstaw północnej i południowej połaci dachu korpusu nawowego w połowie ich długości. Od strony południowej lukarna zegarowa posiada formę manierystyczną. Wykonana została z małej, tzw. holenderskiej cegły. Pole prostokątnej elewacji, flankowane jońskimi, tynkowanymi pilastrami wypełnia duża miedziana tarcza zegarowa. W trójkątnym, wieńczącym szczycie widnieje herb biskupa Kromera, wykonany techniką narzutową. Lukarna zbudowana około roku 1581, remontowana była w roku 1841. Północną

Lukarna zegarowa od strony południowej katedry, XVI/XIX w.

Portal zachodni katedry fromborskiej

lukarnę zegarową zbudowano w konstrukcji szkieletowej równocześnie z lukarną południową. Remontowana była w roku 1738 i ostatecznie przebudowana została w roku 1841 wg projektu Bertrama, który nadał jej formę neogotycką. Obie tarcze zegarowe odnawiano w roku 1994. Tarczę zegarową w lukarnie południowej odnowiono jeszcze w roku 2000. Wieżyczkę na sygnaturkę usytuowano na kalenicy przy wschodnim szczycie korpusu nawowego katedry, zapewne tuż po zakończeniu budowy dachu. Pierwotna, wzmiankowana była wraz z dzwonnica katedralną w roku 1448. Obecna, wykonana została w latach 1551-52 przez cieślę gdańskiego Nitscha i była restaurowana w latach 1841 i 1909. Wieżyczka sygnaturki zachowana jest w późnogotyckim kształcie, z prześwitami zwieńczonymi w „ośli grzbiet”. Przykryta została ostrosłupową iglicą, zwieńczoną kulą i chorągiewką. Powtarzające się przy opisie górnych partii zewnętrznych katedry daty 1551 i 1552 mają doniosłe znaczenie w dziejach budowy tej świątyni. Wiosną roku 1551 od uderzenia pioruna spłonął dach nad korpusem nawowym, powodując częściowe zniszczenie szczytów, uszkodzenie wieżyczek i całkowite wypalenie drewnianej więźby dachowej.

Zaniepokojona takim stanem rzeczy kapituła, nie znajdując w bliższej okolicy nikogo, kto podjąłby się dzieła odbudowy, wystąpiła do rady miasta Gdańska o pomoc w znalezieniu właściwego wykonawcy. W następstwie tej prośby gdańszczanie przysyłają do Fromborka mistrza budowlanego Galena z Brabantu, który wspólnie z cieślą gdańskim, Mikołajem Nitschem, już w czerwcu 1551 roku przystępuje do naprawy zniszczeń. Roboty wykonane przez Nitscha zostały dosyć dobrze udokumentowane, natomiast prace remontowe Galena, oprócz naprawy przez niego szczytu zachodniego i nadbudowy wschodniego oraz przy podwyższeniu wieżyczek narożnych – trudne są do ustalenia. Sądzić jednak należy, że to właśnie Galen zaprojektował sposób odbudowy dachu katedry i zniszczonego przez pożar wystroju architektonicznego, natomiast Nitsche pracował pod jego kierunkiem. Podobnie zresztą jak miał to miejsce w latach 1841-48, kiedy nadinspektor budowlany z Braniewa – August Bertram opracowywał projekty i kierował remontami katedry pod nadzorem konserwatora prowincji Ferdynanda Quasta, będącego autorem całego programu restauracji Wzgórza Katedralnego, poprzedzającego uroczyste obchody 500-lecia katedry fromborskiej.

Wnętrze katedry

Wejście do katedry prowadzi przez kruchtę zachodnią i przez dobudowaną później – kruchtę południową. Niegdyś istniało jeszcze od strony południowej otwarte wejście do prezbiterium przez kruchtę biskupią. Do wnętrza świątyni prowadzi również wejście od strony Kapitułarza przez kryty ganek, łączący Kapitułarz z zakrystią kanoniczną przy północnej ścianie prezbiterium. Najbardziej reprezentacyjne wejście do wnętrza katedry wiedzie przez ostrołukowy, kamienny portal w elewacji frontowej kruchty zachodniej. Portal ten wykonano z wapienia gotlandzkiego, w części ze sztucznego kamienia oraz z płytek

terakotowych przed rokiem 1388. Węgary portalu restaurowano w latach 1843 i 1871. Zdobiony jest bogato wyobrażeniami animalistycznymi i ornamentem roślinnym. Ościeża posiada sfazowane i dwuuskokowe. W części kapitelowej widnieją rzeźbione przedstawienia walki lwów z bazyliškami. Łuk archiwolty pokryto plastyczną dekoracją z winorośli i palmet, wśród których znajdują się walczące personifikacje zła. Ten program ikonograficzny ma m.in. za zadanie informowanie wstępujących do świątyni o jej niedostępności dla sił nieczystych. Całość portalu ujęta została ramą z profilowanych półwałków, pomiędzy którymi widoczny jest pas terakotowych płytek z ornamentem maswerkowym.

Drzwi w portalu są XIX-wieczne, drewniane i prostokątne. Nad nimi znajduje się ostrołukowe drewniane naświetle ozdobione maswerkem.

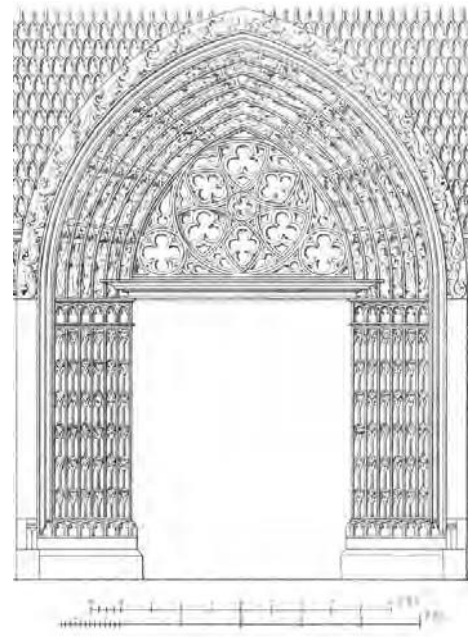
Wnętrze kruchty zachodniej przykrywa czteroramiennie gwiaździste sklepienie, wsparte na maswerkowych konsolach. Żebra sklepienne wykonane zostały ze sztucznego kamienia i ozdobione rzeźbionymi postaciami aniołów, z których jedni muzykują, inni trzymają banderole lub kandelabry. Ostrołukowe płaszczyzny ścian ponad majuskułowym fryzem wyłożono terakotowymi płytkami o charakterystycznej dekoracji. A. F. Quast, według którego projektu restaurowano kruchtę w latach 1871-3, opisując wystrój podkreśla wschodni charakter tej ornamentyki, przypominającej, jego zdaniem płaskie sklepienia stalaktytowe w sztuce islamu. Obiegający wnętrze w połowie wysokości ścian fryz maswerkowy wykonany został ze sztucznego kamienia. Poniżej umieszczono fryz z płytek ceramicznych z plastycznymi glazurowanymi literami majuskuły gotyckiej, układającymi się w napis informujący o dacie zakończenia budowy katedry.

Poddasze nad kruchtą nakryte dachem pulpityowym, zasłoniętym ostrołukową attyką, zaadaptowano w roku 1684 na pomieszczenia dla miechów organowych. Przykryte zostało w tym czasie sklepieniem żaglastym i stało się dostępne schodami w dobudowanej do północnej elewacji kruchty cylindrycznej wieżycze.

Wejście z kruchty zachodniej do głównego korpusu katedry otwiera się na nawę główną przez bardzo reprezentacyjny ostrołukowy portal. Wykonany po roku 1388 z takiego samego kamienia jak portal zewnętrzny, reprezentuje zupełnie wyjątkowy na tych terenach program ikonograficzny. Rozwarte ościeża portalu dekorowane są w partii cokołu sześcioma pionowymi pasami ornamentu maswerkowego. Od ostrołukowej, również sześciuskokowej, archiwolty cokół ten oddzielono wąską przepaską kapitelową, wypełnioną rzeźbionymi męskimi głowami (są to przypuszczalnie głowy przedstawicieli różnych stanów). Uskoki archiwolty, zdobione rzeźbionymi przedstawieniami Panien Głupich i Mądrych, aniołów, proroków i apostołów, zwiera w kluczu głowa Chrystusa. Pole tympanonu pokryto maswerkową rozetą. Kompozycję archiwolty zamykają usadowione na jej zewnętrznej listwie plastycznej figury pełzających smoków, gryfów i bazylišków. Ich niegdyś uszkodzone głowy dorobiono w czasie remontu w roku 1873. W tym samym okresie

Wnętrze kruchty zachodniej wg litografii F. Quasta, połowa XIX w.

Kamienny portal wewnętrzny wg litografii F. Quasta, połowa XIX w.

dosyć gruntownie restaurowano ten portal i zamknięto nowymi, istniejącymi obecnie, drewnianymi i przeszkolonymi drzwiami. Pewne niekonsekwencje, występujące w programie ikonograficznym portalu wskazują na błędy popełnione w czasie jego pierwotnego montażu. Ostatnio portal konserwowany był w latach 1996-7.

Innym, czynnym obecnie wejściem do katedry, nie mającym reprezentacyjnego znaczenia i używanym na co dzień jest wejście przez **kruchtę południową**. Pochodzi ona zapewne z początku wieku XVI. Nakryta została dwoma przeszłami sklepienia krzyżowo-żebrowego, wspartego na konsolach, Portale – zewnętrzny i wewnętrzny, są ostrołukowe, wykonane z profilowanej cegły, zamykane masywnymi drewnianymi drzwiami. Kruchta ta była gruntownie restaurowana w roku 1875.

Fragment portalu wewnętrznego z ok. 1388 r.

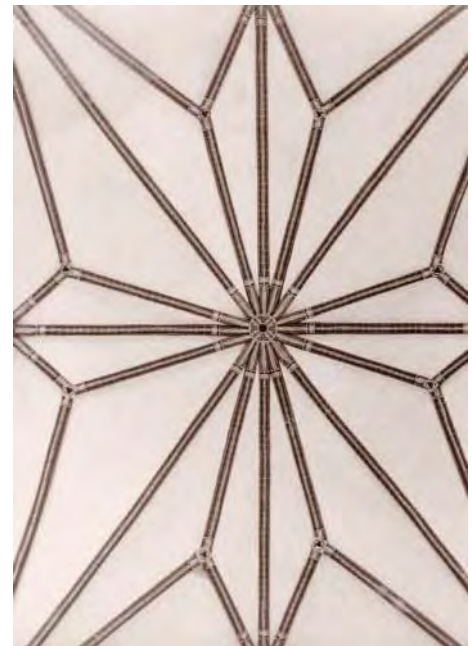
Trzynawowe, halowe **wnętrze głównego korpusu katedry** przykrywa gwiaździste sklepienie, wsparte na czternastu ośmiobocznych filarach i na ostrołukowych arkadach międzynawowych. Sklepienie to w nawie głównej jest w każdym przęśle ośmioramiennie, wzbogacone charakterystycznym żebrzem przewodnim, biegnącym od ściany zachodniej do otwierającego się na prezbiterium łuku tęczowego. Nawy boczne nakryto sklepieniami sześcioramiennymi o żebrach spływających na występujące ze ścian obwodowych profilowane ceglane służki. Gładkie ośmioboczne filary wsparte są na nieznacznie wydzielonym wysokim cokole i zwieńczone zostały gładką kapitelową opaską, przerobioną być może w roku 1873.

Widoczne od wnętrza ściany narożnych wieżyczek schodowych posiadają wydzielone kondygnacje za pomocą poziomych, plastycznych pasów. U dołu wieżyczek znajdują się ostrołukowe wejścia, wyżej – okienka o profilowanych ościeżach. Na ścianach północno-wschodniej wieżyczki na sąsiadujących z nią ścianach obwodowych katedry oraz na filarze międzynawowym zachowane są ślady sklepienia empory dla psalterzystów, usuniętej zapewne w końcu XVI wieku, gdzie na ścianach tarczowych dawniejszej psalterii widoczna jest terakotowa dekoracja identyczna z istniejącą w kruchcie zachodniej. Wysmukły łuk tęczowy otwiera się z nawy głównej na **wnętrze prezbiterium katedry**. Ta najstarsza część kościoła katedralnego nakryta jest czteroramiennym sklepieniem, założonym na pięciu przęsłach o kształcie poprzecznych prostokątów. Żebra sklepienne wsparte zostały na występujących ze ścian obwodowych ceglanych służkach, o kapitelach zdobionych ornamentem roślinnym lub maswerkowym. Profilowane, trójwałkowe służki sklepienne oparte są na wysokich cokolikach. W ścianie południowej prezbiterium istnieją dwie wnęki dla siedzisk, zwieńczone łukiem odcinkowym. Ponad wejściem do zakrystii, gdzie znajduje się obecnie szeroka ostrołukowa blenda, była pierwotnie empora ze sklepionym pomieszczeniem, z którego biskup uczestniczył w nabożeństwie.

Przejdzie z prezbiterium do zakrystii biskupiej w ścianie północnej prowadzi przez marmurowy, manierystyczny portal o łuku koszowym, ufundowany przez biskupa Szymona Rudnickiego w roku 1608. Otwór wejściowy ujęty został zdwojonymi pilastrami, podtrzymującymi szeroki fryz z inwokacyjnym napisem. Kompozycję portalu wieńczy rozerwany przyczółek, nad którym znajdują się trzy okuciowe kartusze z herbami kapituły i Szymona Rudnickiego (Lis). Kartusz środkowy z monogramem Chrystusa. W przyłuczcu widnieje data – 1608. Otwór wejściowy zamykają metalowe drzwi z okuciami, antabą i zamkiem – zapewne współczesne portalowi; konserwowany był on w roku 1891. **Wnętrze zakrystii biskupiej** nakrywają dwa przęsła sklepienia analogicznego jak w prezbiterium. Ich żebra wspierają służki z maswerkowymi kapitelami. W części zachodniej zakrystii, jednoprzęsłowej, mniejszej i niskiej, odgródzonej szeroką ostrołukową arkadą, znajdują się schody do skarbcza i dawnej biskupiej empory. W południowej ścianie tej zakrystii zachowane zostały trzy prostokątne wnęki, z których jedna zamknięta

Nawa główna katedry

Sklepienie gwiaździste nawy głównej katedry

jest drewnianymi XVIII-wiecznymi drzwiczkami. Pośrodku ściany północnej zakrystii biskupiej istnieje przejście do dobudowanej w latach 1714-1718 **zakrystii kanonickiej**. Trzy przeszła krzyżowego sklepienia tego wnętrza, z dekoracją na wysklepkach wykonaną techniką narzutową, oznaczono datą – 1718. W północno-zachodnim narożniku zakrystii zachowana jest rama dawnego paleniska. Ganek, łączący nawę północną z zakrystią biskupią, dobudowany został od zewnątrz, wzdłuż północnej ściany prezbiterium, przez miejscowego murarza J. Szafrana w roku 1810 na miejscu istniejącej tutaj do roku 1809 osiemnastowiecznej kaplicy. Podzielony jest czterema arkadami o łuku koszowym i nakryty sklepieniem klasztornym. Drzwi z ganku do nawy są drewniane i okute, pochodzą z roku 1753, stanowiąc zapewne jedyną pozostałość po wcześniejszej kaplicy. Nad zakrystią biskupią znajduje się **skarbiec**. Jego dwa dwuprzęsłowe pomieszczenia nakryte zostały krzyżowymi sklepieniami wspartymi na konsolach, ozdobionych zapewne już po roku 1342 rozetami i głową kobiecą w welonie. W południowej ścianie skarbcza widnieje ślad zamurowanej, a już kilkakrotnie tutaj wspominanej, empory biskupiej. We wschodnim pomieszczeniu zachowana jest wnęka skarbcza z metalowymi drzwiczkami, pochodzącymi zapewne z drugiej połowy XVII wieku.

Kaplicę św. Jerzego dobudowano zapewne jeszcze przed rokiem 1500 do południowej elewacji prezbiterium. Od roku 1639 zwana jest również kaplicą polską. Stało się tak z powodu wygłaszania w niej kazań w języku polskim na mocy postanowienia biskupa Mikołaja Szyszkowskiego. Beneficjum dla kontynuowania tej działalności zapewnił w roku 1664 dziekan kapituły, Przeclaw Szemborowski. Kaplica usytuowana jest w narożniku, pomiędzy nawą południową na ścianą prezbiterium na długości dwóch jego przęseł. Niskie, salowe wnętrze o planie prostokąta nakryte jest dwoma przęsłami czteroramiennego sklepienia gwiazdzystego wspartego na maswerkowych konsolach. Ostrołukowe wejście do kaplicy z nawy południowej zamyka późnogotycka krata, zapewne z początku XVI wieku. Kaplica przebudowana została w roku 1861 wg projektu inspektora budowlanego, Augusta Bertrama, przez mistrza murarskiego Brauna z Braniewa. Kolejny jej remont miał miejsce w roku 1908.

Kaplica Zbawiciela (1732-35) barokowa, której dobudowanie do południowej elewacji głównego korpusu katedry znacznie zmieniło pierwotny charakter średniowiecznego założenia, jako całkowicie autonomiczna budowla w tym zespole, zostanie omówiona osobno.

Posadzki we wnętrzu katedry wykonane zostały w roku 1860 przez zakład kamieniarski Werhau z Neuss, w pobliżu Kolonii. Zastąpiły one pierwotne, ceglane z wieku XIV i późniejsze z około 1480 roku. W tym też czasie zlikwidowano w prezbiterium posadzkę z płyt marmurowych, pochodzącą z połowy wieku XVII. Jedynie w nawach bocznych pozostawiono pewne partie starszej posadzki kamiennej, położonej tam w czasach nowożytnych.

Na początku XIX wieku podwieszono u zworników sklepiennych w prezbiterium kilka kapeluszy kardynalskich i tiarę papieską jako

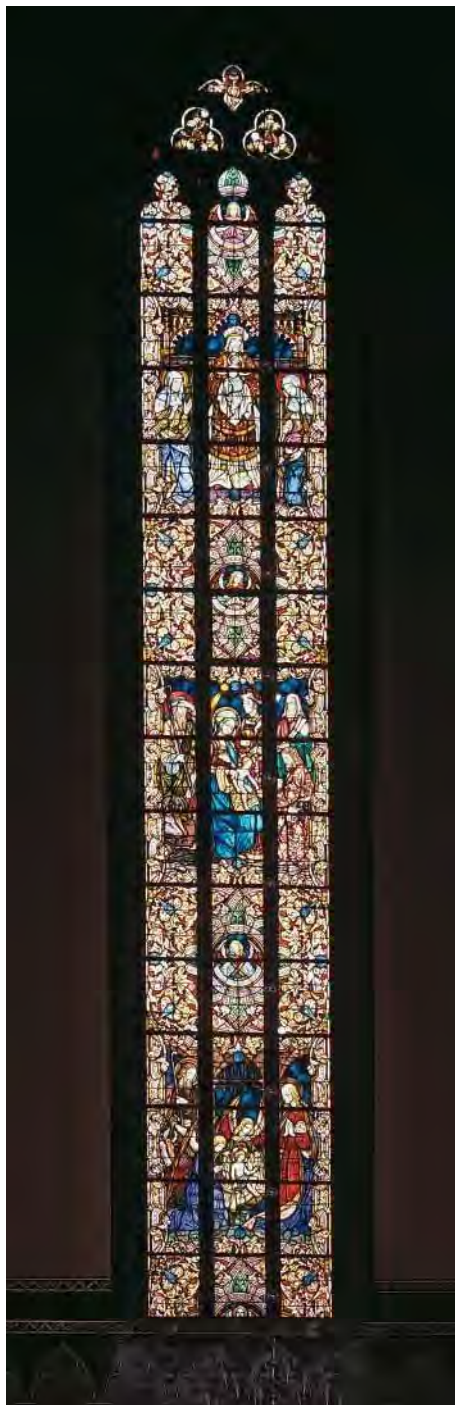

Portal zakrystii kanonickiej z 1608 r.

Wnętrze kaplicy św. Jerzego (tzw. kaplica polska)

Nawa główna katedry, widok na prezbiterium

Jedno z okien południowych katedry z witrażem J. Machhausena z 1888 r.

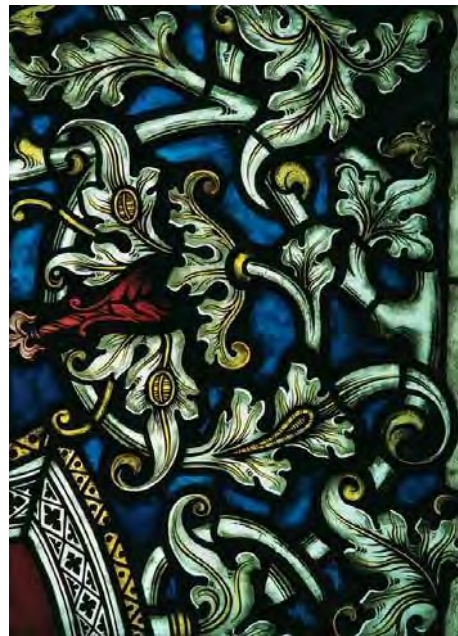
symbole najwyższych godności kościelnych uzyskanych przez biskupów warmińskich. W latach osiemdziesiątych XX w. dodano jeszcze dwa, mające przypominać o wyniesieniu do godności kardynalskich biskupa warmińskiego Józefa Glempa, i członka tutejszej kapituły Henryka Gulbinowicza. Umocowane u zworników sklepiennych nawy głównej metalowe żyrandole-pajaki, zwisające na długich łańcuchach są już najpóźniejszymi elementami w wystroju wnętrza. Wykonane zostały w Gdańsku w latach 1995-7. Widniejąca na centralnym zworniku sklepienia nawy głównej tarcza zegarowa wykonana została w roku 1636 w Gdańsku z legatu biskupa Mikołaja Szyszkowskiego. Zdjęta w czasie prac remontowych w roku 1875, powróciła na swoje miejsce po konserwacji w roku 1963. W zachodniej wnęcie siedziska w prezbiterium znajduje się kamienna, kwadratowa, gotycka płytką z napisem gotycką minuskułą, informującą o dacie poświęcenia tej najstarszej części katedry. Znajdowała się ona pierwotnie w posadzce przed ołtarzem głównym, skąd w roku 1860 przeniesiona została na obecne miejsce. Wyjście z nawy południowej do kruchty prowadzi przez wczesnobarokowy, kamienny portal, ufundowany przez kapitułę w roku 1646. Przejście w nim flankowane pilastrami, wspierającymi krepowane belkowanie, na które nieco później nałożono alabastrowy kartusz z herbem Wieniawa. Po bokach widnieją tutaj inicjały biskupa Wacława Leszczyńskiego. Kompozycję portalu zamykają uszaki o ornamentce małżowinowo-chrzastkowym. Drzwi są drewniane z okuciami i zamkiem z połowy wieku XVIII.

W 1861 r. rozpoczęto szklenie witrażowe tzw. kaplicy polskiej. Witraże wykonał Instytut Witrażowy Adolpha Seilera z Wrocławia. Kiedy w roku 1867 grad uszkodził okna w katedrze, przystąpiono do ich odnowienia. Podjęto pertraktacje, w których wyniku trzy firmy, niemal równolegle, podjęły się realizacji tego zadania. Witraże w oknach od strony północnej w oknie wschodnim prezbiterium wykonała w latach 1867-74 firma Henryka Oidtmanna z Linnich. Ta sama firma kolejne witraże w oknach prezbiterium wykonywała jeszcze w roku 1912. Inne witraże w prezbiterium w oknach nawy południowej są efektem pracy Adalberta Rednera z Wrocławia (1877-80). Dzieło oszklenia pozostałych okien głównego korpusu katedry zakończyły prace wykonane przez firmę Józefa Machhausena z Koblencji w roku 1888. Wykonywanie prac witrażowniczych przez różne firmy, pomimo reprezentowanej przez nie technicznej sprawności, spowodowało, iż zrealizowany tutaj program okazał się bardzo niejednorodny. Powstał swoisty eklektyzm dekoracyjny i ikonograficzny, który - jak należy sądzić - rozmiął się z intencjami kapituły. Niemniej witraże te, zniszczone w ogromnym stopniu w roku 1945, stanowią wartość w dziejach katedry. Dlatego dobrze się stało, że ocalałe szczątki witraży katedralnych, znalezione na Wzgórzu zostały w ostatnich latach przez pracowników Muzeum Mikołaja Kopernika pieczołowicie zakonserwowane, naukowo opracowane i bardzo interesująco wyeksponowane w pomieszczeniach muzeum. W latach 2000-2003 w oknach północnej nawy katedry wykonano nowe witraże

o dywanowej dekoracji. W roku 2002 zakonserwowano i częściowo zrekonstruowano zachowane witraże w dwóch oknach nawy południowej.

Pierwotnie całe wnętrze katedry, łącznie ze sklepieniami było tylko bielone. Próbowano wprowadzić zdobić niektóre ściany polichromią, lecz były to działania incydentalne. Informacje o bieleniu wnętrza katedry bez stosowania jakiegokolwiek dekoracji znajdujemy w dokumentach z lat 1632, 1738 i 1756-57.

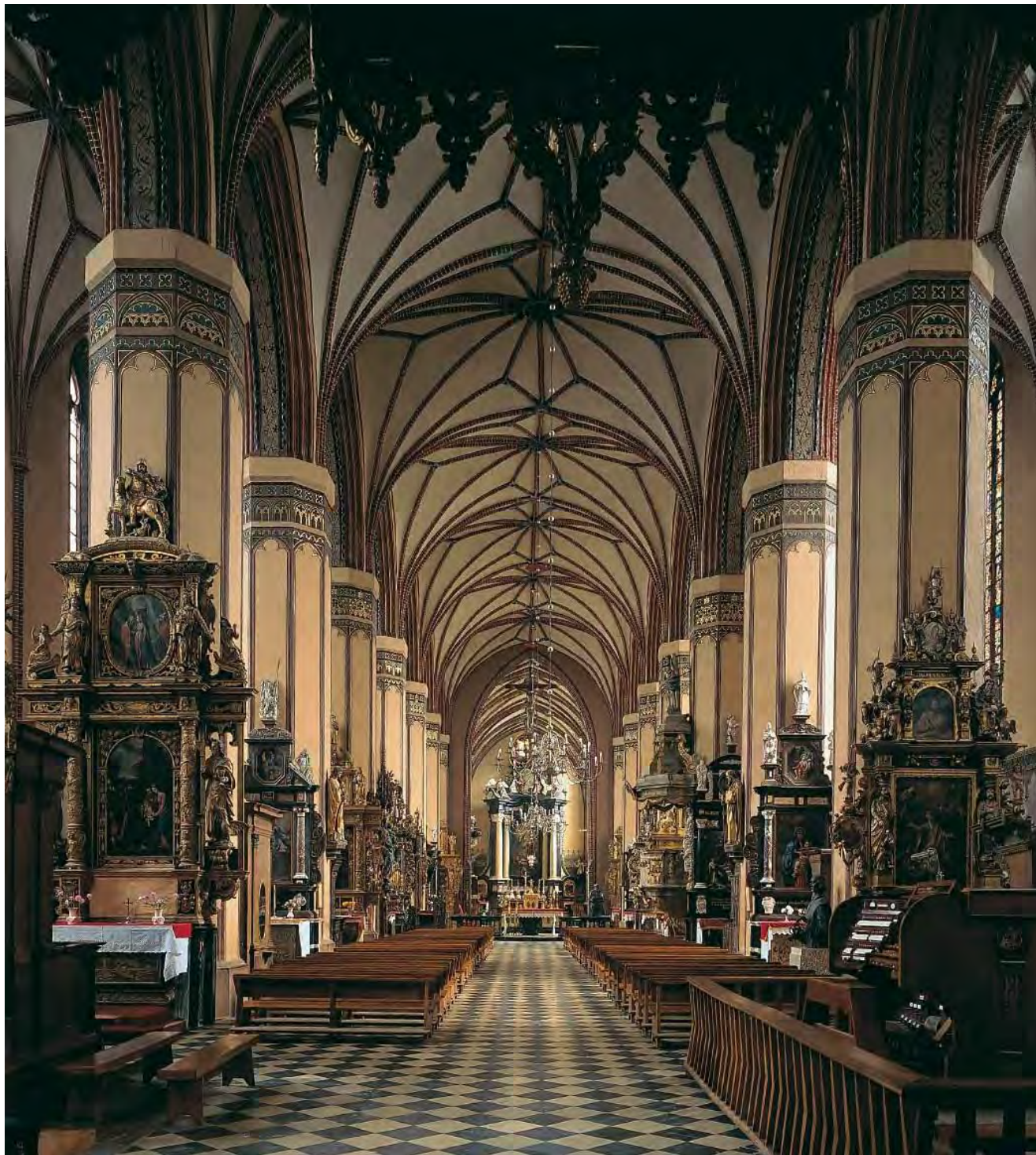
Kiedy w okresie 1869-73 rozważano projekt pełnej regotyżacji wnętrza katedry, postanowiono zacząć od wykonania w nim **polichromii**. Sprawę jednak z roku na rok odkładano i dopiero w latach poprzedzających bezpośredni jubileusz katedry, biskup Andrzej Thiel zlecił artyście Justusowi Bornowskiemu z Elbląga wykonanie dekoracji malarskiej całego wnętrza głównego kościoła diecezji warmińskiej. W latach 1887-90 pokryto polichromią korpus główny a w roku 1891 zakończono prace malarskie w prezbiterium katedry. Dekoracja malarska o charakterze neogotyckim od początku budziła kontrowersje. Zdaniem wielu, zakłócała ona harmonie wnętrza katedry zbyt sztywnie potraktowanym ornamentem, jaskrawą kolorystyką i nadmiernymi złoceńiami. Sztywność i powtarzalność ornamentu były wynikiem zastosowania rozpowszechnionych wówczas w Prusach kartonów Michała Weltera. Być może pod wpływem tej krytyki, sposób wykonania polichromii w prezbiterium swobodnie imitującej średniowieczny wystrój malarski lepiej reprezentuje wartości estetyczne owych czasów. Podczas prac malarskich odsłonięto zachowane pod pobiałą na północnej ścianie prezbiterium, obok ołtarza głównego, resztki późnogotyckiego malowidła z ok. 1500 roku. Przedstawiało ono czterech Ojców Kościoła pod baldachimem. Malowidło to zostało przemalowane zgodnie z praktykowaną wówczas manierą. Również w prezbiterium, na sklepieniu wschodniego przęsła zachował się herb biskupa Mikołaja Tungena, zmarłego w roku 1489. Ślady średniowiecznej polichromii znaleźć można jeszcze na zewnątrz, na sklepieniu kruchty biskupiej przy prezbiterium. Istniejąca tam dekoracja w formie stylizowanych gwiazd jest najstarsza, wykonana została jeszcze przed rokiem 1342.

Zachowana kwatera witrażowa J. Machhausena z 1888 r.

Późnogotyckie malowidło z ok. 1500 r.

Wystrój wnętrza katedry

Ołtarze.

Według dokumentu zachowanego w brewiarzu biskupa Jana Abeziera (1415-1424) z początkiem XV wieku znajdowało się w katedrze szesnaście ołtarzy przy filarach, ołtarz główny w prezbiterium oraz przy łuku tęczowym na osi nawy głównej – ołtarz wczesnej mszy. Kolejno od zachodu przy filarach były umieszczone – po stronie północnej – ołtarze: św. Michała, św. Pawła, św. Andrzeja, św. Stefana, św. Mikołaja, św. Marcina, i św. Augustyna. Po stronie południowej: św. Marii Magdaleny, św. Katarzyny, św. Tomasza Apostoła, św. Wacława, św. Szymona i św. Judy Tadeusza, św. Jana Chrzciela, św. Bartłomieja oraz św. Wawrzyńca. Jedynym z zachowanych średniowiecznych ołtarzy jest dawny ołtarz główny (obecnie przy ścianie nawy północnej). Ufundowany przez biskupa Łukasza Watzenrode, wykonany został w Toruniu w roku 1504 i konsekrowany w roku 1509. Jest to polptyk rzeźbiony w części środkowej i na awersach skrzydeł wewnętrznych. Rewersy tych skrzydeł i obie strony skrzydeł zewnętrznych są malowane. W części środkowej (retabulum) duża pełnoplastyczna rzeźba N.P.Marii z Dzieciątkiem przedstawiona została w typie Dziewicy Apokaliptycznej. Po obu jej bokach znajdują się rzeźbione przedstawienia Ojców Kościoła, siedzących pod baldachimami w dwóch poziomach. Na złożonym tle umieszczono wyciskane motywy akantu i nimby z minuskułowymi napisami objaśniającymi imiona świętych. Awersy skrzydeł wewnętrznych podzielone są każde na trzy wnęki, w których znajdują się rzeźbione, (bardzo uszkodzone) sceny z życia Marii. Szafa polptyku zwieńczona była niegdyś rzeźbą św. Andrzeja (obecnie w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie). W podzielonych na dwie kwatery rewersach skrzydeł zewnętrznych namalowane są sceny męki Chrystusa według wzorów graficznych Martina Schongauera, Albrechta Dürera i grafiki południowo-niemieckiej. Hermy w predelli wykonano w roku 1907 w czasie konserwacji polptyku, przeprowadzonej pod kierunkiem Konrada Steinbrechta. W roku 1945 to bezcenne dzieło pomorskiej plastyki średniowiecznej zostało bardzo zniszczone. Polptyk konserwowany był po raz pierwszy po wojnie w latach 1956-9 w toruńskich pracowniach konserwacji zabytków. Ponowne prace restauracyjne prowadzono z przerwami od początku lat 90-tych XX w. w pracowniach konserwacji zabytków w Gdańsku. Figura N.P. Marii, nad którą podtrzymywali niegdyś

Madonna fromborska, ok. 1504 r.

Centralna część polptyku, Toruń, ok. 1504 r.

Nawa główna katedry

koronę dwaj aniołowie, obecnie – niezgodnie z pierwotnym programem – posiada osadzoną ją na głowie. Korona dzisiejsza zrekonstruowana została w sposób odbiegający od oryginalnej, średniowiecznej formy. Rzeźbiony fragment kwatery ze sceną *Narodzenia* znajduje się obecnie w zbiorach Ostpreussischen Landesmuseum w Lüneburgu.

Za czasów biskupa Hozjusza było dziewiętnaście ołtarzy, oprócz głównego. Spis inwentarza z lat 1578 i 1598 wymienia te same ołtarze co brewiarz biskupa Abeziera; wydaje się jednak, że pomyłono tam ołtarz św. Wacława z ołtarzem św. Andrzeja. Później przybył przed prezbiterium, po stronie północnej ołtarz św. Mateusza, a po stronie południowej – ołtarz św. Rozalii. W kaplicy św. Jerzego (zwanej później kaplicą polską) ustawione były ołtarze św. Jerzego i św. Hieronima. Po pierwszej wojnie szwedzkiej, kiedy wnętrze katedry zostało prawie doszczętnie zniszczone, zachowały się tylko dwa ołtarze – główny (poliptyk) oraz ołtarz dziekana Konopackiego po prawej stronie łuku tęczowego. Gdy po zawieszeniu broni czasy nieco się uspokoiły i kanonicy powrócili do katedry, przystąpiono do odbudowy zniszczonych ołtarzy. Prace te zapoczątkował kanonik Mateusz Montanus, który już w roku 1632 odbudował swój ołtarz (św. Bartłomieja). Jednak w roku 1636, kiedy to biskup Mikołaj Szyszkowski obejmował urząd, katedra nadal była zniszczona, огоłocona ze wszystkich ozdób i prawie bez ołtarzy. W tym roku zawarto umowę z jednym z elbląskich kamieniarzy na wykonanie ołtarza – epitafium ku czci zasłużonego biskupa Szymona Rudnickiego jako ekspiacji za znieważenie jego grobu przez Szwedów. Ołtarz ten (św. Antoniego) był w latach 1753–4 częściowo rozebrany i ponownie złożony. Znajduje się na wschodniej ścianie nawy północnej. Wykonany został z marmuru czarnego, brunatnego i alabastru i jest jednokondygnacyjny. W części centralnej między dwiema kolumnami przedstawiono klęczącą pod krzyżem postać biskupa Rudnickiego oraz insygnia biskupie i czaszkę. Kompozycja ołtarza zwieńczona została ornamentowanym naczółkiem herbowym, ujętym w przerwany tympanon. Obok dwie postacie alegoryczne. Na ośmiopolowej tarczy herbowej umieszczono kilka herbów (Lis, Grzymała, Godziemba, Dryja, Paparona, Rola, Szpot i Prus II). O przyczynie wystawienia tego ołtarza mówi napis łaciński w predelli.

Sprawozdanie z wizytacji katedry, dokonane przez biskupa Szyszkowskiego 27 marca 1639 roku, informuje o zaawansowaniu prac przy odbudowie ołtarzy. Pozostało jednak tak wiele do zrobienia, że biskup napominał kanoników, aby troszczyli się o przyozdobienie swoich ołtarzy. W tym czasie zbudowano na nowo ołtarz św. Pawła i naprawiono doraźnie kilka innych. W ciągu dalszych dziesięciu lat postawiono większość z obecnie znajdujących się w katedrze ołtarzy. Niektóre z nich wykonano w marmurze; pozostałe zaś drewniane, złożone i polichromowane wykazują cechy stylowe późnego manieryzmu i wczesnego baroku.

Ołtarz prepozyta kapituły pw. św. Stanisława Kostki, usytuowany jest przy półfilarze łuku tęczowego na wschodniej ścianie nawy północnej, manierystyczny. Ufundował go prepozyt Wojciech Rudnicki, około roku

Ołtarz św. Antoniego z ok. 1636 r.

Polityk fromborski z 1504 r.

*Powyżej ołtarz boczny św. Stanisława Kostki,
ok. 1640 r.*

*Po prawej ołtarz boczny św. Michała Archaniola,
ok. 1640 r.*

1640, którego inicjały umieszczone zostały na cokołach kolumn wraz z herbem Lis i herbem Ostoją biskupa Szyszkowskiego. W nastawie, ujęte dwiema korynckimi kolumnami, umieszczono obraz przedstawiający mistyczną komunie św. Stanisława, namalowany w 2 połowie XVII wieku. Obraz w predelli, przedstawiający Sąd Ostateczny, jest według tradycji dziełem Henryka Witusa i pochodzi z około roku 1600. Powyżej nastawy na bogato profilowanym gzymsie ustawiono rzeźbione postacie świętych Apostołów – Piotra i Andrzeja. W środku, pomiędzy korynckimi kolumnkami w rzeźbionej półkolistej oprawie z główkami aniołów w pendentywach, umieszczony jest obraz, zapewne barokowy, przedstawiający śmierć św. Józefa, dosyć gruntownie przemalowany w wieku XIX. Nastawę flankują uszaki zdobione motywem małżowinowo-chrzęstkowym z postaciami św. Wojciecha i św. Stanisława biskupa, w zwieńczeniu postać Chrystusa Zmartwychwstałego.

Przy pierwszym filarze nawy północnej stoi marmurowy ołtarz kustosa kapituły pw. św. Michała Archanioła. Ufundowany również około roku 1640 przez kanonika Wacława Kobierzyckiego, posiada w zwieńczeniu jego inicjały oraz herb Pomian. Wczesnobarokowy, wykonany z czarnego, brązowego i różowego marmuru oraz alabastru, użytego do wykonania rzeźb, posiada retabulum ujęte parą kolumn wspierających belkowanie. W środkowej części ołtarza znajduje się obraz przedstawiający św. Michała Archanioła, namalowany przez A. Wysockiego dopiero w roku 1877. Znajdujący się tutaj wcześniej obraz malowany na desce przeniesiono w owym czasie do Kapitułarza. Nastawę ołtarzową flankują uszaki o ornamentach małżowinowym. Na belkowaniu widnieją rzeźbione personifikacje Wiary i Nadziei oraz w naczółku postać św. Wacława. Obraz znajdujący się w zwieńczeniu ołtarza, gdański, z drugiej połowy XVII wieku przedstawia Tróję Świętą. Mensa ołtarzowa jest już neobarokowa w kształcie sarkofagu.

O drugi filar nawy północnej oparty jest ołtarz św. Anny (poprzednio, w latach 1578-1598 stał tutaj ołtarz św. Pawła). Wystawiony został przez kapitułę w roku 1639, drewniany, manierystyczny. Architektura ołtarza jest bogato dekorowana snycerką o motywach małżowinowo-chrzastkowych oraz główkami aniołów na chustach i pękami owoców. Ołtarz ten ujęty jest w dwóch kondygnacjach parami kolumn. Odcinki belkowania dolnej kondygnacji łączy trójkątny tympanon. Kondygnacja górna zwieńczona została przerwaniem naczółkiem. W części środkowej znajduje się obraz przedstawiający św. Annę Samotrzeć, w predelli natomiast obraz podłużny z przedstawieniami świętych: Małgorzaty, Barbary, Katarzyny Sienieńskiej i Marii Magdaleny. Te dwa obrazy, jedno z najlepszych dzieł malarstwa ołtarzowego w katedrze wykonał Bartłomiej Strobel w roku 1636. Obraz na drugiej kondygnacji przedstawia św. Andrzeja. Rzeźbione postacie świętych Apostołów Piotra i Pawła znajdują się między kolumnami pierwszej kondygnacji. Na drugiej kondygnacji ołtarza w tym samym układzie umieszczono figury świętych - Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty. W uszakach – postacie św. Dominika i św. Franciszka z Asyżu. Antepedium jedwabne z ok. 1750 roku. Kompozycja ołtarza wieńczy rzeźbione postacie Chrystusa Zmartwychwstałego i dwóch nie rozpoznanych biskupów.

Ołtarz Matki Boskiej Bolesnej (w roku 1578 – św. Wacława, w latach 1579-1589 – św. Andrzeja) znajduje się przy trzecim filarze nawy północnej. Drewniany, manierystyczny wykonany został po roku 1650. Podobnie jak poprzednie ołtarze – jest dwukondygnacyjny. W części środkowej dolnej kondygnacji znajduje się obraz przedstawiający Oplakiwanie Chrystusa, zapewne niderlandzki, italianizujący z drugiej połowy XVII wieku. Flankują go dwie pary korynckich kolumn malowanych ornamentem roślinnym, wspierające belkowanie. W drugiej kondygnacji umieszczono ośmioboczny obraz przedstawiający N.P. Marię z Dzieciątkiem w otoczeniu św. Anny i Joachima. Obraz ten pochodzi prawdopodobnie z początku wieku XIX. Ołtarz dekorowany jest bogato

Ołtarz boczny św. Anny Samotrzeć, ok. 1636 r.

Ołtarz boczny Matki Boskiej Bolesnej, po 1650 r.

Ołtarz boczny Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, ok. 1642 r.

Ołtarz boczny św. Mikołaja, ok. 1640 r.

snycerką, z przewagą ornamentu chrząstkowego. Przed kolumnami dolnej kondygnacji ustawiono rzeźbione figury świętych apostołów Piotra i Pawła, na belkowaniu – figury św. Kazimierza i św. Wacława. Antepedium ozdobione zostało w stylu „chinoiserie” ok. połowy XVIII w., z malowanym monogramem Chrystusa w otoczeniu ptaków, kwiatów i liści. Ołtarz wieńczy przerwany naczółek z rzeźbą św. Andrzeja.

Drewniany, polichromowany ołtarz Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (dawniej św. Stefana) mieści się przy czwartym filarze nawy północnej. Został on ufundowany przez kanonika Eustachego Placydusza Nencheny w roku 1642. Na cokołach w predelli, po lewej stronie widnieje herb biskupa Jana Alberta Wazy, po prawej – herb własny Nencheny. Według sygnatury zachowanej na odwrocie ołtarza był on złożony i polichromowany w roku 1643 przez M. Dobrzewskiego i Walimeńskiego z Malborka, z udziałem uczącego się w Gdańsku malarza Aleksandra z Moskwy. W części środkowej nastawy, pomiędzy dwiema złożonymi kolumnami korynckimi, oplecionymi krzewem winorośli, umieszczono

obraz *Wniebowzięcie Najświętszej Panny Marii i św. Stefana*, namalowany przez Henryka Witosa z Elbląga w roku 1644. W pendentywach wypełniających tło – rzeźbione główki aniołów. Z lewej strony, poza uszakami na konsoli postać św. Eustachego w stroju łowieckim, u podnóża głowa jelenia z krzyżykiem w wieńcu, natomiast po prawej stronie symetrycznie umieszczona jest postać św. Jerzego. Wyżej znajduje się belkowanie z ornamentowanym fryzem i zdwojonym gzymsiem. W górnej kondygnacji – ośmioboczny obraz z przedstawieniem wizji św. Eustachego, malowany prawdopodobnie również przez Henryka Witosa. Flankowany jest on rzeźbionymi postaciami św. Katarzyny i św. Barbary. Całość wieńczy na naczółku postać św. Stefana. Architektura ołtarza dekorowana jest snycerką z przewagą motywów małżowinowych. Mensa sarkofagowa – neobarokowa.

Marmurowy ołtarz św. Mikołaja przy piątym filarze nawy północnej, zwany jest również ołtarzem św. Teresy lub św. Karola Boromeusza. Wystawił go w roku 1639 biskup sufragan Michał Działyński, którego dwa analogiczne herby Ogończyk z alabastru widnieją na cokołach kompozytowych kolumn flankujących obraz w retabulum. Obraz ten przedstawia N.P. Marię z Dzieciątkiem, adorowaną przez św. Karola Boromeusza i św. Katarzynę Bolońską. Sprowadził go z Włoch w roku 1722 kanonik Piotr Ruggieri, zastępując nim wcześniejszy obraz przedstawiający św. Karola Boromeusza. Z rachunków Ruggieriego wynika, że zakupiony został w Rzymie. Jest on oparty częściowo na kompozycji Carla Maratty. Wyższą kondygnację ołtarza, nad belkowaniem, zdobi XVII-wieczny, przemalowany w wieku XIX obraz przedstawiający św. Mikołaja, otoczony przez rzeźby dwóch aniołów, z rzeźbą św. Michała Archanioła w zwieńczeniu przyczółka. Ten manierystyczny ołtarz wykonany z czarnego i brunatnego marmuru oraz alabastru zdobiony jest, szczególnie w partii uszaków, dekoracją małżowinową.

Ołtarz św. Marcina, przy szóstym filarze nawy północnej jest manierystyczny, drewniany, polichromowany i złocony. Ufundowany został przez kanonika Jerzego Marquarta w roku 1647. Herby fundatora i biskupa Jana Alberta Wazy umieszczono na cokołach korynckich kolumn flankujących obraz główny w ołtarzu. Cokoły tych kolumn ozdobiono pnąciami się krzewami winorośli. Obraz w retabulum, przedstawiający *Pokłon Trzech Króli*, i obraz w zwieńczeniu – *Nawiedzenie*, wykonane zostały przez tego samego artystę w początkach XVII wieku. W drugiej połowie XIX wieku obrazy te zostały w dużych partiach przemalowane. W uszakach ołtarzowych znajdują się rzeźbione postacie świętych Janów: Chrzciciela i Ewangelisty. Na wspieranym przez kolumny belkowaniu umieszczono postacie św. Barbary, św. Doroty oraz dwóch aniołów. Kompozycje ołtarza wieńczy rzeźbiona postać św. Marcina.

Ołtarz św. Augustyna (niegdyś św. Wawrzyńca) znajduje się przy siódmym filarze nawy północnej. Wykonany po roku 1650, manierystyczny, malowany i złocony staraniem kanonika Wojciecha Nowowiejskiego w latach 1654-64, jest drewniany. W dwukondygnacyjnej

Ołtarz boczny św. Marcina, ok. 1647 r.

Fragment ołtarza św. Augustyna, dekoracja malarska w stylu orientalnym

nastawie, w jej dolnej głównej części ołtarza znajduje się półkuliście zwieńczony obraz, stanowiący kopię dzieła Caravaggia – *Madonna dei Pellegrini* z rzymskiego kościoła S. Agostino. Kopię tę wykonano zapewne w pierwszej połowie wieku XIX. Obraz znajduje się między dwiema parami korynckich kolumn, których trzony i cokoły pokryto malowaną, częściowo wyciskaną dekoracją w stylu orientalnym. Zachowane tam włoskie napisy każą przypuszczać, że zostały one, być może wtórnie, użyte jako elementy z rozebranych mebli. Kompozycje zamykają po bokach uszaki dekorowane snycerką o motywach małżowinowo-chrzęstkowych, w których umieszczono postacie św. Grzegorza i św. Augustyna. Wyżej jest belkowanie z ornamentowanym fryzem, nad nim zdwojony gzyms, podtrzymujący półkoliste zwieńczenie, z malowanym około połowy XVII wieku wizerunkiem św. Augustyna. Po bokach obrazu na belkowaniu ustawiono rzeźbione postacie św. Ambrożego i św. Hieronima. Na zwieńczeniu – postać św. Barbary. W predelli znajduje się obraz – *Spotkanie w Emaus*, namalowany w Gdańsku w oparciu o wzór niderlandzki około połowy XVII wieku. Przemalowany został – podobnie jak obraz w zwieńczeniu – już w drugiej połowie XVII wieku. Dekorowany on jest tłoczonym i złożonym ornamentem z motywami owoców, liści, papug i małp.

Po prawej stronie łuku tęczowego, oparty o wschodnią ścianę nawy południowej, znajduje się ołtarz św. Mateusza (ołtarza dziekana kapituły, niegdyś kantora pw. świętej Katarzyny i św. Sebastiana). Jest to jeden z dwóch ołtarzy w katedrze oszczędzonych przez Szwedów w roku 1627. Wystawił go dziekan Fabian Konopacki (+1619 r.), a gruntownie restaurował w roku 1650 kanonik Łukasz Górnicki. Ołtarz ten został w roku 1750 przeniesiony na obecne miejsce, spod pierwszego filara nawy południowej. Istniejący obecnie ołtarz jest dwukondygnacyjny, manierystyczny, drewniany, polichromowany i złożony. Część główną ołtarza wypełnia pośrodku półkuliście zwieńczony obraz, przedstawiający *Mistyczne Zaślubiny św. Katarzyny* w otoczeniu aniołów i świętych. Powstał zapewne w połowie wieku XVII, a widniejąca na mieczu sygnatura „P. Kolberg pirxit – 1710” odnosi się prawdopodobnie do odnowienia obrazu przez znanego malarza warmińskiego – Piotra Kolberga. Po obu stronach obrazu para korynckich kolumn wspiera belkowanie z fryzem ozdobionym ornamentem roślinnym i krepowanym gzymsem. W uszakach rzeźbione figury aniołów ustawione są na podwójnych konsolach. Nad belkowaniem ujęta hermami znajduje się druga kondygnacja, z przerwany naczółkiem. Umieszczony tam obraz przedstawia N.P. Marię z Dzieciątkiem i św. Janem Chrzcicielem. Jest on prawdopodobnie flamandzki i pochodzi z drugiej połowy XVII wieku. Obraz flankują rzeźbione przedstawienia św. Krzysztofa i św. Sebastiana. Kompozycję wieńczy postać N.P. Marii, stojącej na półksiężycu. Cały ołtarz dekorowany jest snycerką o motywach małżowinowych, główkami aniołów i ornamentem roślinnym (zwieńczenia uszaków).

Ołtarz boczny św. Mateusza z ok. 1619 r.

Ołtarz boczny św. Karola Boromeusza i Rozalii, ok. 1640 r.

Ołtarz boczny św. Augustyna, po 1650 r.

Ołtarz boczny św. Tomasza, druga połowa XVII w.

Ołtarz boczny św. Krzyża, przed 1639 r.

O pierwszy filar nawy południowej opiera się ołtarz kantora kapituły pw. św. Karola Boromeusza i św. Rozalii, który jest marmurowy, manierystyczny. Ufundował go biskup Mikołaj Szyszkowski w roku 1640, z wdzięczności za uratowanie diecezji przed szerzącą się wówczas zarazą. Na cokołach kompozytowych kolumn widoczne są alabastrowe herby biskupa – Ostoja i Nowina. W nastawie, pomiędzy kolumnami umieszczono obraz na blasze miedzianej przedstawiający św. Rozalię. Przypisywany jest on Piotrowi Kolbergowi, prawdopodobnie jednak pochodzi z Włoch i jest współczesny ołtarzowi. Nastawa flankowana jest mięsistymi uszakami małżowinowo-chrzęstkowymi. Spoczywające na kolumnach kremowane belkowanie oddziela owalne zwieńczenia, w których umieszczono owalny włoski portret św. Karola Boromeusza. Na szczycie jego obramienia spoczywają dwie rzeźbione postacie aniołów. Kompozycję wieńczy postać św. Mikołaja. Do budowy tego ołtarza użyto trzech odmian marmuru. Rzeźby – jak w innych tego rodzaju ołtarzach w katedrze – wykonane zostały z alabastru. mensa sarkofagowa – neobarokowa.

Przy drugim filarze nawy południowej stoi drewniany, polichromowany i złocony, wczesnobarokowy ołtarz św. Tomasza. Według zachowanej inskrypcji został on wzniesiony z fundacji kanonika Eucharda Zornhausena (+1642), przez wykonawcę jego testamentu – kanonika Mateusza Jana Judyckiego (+ 1667). W polu głównym nastawy, między dwiema parami korynckich kolumn, których trzony oplecione zostały krzewami winorośli, znajduje się duży, półkoliście zwieńczony obraz przedstawiający Matkę Boską z Dzieciątkiem oraz św. Wojciechem i błogosławionym Bogumiłem. Obraz ten pochodzi z warsztatu wielkopolskiego i namalowany został w drugiej połowie wieku XVII. Obraz w naczółku ołtarza, przedstawiający św. Tomasza, pochodzi z Niemiec i jest współczesny obrazowi z głównego pola nastawy. Flankujące nastawę uszaki, z rzeźbionymi aniołkami, ozdobiono ornamentem małżowinowo-chrzęstkowym. Na belkowaniu przed kolumnami flankującymi przerwany naczółek, znajdują się również postacie aniołków. Kompozycję ołtarza wieńczy rzeźbiona postać Chrystusa Zmartwychwstałego. Na wysokości predelli znajdują się inicjały i herb pierwszego fundatora.

Drewniany i złocony ołtarz św. Krzyża (pierwotnie św. Andrzeja i św. Wacława), manierystyczny, znajdujący się przy trzecim filarze nawy południowej, wykonany został w warsztacie Michała Döbella z Królewca przed rokiem 1639 dzięki fundacji kanonika Andrzeja Zagórnego (+1634). W polu głównym ołtarza, ujętym parami korynckich kolumn, których trzony ozdobione draperiami, mieści się półkoliście zwieńczony obraz *Chrystus Ukrzyżowany*, namalowany wg wzoru A. van Dycka w Gdańsku, w drugiej ćwierci XVII wieku. W zwieńczeniu ołtarza znajduje się obraz *Zdjęcie z Krzyża*, w predelli obraz – *Spotkanie Chrystusa ze św. Weroniką*. Również te obrazy pochodzą z Gdańska z drugiej ćwierci XVII w. i namalowane zostały prawdopodobnie przez tego samego artystę. Nastawę flankują dwa kartuszkowe uszaki, z ornamentem małżowinowym.

Na belkowaniu i w zwieńczeniu ołtarza znajdują się anioły z Arma Christi. Kompozycję wieńczy rzeźbiona postać Zmartwychwstałego Chrystusa. Mensa ołtarzowa – neobarokowa.

Według najnowszych badań stoi na miejscu ołtarza Mikołaja Kopernika i w jego pobliżu znajduje się miejsce pochówku wielkiego astronoma. Wcześniej uważano, że Kopernik został pochowany przy obecnym ołtarzu św. Bartłomieja.

Przy czwartym filarze nawy południowej znajduje się marmurowy ołtarz św. Szymona i św. Judy Tadeusza, barokowy, ufundowany w roku 1694 przez kanonika Szymona Aleksego Tretera i konsekrowany w roku 1697. Na cokołach korynckich kolumn, flankujących główny obraz, umieszczono herby: fundatora (Szreniawa) i kapituły warmińskiej. W predelli napis inwokacyjny wykonany został z trzech rodzajów marmuru i z użytego do rzeźb alabastru. W obrazie głównym przedstawiono koronację N.P.Marii w otoczeniu świętych. W zwieńczeniu obraz Anioła Stróża umieszczony

Po lewej ołtarz boczny św. Szymona i Judy Tadeusza, ok. 1697 r.

Powyżej ołtarz boczny św. Matki Boskiej i Jana Chrzciciela, ok. 1650 r.

Ołtarz boczny św. Bartłomieja, ok. 1632 r.

Ołtarz boczny św. Wawrzyńca, z lat 1668-1679

pośród rzeźbionych postaci świętych: Szymona i Judy Tadeusza. Obrazy do tego ołtarza zakupione zostały w Rzymie w roku 1709. Na ujętym kolumnami i flankowanym wolutami zwieńczeniu znajduje się rzeźbiona postać św. Jakuba Starszego. Sarkofagowa mensa pochodzi z końca wieku XVIII.

O piąty filar nawy południowej opiera się marmurowy ołtarz Matki Boskiej i św. Jana Chrzciciela. Wczesnobarokowy, wystawiony po roku 1650 przez dziekana kapituły Stanisława Bużeńskiego. W predelli napis inwokacyjny flankują cokoły kolumn, na których znajdują się dwa herby: po lewej stronie umieszczono herb Wieniawy biskupa warmińskiego Wacława Leszczyńskiego, po prawej – herb Prus II biskupa chełmińskiego Andrzeja Olszowskiego, u którego Bużeński był poprzednio sekretarzem. Ołtarz wykonany został z czterech rodzajów marmuru i z alabastru. Nastawę flankują mięsiste, małżowinowe uszaki. W głównym polu centralnej części ołtarza znajduje się ujęty dwiema korynckimi kolumnami prostokątny obraz matki Boskiej Śnieżnej, w typie obrazu z rzymskiego kościoła S. Maria Maggiore. Jest to zapewne kopia wykonana we Włoszech około połowy XVII w. W zwieńczeniu, między rzeźbionymi postaciami św. Stanisława i św. Kazimierza, ośmioboczny obraz, zapewne również z połowy XVII wieku, przedstawia św. Jana Chrzciciela w wieku dziecięcym. Kompozycję ołtarza wieńczy rzeźbiona postać św. Wojciecha. Antepedium stanowi flamandzki kurdyban z drugiej połowy wieku XVII, tłoczony, złożony i malowany, z dekoracją o motywach roślinnych i groteskowych.

Ołtarz św. Bartłomieja, przy szóstym filarze nawy południowej, jest drewniany, polichromowany i złożony. Manierystyczny, ufundowany wg inskrypcji w roku 1632 przez kanonika Macieja Mateusza Montanusa. W nastawie, pomiędzy dwiema rzeźbionymi postaciami świętych ewangelistów Mateusza i Marka, znajduje się prostokątny obraz przedstawiający św. Filipa Nereusza z Duchem Świętym pod postacią gołębicy, N.P. Marią i św. Józefem z pierwszej ćwierci XVIII wieku, wzorowany na obrazie Carla Maraty z Chiesa Nuova w Rzymie. Widoczne są tutaj wyraźne wpływy malarstwa Guida Reniego. W predelli umieszczono obraz *Złożenie do grobu*, malowany w Gdańsku około roku 1630. Klęcząca postać na tym obrazie to fundator ołtarza, kanonik Montanus. Na uszakach, bogato dekorowanych snycerką o motywach małżowinowych, znajdują się malowane medaliony współczesne ołtarzowi, wykonane w Gdańsku, z wizerunkami świętych Judy Tadeusza i Andrzeja. Wyżej w nasadce ołtarza znajduje się również gdański obraz, pochodzący z tego samego okresu i warsztatu co medaliony w uszakach, z namalowaną postacią św. Marii Magdaleny. W zwieńczeniu mieści się obraz przedstawiający św. Bartłomieja, ufundowany wraz z obrazem św. Filipa przez kanonika Jerzego Fryderyka Königsegga i przywieziony z Włoch. Na belkowaniu zwieńczonego ołtarza flankują rzeźbione postacie świętych Łukasza i Jana. Na naczółku umieszczono postać Chrystusa Zmartwychwstałego. Cały ołtarz jest bogato dekorowany

snycerką o motywach małżowinowych, rzeźbionymi głowami na chustach i główkami oraz postaciami aniołków z Arma Christi. Mensa ołtarza – neobarokowa.

Przy siódmym filarze nawy południowej ustawiono drewniany, polichromowany i złożony ołtarz św. Wawrzyńca, barokowy, wykonany w latach 1668-79, ufundowany wg zachowanej inskrypcji przez kanonika Jana Kazimierza Wołowskiego, którego inicjały i herb Prus II umieszczono po lewej stronie na cokole kolumny flankującej część główną ołtarza. Po stronie prawej znajduje się herb Jastrzębiec biskupa Jana Stefana Wydźgi. W części środkowej ołtarza, flankowanej dwiema korynckimi kolumnami o kręconych trzonach, mieści się prostokątny obraz św. Marii Magdaleny. Jest to XX-wieczna kopia pierwotnego obrazu z drugiej połowy wieku XVII. W zwieńczeniu znajduje się silnie przemalowany obraz z XVII wieku, przedstawiający św. Piotra. Zdobiony jest snycerką z przewagą motywów liściasto-owocowych. Nad silnie profilowanym belkowaniem znajdują się dwie rzeźbione, klęczące postacie św. Franciszka i św. Katarzyny Sieneńskiej, flankujące zwieńczenie, w którego przerwanym, półkolistym naczółku ustawiono rzeźbę św. Wawrzyńca. Wszystkie one są współczesne ołtarzowi.

W narożu, przy trzonie wieżyczki schodowej, oparty o wschodnią ścianę nawy południowej, obok ołtarza dziekana, ustawiono marmurowy ołtarz pw. św. Józefa. Barokowy, wystawiony został w roku 1713 przez kustosa kapituły i kantora Jana Jerzego Kunigha. Herb własny fundatora widnieje na cokole prawej kolumny flankującej część główną ołtarza. Po stronie lewej umieszczono herb Pilawa biskupa Teodora Potockiego. Ołtarz wykonany został z trzech rodzajów marmuru i z alabastru przez kamieniarza elbląskiego Michała Bröse. W części środkowej umieszczono prostokątny obraz *Zaślubiny N.P. Marii*, namalowany z dużym prawdopodobieństwem przez Piotra Kolberga. W zwieńczeniu, nad wydatnym belkowaniem znajduje się owalny obraz tego samego artysty *Śmierć św. Marii Magdaleny*. Obrazy te są współczesne ołtarzowi. Na belkowaniu zwieńczenie flankują rzeźbione postacie świętych Janów -Chrzciela i Ewangelisty. Kompozycję ołtarza wieńczy rzeźba św. Jerzego. Uszaki ozdobione zostały ornamentem akantowym.

Przed łukiem tęczowym w nawie głównej ustawiony był od najdawniejszych czasów ołtarz św. Krzyża. Już w spisie ołtarzy, w brewiarzu biskupa Jana Abeziera wymieniony został jako stojący w wejściu do prezbiterium. Jest o nim również wzmianka w testamencie biskupa Mikołaja Tungena z roku 1489, a także w inwentarzu katedry z roku 1578, jako o znajdującym się już poza prezbiterium, pośrodku kościoła. Stąd wniosek, że przed tą datą przesunięto ołtarz z pierwotnego miejsca, pod łukiem tęczowym, nieco bardziej ku środkowi katedry. Jest to tak zwany ołtarz wczesnej mszy (ołtarz prymarii). Pod tą nazwą wymieniany był w roku 1605. Administrator kapituły, Michał Działyński, w sprawozdaniu z roku 1631 stwierdza, że ołtarz ten był tak olbrzymich rozmiarów, iż nie harmonizował z wnętrzem katedry i przesłaniał widok

Ołtarz boczny św. Józefa z początku XVIII w.

Ołtarz wczesnej mszy, 1909 r.

Ołtarz św. Jerzego z kaplicy polskiej, ok. 1692 r.

*Ołtarz główny katedry w prezbiterium,
z lat 1750-1752*

Widok na ołtarz główny z łuku tęczowego

na ołtarz główny. Działynski wydał więc polecenie, by obniżono go celem spełnienia wymogów zarówno liturgicznych, jak i estetycznych. Jednak w roku 1672 biskup Wydźga kazał zbudować nową nastawę ołtarzową, wzorowaną prawdopodobnie na konfesji nad grobem św. Piotra w bazylice rzymskiej. W roku 1725 ołtarz ten przebudowywał mistrz Krzysztof Peucker (Peuckert?) z Reszla. Nastawa uzyskała wówczas taką wysokość, że jej korona dotykała sklepienia. Osiągnięto więc efekt całkowicie niweczący poprzednie starania. W tym stanie pozostawiono ołtarz na dłuższy czas, koncentrując się wokół budowy nowego ołtarza głównego. Ostatni raz przebudowano ołtarz prymarii w roku 1909, kiedy to uzyskał on dzisiejszą formę. Obecny ołtarz jest neogotycki, marmurowy wykonany wg projektu Caspara Clemensa Pickela z Düsseldorfu. Mensa ołtarzowa wyłożona została czarnymi płytami marmurowymi. W części środkowej antepedium wkomponowana jest mozaika autorstwa Salviattiego z Wenecji, przedstawiająca Baranka Bożego. Wokół ołtarza znajduje się tralkowa, marmurowa balustrada z poprzedniego ołtarza, barokowa z ok. roku 1720, wykonana wg projektu Kaspra Bażanki z Krakowa, z mosiężnymi herbami Pilawa biskupa Teodora Potockiego.

W tzw. kaplicy polskiej (kaplicy św. Jerzego), przy ścianie wschodniej, stoi ołtarz św. Jerzego wczesnobarokowy, marmurowy, z końca XVII wieku, wystawiony przez egzekutorów testamentu kustosa kapituły warmińskiej Zachariasza Jana Szolca (+1692). W części głównej ołtarza, pomiędzy dwiema kolumnami wspierającymi półkoliste zwieńczenie, znajduje się współczesny ołtarzowi obraz przedstawiający św. Jerzego, walczącego konno ze smakiem. W rzeźbione motywem akantu uszaki z białego marmuru wkomponowano czarne medaliony. Nad polem głównym umieszczono dwa półplastyczne aniołki oraz rzeźby świętych Wojciecha i Józefa. Kompozycje ołtarza wieńczy rzeźbiona postać św. Kazimierza. Na mensie ustawione jest drewniane tabernakulum, z ok. poł. XVII wieku, zdobione ornamentem muszlowym i małżowinowym, przeniesione tutaj niegdyś pewnie z innego ołtarza.

Obecny ołtarz główny, przy wschodniej ścianie prezbiterium katedry ufundowany został przez biskupa Adama Stanisława Grabowskiego, wcześniejszych legatów kanoników Szymona A. Tretera i Franciszka Fahla.

Wykonany został według projektu Franciszka Placidiego przez zespół rzeźbiarzy w Dębniku – Franciszka Bielawskiego, Jana Cekierę, Tomasza Góreckiego i Andrzeja Formańskiego. Część główna ołtarza gotowa była w roku 1750, natomiast ołtarzyki boczne wykonano po roku 1752. W tym samym czasie Jan Jerzy Meissner z Gdańska przyozdobił ołtarz rzeźbą i ornamentyką. Wykonany on został z trzech rodzajów marmuru. Natomiast rzeźby są drewniane. Jest wysoki, jednokondygnacyjny z bliźniaczymi ołtarzykami po bokach, które dostawiono w roku 1838 z miejsc w zachodniej części prezbiterium, gdzie były przedtem ołtarzami wolno stojącymi. Ołtarz ujęty jest skośnie ustawionymi pilastrami i parami kolumn na zdwojonych cokołach, podtrzymującymi eliptycznie występujące przed płaszczyznę części głównej ołtarza

Fragment krucyfiksu z ołtarza głównego

Fragment stalli gotyckiej w prezbiterium

odcinki belkowania. Zwieńczenie stanowi trójkątny, wygięty naczółek z kulą i płomienistym wazonem. Mensa ołtarzowa – rokokowa z ok. 1770 roku. Na ołtarzu ustawiono dwa barokowe relikwiarze o kształcie obelisków, drewniane z drugiej połowy XVIII wieku. Ołtarzyki boczne posiadają nastawy, w których znajdują się ujęte ramami relikwie. Wykonane zostały w Braniewie. Na belkowaniu ołtarza głównego i na bocznych ołtarzykach ustawiono rzeźbione postacie aniołów. W polu środkowym ołtarza głównego znajduje się duży, półkoliście zwieńczony obraz z przedstawieniem Wniebowzięcia N.P. Marii, wzorowany na schemacie kompozycyjnym dzieł Giambattisty Piazzetta i Sebastiana Ricci. W zwieńczeniu umieszczono owalny obraz przedstawiający św. Andrzeja. Obrazy są dziełem Stefana Torellego z Drezna.

Snycerkę ołtarzową w katedrze restaurowały w latach 1962-9 pracownice konserwatorskie w Gdańsku i w Warszawie. Ołtarz prepozyta pw. św. Stanisława Kostki konserwowany był raz jeszcze w latach 1992-3. Ołtarze marmurowe odnawiane były w latach 1993-6 przez konserwatorów toruńskich.

Rzeźby wolno stojące. Z pierwotnego wystroju rzeźbiarskiego katedry zachował się jedynie pochodzący z około roku 1510 piękny krucyfiks, umieszczony w świetle łuku tęczowego. Grupę ze św. Janem i Matką Bożą, pochodzącą z tego samego czasu, usunięto wraz z belką tęczową w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku, ponieważ zdaniem kapituły zasłaniała widok na ołtarz główny.

Cztery znajdujące się w katedrze rzeźby neogotyckie przy filarach w nawie głównej pochodzą z końca wieku XIX. W roku 1882 kapituła ufundowała rzeźbę Najświętszej Panny Marii (Immaculata), którą ustawiono przy czwartym filarze po stronie północnej, naprzeciw ambony. Jej autorem jest koloński rzeźbiarz, Fuchs. Wzorowana jest na średniowiecznej rzeźbie tzw. Madonny Bolońskiej z południowej nawy katedry w Kolonii. Rzeźby świętych apostołów Piotra, Pawła i Jana wykonał na polecenie kapituły norymberski artysta – Sterke.

Sprzęty kościelne. Według dokumentu z roku 1598 w prezbiterium katedry, wzdłuż jego ścian ustawione były stalle kanoników i wikariuszy. Miejsca w nich zajmowane były w następującej kolejności: w pierwszych rzędach zasiadali wikariusze, następnie kanonicy za nimi prałaci. Przed ołtarzem głównym stał pulpit kanoników, w środku pulpit chóru mniejszego, blisko zaś łuku tęczowego – pulpit chóru większego. Miejsce kantora było w pobliżu tego ostatniego chóru, natomiast na prawo przy łuku tęczowym było miejsce psalterzystów. Prezbiterium od nawy głównej oddzielała wówczas krata z drzwiami, upodobniona zapewne do średniowiecznej kraty w portalu tzw. kaplicy polskiej. Zachowane przy południowej ścianie prezbiterium katedry późnogotyckie trójsiedziskowe stalle z wieku XV stanowią pozostałość po ówczesnych stallach kanonickich. Zaplecki i ścianki działowe rzeźbione są tutaj ornamentem roślinnym i maswerkowym. Zwieńczenie stanowi trójczłonowy baldachim imitujący sklepienie gwiazdiste, dzielony fialami bogato zdobionymi

ornamentem architektonicznym i spięty trzema łukami w osli grzbiet. Łuki w kształcie wimpergów zwieńczone są kwiatonami. Stalle te przebudował i zrekonstruował ich przedpiersia norymberski rzeźbiarz Sterke w drugiej połowie wieku XIX. Inne fragmenty późnogotyckich stalli z prezbiterium wykorzystane zostały przez Augusta Bertrama i Poschmanna do budowy w roku 1847 neogotyckich sediliów przy pierwszych filarze północnym. Wmontowano w nie XV-wieczne fragmenty ścianek policzkowych, przedpiersia oraz części ścianek działowych, dekorowanych płasko rzeźbioną wicią roślinną i maswerkiem.

Istniejące obecnie w prezbiterium katedry stalle kanonickie wykonane zostały w latach 1734-8 dzięki fundacji biskupów Teodora Potockiego i Krzysztofa Andrzeja Szembeka. Są one dziełem Krzysztofa Peuckera z Reszla, współpracującego z Krzysztofem Sandtem. Składają się z dwóch analogicznych części, symetrycznie rozmieszczonych przy północnej i południowej ścianie prezbiterium. Każda z nich jest ośmiosiedzeniowa, jednorzędowa z gładkim przedpiersiem, zapleckami i wspartym na kwadratowych kolumnach, z korynckimi głowicami, zwieńczeniem. Posiada ono formę nieznacznie wyłamanego belkowania i monumentalnego, środkiem podniesionego szczytu, zakończonego po bokach wysuniętymi wolutami. Zaplecki, trzony kolumn i zwieńczenie intarsjowane są ornamentem cęgowym i wstęgowym oraz inkrustowane blachą cynkową o ornamentach cęgowym i roślinnym. Na zwieńczeniu spoczywają rzeźbione postacie alegoryczne (cnoty teologiczne), obok których w kartuszach umieszczono herby.

Na północnych stallach widnieje herb kapituły warmińskiej i Piława biskupa Teodora Potockiego. Na stallach południowych znajdują się herby biskupstwa warmińskiego i biskupa Krzysztofa Andrzeja Szembeka. W środkowych partiach naczółków umieszczono w roku 1743 obrazy w owalnych, bogato rzeźbionych ramach, namalowane prawdopodobnie przez Stefana Torellego. Obraz na stallach północnych przedstawia św. Piotra, na południowych – św. Pawła. Przed stallami kanonicznymi ustawione są przedpiersia siedzisk dla dwunastu katedralnych wikariuszy. Zostały one wykonane przez ten sam warsztat w roku 1753 i posiadają podobną dekorację.

Stalle psalterzystów z wcześniejszego wyposażenia prezbiterium są manierystyczne, datowane na rok 1699. Około roku 1738 zostały zdekompletowane i częściowo rozproszone. Obecnie stalle te są jednorzędowe z podzielonym profilowanymi płycinami przedpiersiem, dekorowane intarsją o motywach gwiazd i maureski.

Stylowo i kompozycyjnie wiąże się z tymi stallami **pulpit kantora** datowany inskrypcyjnie również na rok 1699, manierystyczny, dwustronny, skrzyniowy, dekorowany podobnie jak stalle psalterzystów. Zarówno te stalle, jak i złączony niegdyś z nimi pulpit kantora wykonane zostały w jednym z braniewskich warsztatów snycerskich.

Tron biskupi, podobnie jak wszystkie sprzęty kościelne w katedrze – jest drewniany, a wykonany został w roku 1865 przez Poschmanna

Późnobarokowe stalle kanonickie wykonane w latach 1734-1738

Pulpit kantora, 1699 r.

Konfesjonal z XVIII w.

Ławka kanonicka z XVIII w.

i Splietha. Do jego budowy użyto wtórnie wielu elementów późnogotyckiego tronu biskupiego z początków wieku XVI. Otrzymał kształt neogotycki i od początku ustawiony został w pobliżu wejścia z prezbiterium do zakrystii biskupiej.

Z ośmiu znajdujących się w katedrze **konfesjonałów** – sześć to konfesjonały późnobarokowe, wykonane w roku 1745. Posiadają one niemal identyczną formę i ozdobione zostały techniką intarsji taką samą dekoracją regencyjną na płycinach o bogato profilowanych krawędziach. Pozostałe dwa bogato rzeźbione konfesjonały są neogotyckie. Wykonał je w roku 1866 według projektu Schwanna snycerz elbląski – Bong.

Zwyczajem średniowiecznym, który długo przetrwał w katedrze, utensylia ołtarzowe przechowywano w oddzielnej skrzyni w prezbiterium lub w skrzyniach – **ławach kanonickich**, ustawionych przed ołtarzami, opartych na filarach międzynawowych. Dziesięć takich ław, manierystycznych i barokowych, przetrwało w katedrze do naszych czasów. Wystawiano je równocześnie z ołtarzami lub nieco później.

Ławy manierystyczne, przeważnie trójsiedzeniowe, zdobione są dekoracją o motywach maureski, wykonaną techniką intarsji lub nakładanym ornamentem małżowinowo-chrząstkowym. Posiadają proste przedpiersia i zaplecki z bogato profilowanymi płycinami ujętymi pilastrami. Niektóre z manierystycznych ław zwieńczono baldachimami. Ławy barokowe i późnobarokowe, oprócz intarsji, dekorowane są bogato rzeźbionymi detalami architektonicznymi, często posiadają wyłamane zwieńczenia, a jedna z nich jest całkowicie zamknięta prostokątnymi oknami od frontu i owalnymi – w ścianach bocznych. Niektóre z ław posiadają herby swoich fundatorów i monogramy Chrystusa, oraz N.P. Marii. Ława proboszcza kapituły Wojciecha Rudnickiego (pierwsza od wschodu po stronie północnej) posiada wprawdzie jego herb Lis, lecz została znacznie przebudowana już po roku 1640. Podobne do niej ławy z około połowy wieku XVII znajdują się jeszcze przed ołtarzami św. Michała Archanioła i św. Karola Boromeusza. Oprócz tego ławy kanonickie, manierystyczne, stoją przed ołtarzami św. Rozalii, św. Jana Chrzciciela, świętych Szymona i Judy Tadeusza oraz Wniebowzięcia N.P. Marii. Ławy przed ołtarzami św. Mikołaja i dziekana kapituły pochodzą z połowy i z końca wieku XVIII. Pozostałe dwie ławy znajdują się w kaplicy Zbawiciela.

Rokokową **ambonę**, znajdującą się na czwartym, południowym filarze międzynawowym katedry, ufundował w roku 1785 kanonik Andrzej Żórawski, którego inicjały, nie rozpoznany herb i order widnieją na jej korpusie. Wykonawcą tego dzieła jest reszelski snycerz, Andrzej Schmidt. Ta drewniana, polichromowana i złożona kazalnica wsparta jest na potężnym cokole. Ozdobiona została w narożach wydatnymi ślimacznicami i bogato dekorowana nakładanym ornamentem *rocaille*. Monumentalny baldachim obramiono u dołu rzeźbioną draperią. Kompozycję ambony wieńczy rzeźbiona postać św. Andrzeja, stojąca na cokole wspartym czterema ażurowymi wolutami.

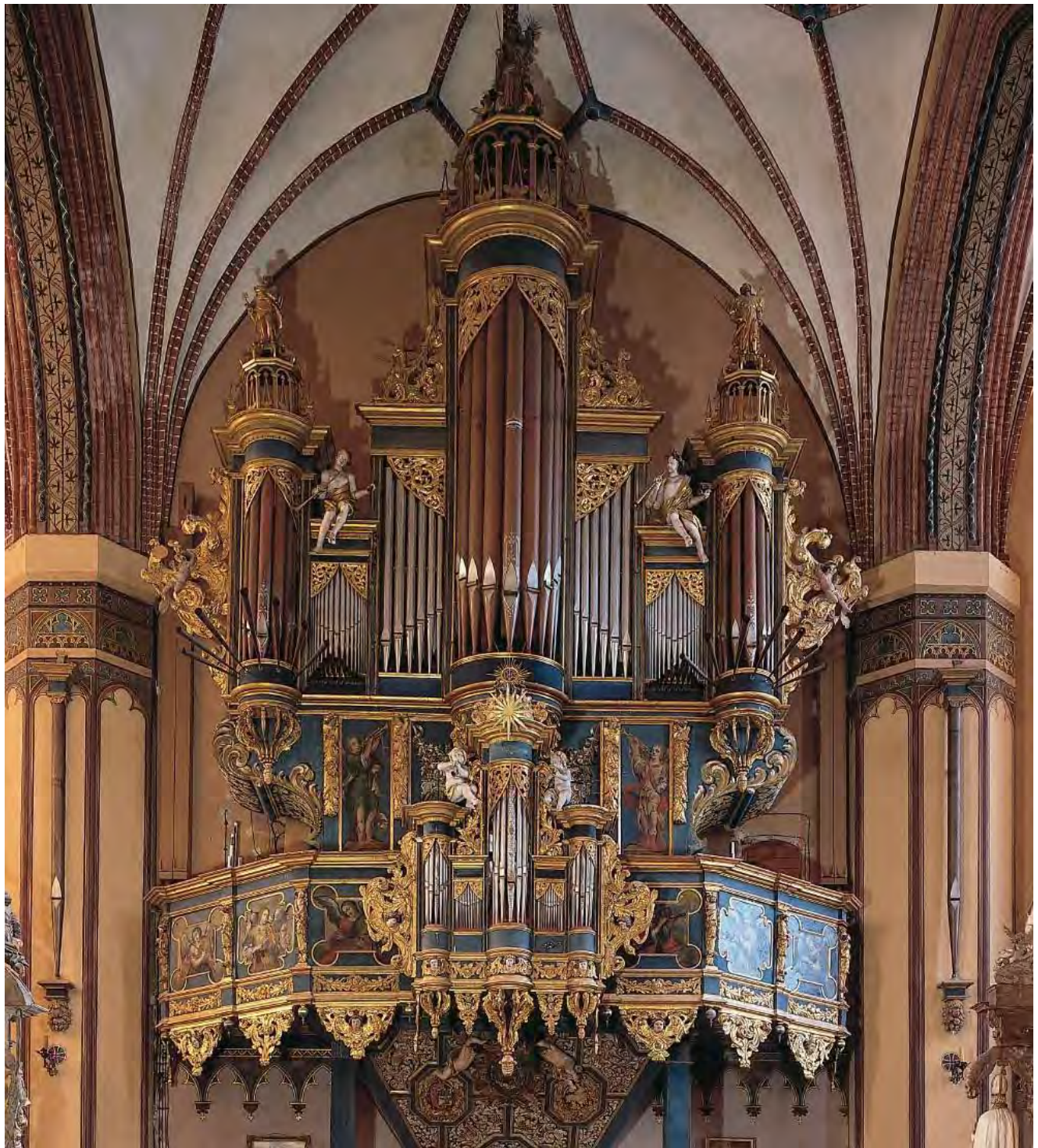

Druga ambona, znajdująca się w kaplicy św. Jerzego, wykonana w stylu manierystycznym, pochodzi z roku 1669. Jest niekompletna, pozbawiona została bowiem schodów i baldachimu. Ośmioboczny, drewniany, polichromowany i złożony korpus tej ambony, wsparty na rzeźbionej figurze Samsona, podzielony został arkadowymi wnękami, w których umieszczono rzeźbione postacie czterech ewangelistów. Dekorowany jest on ponadto ornamentem małżowinowo-chrząskowym z główkami aniołków i zwieńczony belkowaniem, z cytatem z pisma świętego we fryzie.

Ambonę z kaplicy św. Jerzego konserwowano w latach 1967-9 w gdańskim Oddziale PP. PKZ. Stalle kanonickie w prezbiterium, po stronie północnej konserwowano również w Gdańsku w latach 1972-75. Większość konfesjonaliów naprawiano na początku lat dziewięćdziesiątych naszego stulecia, natomiast prace konserwatorskie przy stallach kononickich po południowej stronie prezbiterium katedry zakończono w 1999 r. Ambonę z nawy głównej poddano konserwacji w 2003.

Od lewej rokokowa ambona datowana inskrypcyjnie na 1785 r.

Powyżej manierystyczna ambona w kaplicy św. Jerzego, ok. 1669 r.

Organy

Jak wynika z rachunków kanonika Marcina Achtsnichta, w ramach naprawy zniszczeń wojennych, 23 grudnia 1506 roku zawarto umowę z mistrzem Janem z Chojnic na wykonanie organów dla katedry. Wywieźli je później Szwedzi podczas pierwszej wojny szwedzkiej. Kolejną umowę o wykonanie organów wraz z emporą zawarła kapituła z gdańskim organmistrzem Danielem Nitrowskim 20 lutego 1683 roku.

Już w roku 1684 organy ustawiono, a w roku następnym lidzbarski malarz, Jerzy Piper, przyozdobił je polichromią. Emporę organową ozdobiono malowidłami muzykujących aniołów, a u dołu ażurowymi, złożonymi wisiorami o rzeźbionym ornamencie roślinnym, z wkomponowanymi w nie główkami aniołków. Na malowanym ornamentem roślinnym podniebieniu empory umieszczono bogato rzeźbione i zdobione herby biskupa Michała Radziejowskiego, diecezji i kapituły.

Pozytyw organów składa się z nierównej wysokości trzech, półkoliście występujących elementów z piszczalkami, pomiędzy które wkomponowano dwie prostokątne ramy, również z piszczalkami. Część główna prospektu organowego składa się, podobnie jak pozytyw, również z trzech półkoliście występujących wieżyczek z piszczalkami, wsparty na szerokim cokole w kształcie konsoli, gdzie pośród malowanego ornamentu roślinnego, między rzeźbionymi lizenami, umieszczono symetrycznie dwa obrazy przedstawiające aniołów grających na trąbkach. Część środkowa prospektu, z piszczalkami ujętymi u góry dwoma ażurowymi kątami sferycznymi, zwieńczona została rodzajem baldachimu o ażurowych arkadach, gdzie ustawiono rzeźbioną postać Matki Bożej z Dzieciątkiem.

Część tę flankują dwie schodkowo ustawione płaskie ramy z piszczalkami, o wydatnych gzymsach. Również one ujęte zostały w górnych partiach rzeźbionymi ażurowo trójkątami sferycznymi. Wyższe ramy, sąsiadujące z częścią środkową prospektu, wieńczą symetrycznie trójkątne kompozycje rzeźbione liściem akantu, harmonijnie scalające jego górną partię. Na belkowaniach wieńczących niższe ramy z piszczalkami spoczywają rzeźbione postacie dwóch ruchomych, grających aniołów. Części boczne prospektu, w których cokoły wbudowano poziomo tzw. „trąbki hiszpańskie”, flankują po obu stronach uszaki rzeźbione mięsistym i ażurowym ornamentem akantu. Części te, skomponowane podobnie jak środek prospektu, zakończone są ażurowymi wisiorami przypominającymi konsole. Ich zwieńczenie stanowią rzeźbione postacie świętych apostołów. Po prawej stronie św. Andrzej, po lewej – św. Piotr. W późniejszych latach emporę organową podparto drewnianymi filarami. W roku 1702 organy remontował organmistrz Stoniżewski. Później naprawiano je jeszcze kilkakrotnie w wieku XVIII, aż do roku 1830, kiedy to królewiecki organmistrz Schreweit dokonał gruntownego remontu. W roku 1935, dzięki inspiracji kanonika Kretha, zlecono przebudowę organów firmie Ericha Kempera z Lubeki. Wprowadzono wówczas elektropneumatyczną trakturę i w części południowo-zachodniej głównej nawy katedry, przy

U góry dwa fragmenty dekoracji malarskich i złoceń chóru

Chór muzyczny i prospekt organowy,
wzrost lat 1683-1684

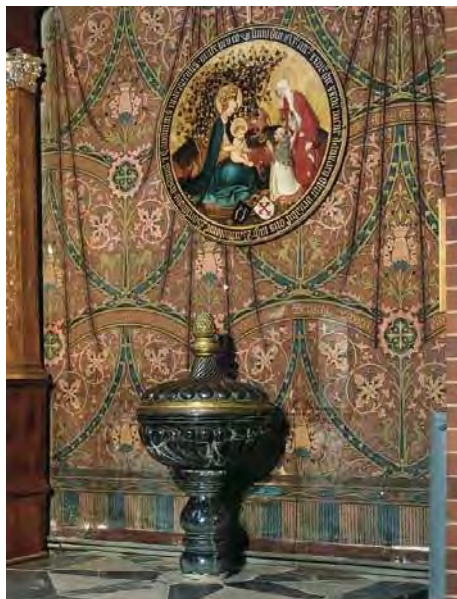
Podsklepie chóru organowego z tarczami herbowymi

ostatnim filarze międzynawowym, zbudowano nowy stół gry o pięciu manualach i nożnej klawiaturze. Zbudowano też nowe organy chórowe i umieszczono je nad kaplicą św. Jerzego. Zastosowanie traktury elektropneumatycznej umożliwiło połączenie obu tych instrumentów. W roku 1945 organy zostały zniszczone w prawie 50 procentach. Do renowacji przystąpiono w roku 1960. Ostatecznie zakończono ją w roku 1968.

Instrument otrzymał 61 głosów (4256 piszczałek), w tym dwa rejestry pomocnicze. Dyspozycję głosów opracował doc. Jan Jargoń, projekt budowy wiatrownic wykonał ks. Józef Sianko. Prace renowacyjne prowadziły kolejno firmy Daniela Biernackiego i Zygmunta Kamińskiego z Warszawy. Prace konserwatorskie przy prospekcie wykonywała w latach 1963-5 Pracownia Konserwacji Dzieł Sztuki PKZ z Gdańska i w roku 1970 Janina Piaskowska z Sopotu.

W roku 1968, z inicjatywy Kurii Biskupiej Warmińskiej i Państwowej Filharmonii w Olsztynie, znakomitymi recitalami Józefa Chwedczuka i Leona Batora zainaugurowano trwające do dzisiaj letnie festiwale muzyki organowej w katedrze fromborskiej. Powodzenie tych koncertów przeszło oczekiwania organizatorów. Mają one już stałych, wiernych słuchaczy, zdobywając coraz większą renomę w kraju oraz poza granicami.

Pozytyw organowy, zawieszony na chórze

Chrzcielnica barokowa w prezbiterium, fundowana w 1683 r.

Epitafium Bartłomieja Boreschowa, 1425 r.

Procesja Bożego Ciała na Wzgórzu Katedralnym – obraz olejny, ok. 1680 r.

Chrzcielnica i kropielnice

Znajdująca się w prezbiterium, tuż za łukiem tęczowym, po stronie południowej barokowa **chrzcielnica**, ufundowana została przez kanonika Jerzego Kazimierza Wolffa w roku 1683. Wykonana jest z czarnego marmuru z kielichową czaszą, wspartą na trzonie z wydatnym nodusem, z miedzianą pokrywą. Czaszę chrzcielnicy i jej pokrywę ozdobił spiralnym puklowaniem z szyszką w zwieńczeniu. W czaszy umieszczono posrebrzany kociołek na wodę święconą, którego pokrywę dekoruje wić roślinna. Chrzcielnica ustawiona została w roku 1725 na wydzielonej części posadzki, wyłożonej dwoma rodzajami marmuru w kształcie gwiazdy. Ten rodzaj podestu pod chrzcielnicę jest dziełem Samuela Godzałowskiego. **Kropielnica gotycka**, wolno stojąca, granitowa, pochodzi zapewne jeszcze z wieku XIV, ustawiona jest w krużgocie południowej. Czasza tej kropielnicy podzielona została dekoracyjnymi pasami.

Kropielnica barokowa, wolno stojąca. Jej marmurowa czasza ustawiona została w roku 1741 w krużgocie zachodniej na drewnianym, profilowanym trzonie. Przykryto ją puklowaną, dekoracyjną pokrywą. Dwie **kropielnice przyściennie**, wykonane zostały z czarnego marmuru w końcu wieku XVIII.

Obrazy

Spośród niewielu obrazów dekorujących ściany i filar międzynawowy katedry wyróżnia się wspaniałe dzieło średniowiecznego malarstwa tablicowego, znajdujące się na południowej ścianie prezbiterium. Jest to **epitafium dziekana kapituły warmińskiej, Bartłomieja Boreschowa**. Posiada formę tonda ze sceną figuralną, otoczoną inskrypcją z nazwiskiem zmarłego i datą jego śmierci. Dzieło to powstało około roku 1425, a jego okrągła forma nie znajduje analogii w sztuce owych czasów na tych terenach. Historycy sztuki do dzisiaj nie są zgodni, której szkole artystycznej ten obraz należy przypisać, widoczne są tutaj bowiem wpływy zarówno średniowiecznego malarstwa niemieckiego i niderlandzkiego, jak też czeskiego i włoskiego. W części środkowej obrazu, przed tronującą Marią z Dzieciątkiem, przedstawiono postać zmarłego, polecanego przez św. Marię Magdalenę, patronkę zawodu Boreschowa, który posiadał wykształcenie medyczne i był osobistym lekarzem wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego, Konrada von Jungingena. Scena ta rozgrywa się w ogrodzie różanym, będącym w ówczesnej ikonografii wyobrażeniem raju. Na jednej z dwóch tarcz przedstawionych u dołu kompozycji epitafium widnieje herb własny Boreschowa.

Innym cennym obrazem zachowanym w katedrze jest przedstawienie **Procesji Bożego Ciała** na Wzgórzu Katedralnym we Fromborku. Dużych rozmiarów, prostokątny obraz, został namalowany na płótnie około roku 1680, być może przez Jerzego Pipera. Według tradycji w procesji tej bierze udział król Jan II Sobieski ze swoim orszakiem. Celebrantem tej uroczystości ma być biskup Michał Radziejowski, siostrzeniec królewski.

PROVERBIO
Purus quam ego
dabo vobis mea est
Joann. 6.
SOLUTIO
Accepti Iesus panem
et benedixit et fregit
et dedit discipulis suis
et illi accipite et com-
edite hoc est corpus
meum Matth. 26
Marc. 14 Luc. 22 1 Cor.

HOMIA LITIS NAVONE
Mithrotoch. Sacer-
dos dei vultu
dedit panem et vinum
Gen. 14.
FIGURA VEL TYPUS
Panem coeli dedit eis
Panem Angelorum
manducavit homo
Psalm. 77.

Św. Antoni Padewski z Dzieciątkiem. Obraz olejny, II połowa XVII w.

Gotycka płyta nagrobna kanonika Jana von Essen z 1416 r.

Oprócz wartości artystycznych dzieło ma szczególne znaczenie jako przekaz ikonograficzny mówiący o ówczesnej zabudowie Wzgórza Katedralnego. Zawieszony jest na ścianie w nawie południowej katedry.

Również na ścianie tej nawy, bliżej ku wschodowi, znajduje się owalny obraz olejny, malowany na płótnie, przedstawiający **św. Antoniego Padewskiego z Dzieciątkiem** na tle sceny cudu z osłem. Wykonany został w drugiej połowie wieku XVII i jeszcze w roku 1725 wisiał nad ołtarzem św. Antoniego. Oprawiony został we współczesną mu ramę z mosiężnej blachy, repusowanej kwiatowo-owocowym ornamentem.

Na południowym filarze międzynawowym, przy ołtarzu prymarii, zawieszono prostokątny obraz olejny nieznanego malarza, przedstawiający *Błogosławioną Dorotę z Mątów*, namalowany prawdopodobnie w drugiej połowie wieku XIX.

W prezbiterium katedry, na jego północnej ścianie w pobliżu ołtarza głównego umieszczono olejny obraz będący dobrą, pomniejszoną kopią *Madonny Sykstyńskiej* Rafaela. Jest on zapewne repliką obrazu ufundowanego w roku 1808 przez biskupa Józefa von Hohenzollerna i wykonaną przez Gerharda Kügelgena. Obraz był poddany zabiegom konserwatorskim około 1885 roku przez A. Fickerta.

W kaplicy św. Jerzego, nad wejściem, widnieje klasycyzujący, pochodzący z końca XVIII wieku olejny obraz wyobrażający *Powołanie Samuela*.

W zakrystii biskupiej znajduje się kopia obrazu *Matki Boskiej Śnieżnej* w typie przedstawienia z rzymskiego kościoła S. Maria Maggiore. Jest ona zapewne dziełem warsztatu miejscowego i pochodzi z końca wieku XVII.

Płyty nagrobne i epitafia.

W katedrze fromborskiej zachowało się 129 płyt nagrobnych, pochodzących z różnych okresów. Najstarsze są płyty gotyckie z lat 1300-1512. Wykonane najczęściej w wapieniu, duże, o długości sięgającej niekiedy 3 metry. Wykuwano na nich minuskułą nazwiska zmarłych i daty ich śmierci, często dodając *Requiescat in pace*, lub przedstawiano na reliefie postać zmarłego kanonika. Ozdabiano je również herbami. Prawdopodobnie brak zdolniejszych rzeźbiarzy w kamieniu na obszarze diecezji spowodował, że ornament na płytach jest skąpy i nie ma na nich płaskorzeźby. Najbardziej charakterystyczna jest płyta nagrobna kantora kapituły, Jana von Essena, z roku 1416, znajdująca się w prezbiterium. Do znamiennejszych należy płyta Arnolda von Dattelna (+1447), gdzie głównym motywem kompozycyjnym jest krzyż ułożony z majuskuły, oraz płyta Pawła Kynasta (+1497), z ornamentem wstęgi.

Płyty renesansowe charakteryzują się również dużymi rozmiarami, tekstami łacińskimi wykonanymi antykwą oraz bogatą treścią ikonograficzną. Najstarsza jest płyta kanonika Jana Chrapickiego z 1525 roku. Napis na płycie głosi – *Pod tym kamieniem oczekuję Chrystusa Sędziego*. Humanizm renesansowy, lubujący się w heksametrach, pozostawił na nagrobkach fromborskich sentencje sześćoakcentowe.

Doskonałym przykładem sentencji z tego okresu jest napis metryczny na płycie Lichtenheina: *W tym grobie jest zamknięty Albert Lichtenhein. Tym czym on jest, będziesz i ty później czytelniku. Prochem był i jest prochem. Do ziemi pójdziesz jako zmarły i ziemia, którą stopami uciskasz, będzie uciskała ciebie.* Bogato zdobiona ornamentem roślinnym i kandelabrowym, płyta kanonika Fabiana Emericha (lekarza kapituły, okulisty +1559) wykazuje znaczne wpływy sztuki niderlandzkiej. Wykonał ją rzeźbiarz gdański Antoni Herbart. Temu samemu artyście przypisuje się płytę Jana Timmermanna (+1564), będącą najwspanialszym przykładem renesansowej, rzeźbionej płyty nagrobnej w katedrze fromborskiej.

Najbardziej charakterystycznym elementem zdobienia płyt nagrobnych z okresu baroku jest trupa czaszka, której towarzyszy krótki tekst i sygnatura twórcy nagrobka. Płyty tego rodzaju, jeszcze manierystyczne, pojawiły się w katedrze wkrótce po 1600 roku. W tym też okresie nastaje zwyczaj opisywania na płytach dostojęstw i zasług położonych w służbie państwa polskiego. Często wymieniany jest urząd sekretarza królewskiego, podnoszący do godności szlacheckiej. Lubowano się też w poetyckich zwrotach i metaforach. Znikły natomiast płaskorzeźbione postacie, występujące na płytach renesansowych. Barokowe epitafia fromborskie mają dużą wartość artystyczną. Do najwcześniejszych należy wczesnobarokowe, marmurowe **epitafium kanonika Tomasza Tretera** (+1610), wystawione w nawie północnej w roku 1681 przez Mateusza z Lubomierza Tretera, bratanka zmarłego, w miejsce zniszczonego przez Szwedów. Wykonane z czarnego marmuru w formie tablicy inskrypcyjnej, ujętej wolutowymi uszakami i zwieńczonej półkolistym, przerwany naczółkiem, w którym znajduje się kartusz zakończony krzyżem. W tym kartuszu umieszczony był niegdyś portret zmarłego malowany na miedzianej blasze. Bogato rzeźbione i ornamentowane jest również **epitafium proboszcza kapituły Adama Zygmunta Konarskiego** (+1685) w nawie północnej. W części środkowej znajduje się półkoliście zwieńczona marmurowa płyta, ujęta dwoma kanelurowanymi pilastrami o jońskich głowicach i wolutowych bazach, podtrzymującymi belkowanie z trójkątnym naczółkiem. Na osi belkowania w kartuszu widnieje herb rodziny Konarskich, pochodny od herbu Ossoria. Powtórzono go również na kapitelach pilastrów. Na belkowaniu znajdują się przedstawienia dwóch rzeźbionych putt. Część środkową epitafium flankują dwie rzeźbione postacie alegoryczne wyobrażające Wiarę i Nadzieję. W podstawie mieści się kartusz z uskrzydłą klepsydrą, przedstawioną na księdze życia, wspartej trzema czaszkami. Epitafium to projektował Andrzej Schlüter, czynny na dworach w Warszawie, Berlinie i Petersburgu. Przy północno-wschodniej wieżycy w nawie północnej umieszczone zostało marmurowe **epitafium Pawła Górnickiego**, proboszcza kapituły warmińskiej, kanonika wileńskiego, sekretarza króla Stefana Batorego i dworzanina kanclerza Jana Zamojskiego (+1632). Manierystyczne, fundowane przez brata, kanonika Łukasza Górnickiego około roku 1640 wykonane zostało z czarnego marmuru, alabastru i piaskowca

Manierystyczna płyta nagrobna kanonika A. Lichtenheina, zmarłego w 1593 r.

Epitafium kanonika T. Tretera, wykonane w 1681 r.

Epitafium kanonika A.Z. Konarskiego, zmarłego w 1685 r.

Epitafium kanonika P. Górnickiego, wykonane w 1640 r.

w formie uszatej tablicy inskrypcyjnej, pod którą umieszczono medalion z płaskorzeźbionym popiersiem zmarłego. W zwieńczeniu, nad wyłamanym belkowaniem umieszczono kartusz z czteropolową tarczą z herbami: Ogończyk, Dąbrowa II, Brochwicz i Dołęga. Kompozycja tego epitafium ujęta została dekoracją małżowinową. Podobne epitafium wystawił Łukaszowi Górnickiemu (+1651) jego bratanek, Jan z Głowa Górnicki. Niezwykle charakterystyczne dla ducha owych czasów są dwie płyty epitafijne, wmurowane w pierwszy filar nawy północnej i w piątą nawy południowej. Pierwszą z nich ufundował dla siebie jeszcze za życia kustosz kapituły Jan Zachariasz Szolc (+1692). Płyta ta wykonana została z brunatnego marmuru, z płaskorzeźbionym przedstawieniem Vanitas w postaci szkieletu z klepsydrami w ręku. Płaskorzeźba ta wzorowana jest z pewnością na rycinie Stefana z Kalkaru w traktacie anatomicznym Andrzeja Vesaliusa *De humani corporis fabrica libri septem* (1543). Towarzyszy jej umieszczona we właściwym czasie data zgonu Szolca. Drugą, identyczną z omówioną płytą, jest płyta epitafijna dziekana kapituły warmińskiej kanonika krakowskiego i gnieźnieńskiego, sekretarza królewskiego Stanisława Bużeńskiego (+1692). Wystawił on ją również za swojego życia jeszcze w roku 1684. Manierystyczne epitafium kanonika Andrzeja Łysakowskiego (+1685), aczkolwiek skromne, jest dziełem nadzwyczaj harmonijnym. Ufundowane zostało przez kapitułę w drugiej ćwierci XVII wieku i wykonane z marmuru w formie uszatej tablicy inskrypcyjnej, flankowanej małżowinowymi uszakami. W architektonicznym szczycie widnieje owalna tarcza z herbami Lubicz Rogala, Godziemba i Jastrzębiec. Cechy późnego manieryzmu wykazuje epitafium kanonika i sekretarza królewskiego Wojciecha Jana Działyńskiego (+1680). Wykonane zostało z marmuru w ostatniej ćwierci XVII wieku przez kamieniarza Githera w formie tablicy inskrypcyjnej, ujętej gzymsami z drewnianym małżowinowym obramieniem. W obramieniu u dołu widnieje rzeźbiona główka aniołka, u góry – krzyż. Epitafium umieszczone zostało na szóstym filarze nawy południowej. Epitafium Joachima Pastoriusa Hirdenberga (+1680 r.), kantora warmińskiego, archiprezbitera gdańskiego, protonotariusza apostolskiego, sekretarza i historiografa Władysława IV oraz Jana Kazimierza, przed konwersją lekarza, profesora gimnazjów w Elblągu i w Gdańsku, charakteryzuje się stylem barokowym. Wykonane zostało około roku 1700 wg projektu Andrzeja Schlütera. Sporządzono je z czarnego marmuru i z piaskowca w formie tablicy inskrypcyjnej flankowanej uszakami, ujętej dekoracją z draperii, palmowych liści, girland, pochyłonych zniczy i klepsydry. W zwieńczeniu umieszczono portret zmarłego, namalowany na blasze, podtrzymywany przez putto. Umieszczone zostało przy siódmym filarze nawy południowej. Prostokątna marmurowa tablica na ścianie nawy północnej to epitafium kanonika Andrzeja Zagórnego (+1690). U dołu, w części centralnej widnieje trupa czaszka w wieńcu laurowym. W zwieńczeniu znajduje się kartusz między dwoma puttami z herbem Rogala.

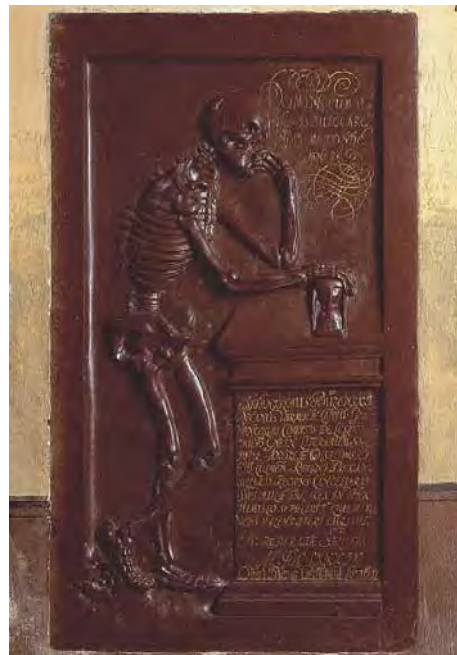
Przy wejściu do kaplicy Zbawiciela, po lewej stronie, przy ścianie ustawiono architektoniczny nagrobek Krzysztofa Andrzeja Szembeka, biskupa warmińskiego, chełmskiego i przemyskiego, sekretarza wielkiego koronnego (+1740). Nagrobek ten wykonany został w Krakowie wg projektu kanonika warmińskiego, Jerzego Marquarta, ustawiony w roku 1746. Wówczas to usunięto ze ściany epitafium Mikołaja Kopernika, ufundowane w roku 1580, które zaginęło w nieznanych dotychczas okolicznościach. Barokowy, dwukondygnacyjny nagrobek biskupa Szembeka wykonany został z marmuru dębnickiego. Jego podstawę stanowi duży cokół ujęty podwójnymi pilastrami. Górna kondygnacja nagrobka flankowana jest obeliskami i zwieńczona wygiętym ku górze belkowaniem, zakończonym przerwany przyczółkiem. W polu środkowym tej kondygnacji umieszczono tablicę inskrypcyjną. Powyżej, w podłuczcu belkowania widnieje malowany na złoconej blasze portret zmarłego. W zwieńczeniu umieszczono rzeźbione insygnia biskupie. W dolnej kondygnacji nagrobka widnieje płaskorzeźbiony herb własny biskupa Szembeka.

Największą wartość pamiątkową dla potomnych posiada barokowe **epitafium Mikołaja Kopernika** (+1543), kanonika warmińskiego, astronoma, kanclerza, lekarza i zarządcy dóbr kapitulnych, ufundowane przez kapitułę w roku 1735. Jest to drugie z kolei epitafium Wielkiego Astronoma. Pierwsze obecnie już nie istniejące, jak wspomniano w opisie nagrobka biskupa Szembeka, wystawił biskup Marcin Kromer w roku 1580. Ponownie ufundowane epitafium umieszczono na pierwszym filarze nawy północnej, naprzeciw ołtarza wczesnej mszy. Wykonane zostało z czarnego marmuru w formie tablicy inskrypcyjnej w profilowanym obramieniu, jest częściowo złocone. W jego zwieńczeniu znajduje się malowany na blasze portret zmarłego, ujęty w laurowy wieniec. Gałązkę wawrzynu pod epitafium umieścił w roku 1948 prezydent RP. Epitafium konserwowano w roku 1951 w gdańskich pracowniach konserwacji zabytków.

Epitafium biskupa warmińskiego, Andrzeja Stanisława von Hatten (+1841), umieszczone na południowej ścianie katedry, nieopodal wejścia do kruchty południowej, stanowi jedyny tutaj przykład nagrobka klasycystycznego. Wykonane zostało z białego marmuru kararyjskiego w formie tablicy inskrypcyjnej przez H. J. Talbota z Akwizgranu. Na marmurową tablicę zostały nałożone wykonane z brązu litery i herb własny biskupa.

Przy wejściu z nawy głównej do prezbiterium, po prawej stronie łuku tęczowego (strona epistoły) usytuowano w roku 1984 rzeźbioną postać kardynała Stanisława Hozjusza, wykonaną przez gdańskiego artystę rzeźbiarza Romualda Frejera.

Na ścianie północnej katedry od roku 1997 widnieje tablica pamiątkowa z brązu, z popiersiem biskupa warmińskiego Maksymiliana Kallera (+1947).

Płyta epitafijna Stanisława Bużeńskiego, wykonana w 1684 r.

Epitafium kanonika Mikołaja Kopernika, wykonane w 1735 r.

*Zespół srebrnych lichtarzy i krzyż ołtarzowy
z ołtarza głównego wykonane w 1758 r.
(krzyż 1760 r.)*

Lichtarze

Spośród liczego niegdyś zespołu lichtarzy gotyckich i renesansowych w katedrze do naszych czasów zachowały się tylko dwie pary mosiężnych lichtarzy XVI-wiecznych i dwie pary renesansowych z przełomu XVI/XVII w. Zachowała się również para mosiężnych lichtarzy barokowych z wieku XVIII i cynowy lichtarz paschalny z drugiej połowy wieku XVIII. Najbardziej interesujący jest zespół sześciu identycznych lichtarzy wraz z krzyżem ołtarzowym z ołtarza głównego katedry. Wykonany został w roku 1758 ze starych zasobów złomu srebrnego dzięki wykorzystaniu legatu kantora kapituły Jana Kazimierza Lingha przez znanego gdańskiego złotnika, Jan Gotfryda Schlaubitza. Lichtarze wykonane zostały wg wzorów paryskich dostarczonych złotnikowi przez kapitułę. Krzyż ołtarzowy jest dziełem oryginalnym Schlaubitza z roku 1760.

Ten rokokowy zespół posiada elementy repusowane i grawerowane, częściowo odlewane, a w całości bogato zdobiony jest wicią roślinną,

Fragmenty zdobień lichtarzy

kampanulami, rocaillami i główkami aniołków. Każdy lichtarz z tego zespołu i krzyż opatrzone zostały cechą imienną Schlaubitza i cechą miejską Gdańska. Inny zachowany zespół sześciu lichtarzy ołtarzowych ufundowany został w roku 1837 przez biskupa Andrzeja Stanisława von Hattena dla ołtarza wczesnej mszy (ołtarza prymarii). Krzyż ołtarzowy dla tego zespołu ufundowała kapituła w roku 1842. Jest to zespół klasycystyczny, wykonany z mosiądzu i posrebrzany przez berlińską firmę Hossauera.

Pozostałe zachowane w katedrze lichtarze są mosiężne, posrebrzane, neogotyckie, późnobarokowe, barokowe, neobarokowe, neoklasycystyczne. Niektóre z nich są sygnowane: Rosenberg, Fraget, WMF.

Kaplica Zbawiciela

Bardzo zmienił się wygląd zewnętrzny katedry po przybudowaniu w latach 1732-35 do jej południowej elewacji kaplicy Zbawiciela oraz św. Teodora z Amazji i innych świętych, zwanej potocznie kaplicą Szembeka. Ufundowana i wzniesiona została przez biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Szembeka. Po roku 1740 stała się ona również miejscem pochówku fundatora. Kamień węgielny pod budowę kaplicy położony został przez biskupa sufragana Michała Łaszowskiego w roku 1732. Po dwóch latach do gotowego już wnętrza uroczyście wniesione święte relikwie. Konsekracja kaplicy nastąpiła w roku 1735. Kaplica ta, barokowa, murowana i otynkowana, zbudowana została przy drugim od strony zachodniej przęśle nawy południowej. Założono ją na planie kwadratu o wklęsłych narożach z kolistym wnętrzem w którym na osiach znajdują się cztery arkadowe wnęki. Naroża zewnętrznych elewacji ujęte zostały płaskimi pilastrami, wspartymi na cokole, podtrzymującymi szeroki fryz podokapowy. Dwa okna w elewacji zachodniej i wschodniej zamknięte zostały łukami odcinkowymi, obramowane opaskami z kluczem. W elewacji południowej kaplicy umieszczono w roku 1735 marmurową płytę z napisem informującym o fundacji i konsekracji. Kaplica przykryta została blaszaną kopułą z latarnią rozczłonkowaną hermowymi pilastrami i zwieńczoną spłaszczonym, blaszanym hełmem ze złożonym krzyżem. W podziemiu kaplicy znajduje się niedostępna grobowa krypta. Do wnętrza, którego ściany podzielono zdwojonymi pilastrami o kompozytowych kapitelach, wspierających szerokie belkowanie podtrzymujące kopułę, prowadzi wejście z nawy południowej katedry. Polichromia wnętrza kaplicy jest późnobarokowa, iluzjonistyczna. Wykonana została po roku 1735 przez Macieja Meyera z Lidzbarka Warmińskiego. Pilastry, fryzy i płyciny ścian pokrywa polichromia dekoracyjna w formie marmoryzacji i regencyjnej ornamentyki. Między pilastrami znajdują się malowane popiersia świętych, których relikwie znajdują się w kaplicy. W przyłuczach wnęk widnieją namalowane personifikacje cnót teologicznych.

Od strony wewnętrznej, nad wejściem do kaplicy znajduje się namalowane widzenie św. Teodora z Amazji. W kopule przedstawiono adorację św. Trójcy przez Wszystkich Świętych i starotestamentowe postacie. Iluzjonistyczny portal, widniejący od strony nawy, namalowany został po roku 1735 przez warmińskiego malarza – Rogawskiego.

Architektoniczna kompozycja portalu zawiera również personifikację Męczeństwa i Wiary oraz monogram Chrystusa z aniołkami i Okiem Opatrzności. Portal ten częściowo przemalowany został w drugiej połowie XIX wieku. Znajdujący się w kaplicy ołtarz, wypełniający południową wnękę ścienną, wykonany został w drugiej ćwierci wieku XVIII. W retabulum umieszczono współczesny mu obraz przedstawiający Chrystusa Zwycięskiego, adorowanego przez Wszystkich Świętych z patronami biskupa Szembeka na pierwszym planie. Na sarkofagowej mensie ołtarzowej umieszczono wielki relikwiarz w formie trumny.

Kaplica Zbawiciela

Św. Iwon, fragment polichromii z Kaplicy Zbawiciela, po 1735 r.

Portal Kaplicy Zbawiciela 1735 r. (krata z 1732 r.)

Fragment wnętrza Kaplicy Zbawiciela z polichromią, po 1735 r.

Ołtarz późnobarokowy z Kaplicy Zbawiciela, I połowa XVIII w.

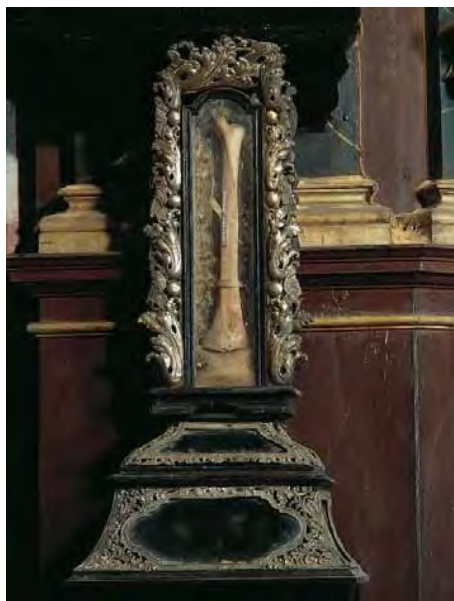

W ramie obrazu, jak również w trumnie i w mense ołtarzowej, znajdują się zagłębione, oszklone skrzynki na relikwie, których srebrne, repusowane i zdobione regencyjnym ornamentem ramy są dziełem olsztyńskiego złotnika, Jana Krzysztofa Giese. Tego samego artysty jest również dwadzieścia innych relikwiarzy ołtarzowych o różnym kształcie, drewnianych, dekorowany srebrnymi repusowanymi blachami i z regencyjną ornamentyką, wykonanych w latach 1730-38.

Znajdujące się w kaplicy dwie barokowe ławy z roku 1740, zostały w późniejszych latach XVIII wieku nieco przerobione przez elbląskiego stolarza, Lindenburga. Kolejnej ich naprawy dokonano w wieku XIX. Polichromię ław wykonał Rogawski w roku 1741. Są to ławy dwurzędowe z przedpiersiami podzielonymi profilowanymi płycinami, z intarsjowaną na nich gwiazdą.

Prawdziwą ozdobą kaplicy jest późnobarokowa krata portalowa. Jest ona dwuskrzydłowa z naświetlem, kuta plastycznie z żelaza, z ramami zdobionymi nakładanymi rozetkami i polami wypełnionymi bujną wicią akantową. W naświetlu kraty widnieje ażurowy herb własny biskupa Szembeka z jego inicjałami. Krata ta wykonana została w roku 1732 przez Jana i Krzysztofa Schwartzów z Reszla i malowana oraz pozłociona przez Rogawskiego. Kraty w oknach kaplicy pochodzą w wieku XVIII. Do roku 1996 okna oszklone były witrażami z warsztatu Adalberta Rednera z Wrocławia, wykonanymi w roku 1877.

Kaplica remontowana była w latach 1901, 1950, 1982 i 1995. Remont z roku 1982 polegał na nowym pokryciu blachą kopuły kaplicy, natomiast w roku 1995 naprawiono i trwale pomalowano jej elewacje.

Adoracja Świętej Trójcy, polichromia kopuły Kaplicy Zbawiciela, po 1735 r.

Relikwiarze z ołtarza Kaplicy Zbawiciela

KANONIE ZEWNĘTRZNE

Kanonie otaczające Wzgórze Katedralne od strony zachodniej i południowej stanęły na gruntach nadanych kapitule przez biskupów, około roku 1284. Grunty te w końcu wieku XIII zostały rozparcelowane na prebendalne folwarki kanoników. Owe tereny podzielono na grunty orne, znajdujące się na południe od Wzgórza w kierunku na Bogdany, oraz na sąsiadujące z warownią ogrody. O kanoniach po raz pierwszy wspomina dokument lokacyjny miasta z roku 1310. Stały one wówczas na zachodnim wzgórzu, a z warownią łączył je drewniany most przerzucony nad parowem. Linia zabudowy była już wytyczona, chociaż nie wszystkie parcele zagospodarowane. Parcele o jednakowej mniej więcej powierzchni dostosowane zostały kształtem do konfiguracji terenu. Oprócz głównego budynku mieszkalnego stały na nich domy dla służby, letnie kuchnie, piwnice oraz inne zabudowania gospodarcze. Początkowo cała zabudowa na kanonickich parcelach była drewniana, jednak już w pierwszych latach wieku XV zaczynają pojawiać się tutaj budynki konstrukcji szkieletowej (tzw. mur pruski), a od wieku XVI już niemal wszystkie budynki mieszkalne (kanonie) były murowane.

W czasach nowożytnych dawne podjazdy i ogrody warzywne zamieniono, zgodnie z duchem epoki, na ogrody ozdobne, komponowane przez samych, bywałych w świecie, użytkowników lub przez doświadczonych ogrodników wg wzorów europejskich, z pergolami, szpalerami, fontannami i rzeźbami sprowadzonymi z Gdańska lub z odległych krajów.

W czasie licznych wojen wieku XV i w latach późniejszych folwarki te były wielokrotnie niszczone i grabione. W roku 1616 wymieniano się 17 kanonii, które zrujnowane podczas wojen szwedzkich zostały odbudowane po nastaniu pokoju. W 1716 roku spośród 16 kanoni tylko dwie pozostawały jeszcze w ruinie. W roku 1772, po pierwszym rozbiórce Polski, dobra kapitulne zostały w całości przejęte przez skarb pruski, od którego kanonikom wolno było dzierżawić jedynie swoje dotychczasowe posesje. Stan budynków uległ wówczas znacznemu pogorszeniu, a niektóre z nich, wraz ze znaczną częścią budynków gospodarczych sukcesywnie, rozbierano. Te kanonie, które jeszcze pozostały, przechodzą w roku 1813 na własność braniewskiego Gimnazjum Hozianum, które nie inwestując w naprawy, przeznacza kanonie na mieszkania dla swoich wykładowców i dla kanoników kurialnych. Nieco lepsze czasy nastały po roku 1837,

Kanonii pod patronatem św. Ignacego

Wczesnobarokowa figura N.P. Marii Wniebowziętej z kanonii pod patronatem NMP

Kanonia pod patronatem św. Ignacego

Kanonia pod patronatem św. Michała

kiedy po przeniesieniu siedziby biskupa warmińskiego do Fromborka, na wschodnim wzgórzu w miejscu nie istniejących już kanoni pod patronatem św. Jana Nepomucena i św. Andrzeja zbudowano nowy pałac biskupi (obecnie plebania), oraz gruntownie wyremontowano wszystkie pozostałe jeszcze kanonie.

W lutym 1945 roku podczas działań wojennych całkowitemu zniszczeniu uległa kanonia pod patronatem św. Józefa i druga – św. Ludwika. Pozostałe uszkodzono i splądrowano, a ich dotychczasowi użytkownicy zostali w większości ewakuowani przed zbliżającym się frontem. W roku 1946 kanonie pod patronatem św. Stanisława Kostki, św. Michała Archaniola i św. Piotra na zachodnim od warowni wzgórzu przejmują Katolicki Uniwersytet Lubelski. W roku 1956 już wszystkie zachowane kanonie przechodzą na własność Skarbu Państwa, pozostają pod zarządem władz gminnych. Wówczas to kanonie pod patronatem św. Stanisława Kostki, św. Michała Archaniola i św. Piotra przeznaczono na schronisko i restaurację PTTK, w kanoni pod patronatem N.P. Marii Wniebowziętej (extra muros) urządzono przedszkole, a kanonie pod patronatem św. Ignacego adaptowano na siedzibę gminnej rady narodowej, na bibliotekę i na dom kultury. W roku 1968 odbudowano dla celów mieszkalnych kanonie pod patronatem św. Ludwika w formie zupełnie obcej dla zachowanego zespołu, natomiast w latach 1969/72 poddano gruntownemu remontowi wg dokumentacji opracowanej w toruńskim zakładzie PP. PKZ, kanonie pod patronatem św. Michała Archaniola i św. Piotra, natomiast św. Pawła do roku 1972 służąca celom mieszkalnym, opuszczona i popadająca w ruinę, została w roku 1985 poddana pracom konserwatorskim na zlecenie wojewódzkiego konserwatora w Elblągu. Prace te, prawdopodobnie z braku środków jak i z powodu nieporozumień na temat sposobu dalszego jej użytkowania, przerwano przed kilkunastu laty i dotychczas do nich nie powrócono. W ostatnich latach z kanonii pod patronatem św. Ignacego wyprowadziły się urzędy. Kanonie tą w roku 2000 na podstawie porozumienia z władzami kościelnymi przejęła Wyższa Szkoła Humanistyczna w Puławach, adaptując je na cele recepcyjne i szkoleniowe.

Wszystkie kanonie oprócz kanonii pod patronatem św. Ludwika, na początku lat dziewięćdziesiątych odzyskała archidiecezja warmińska. Do roku 2002 część z nich usytuowanych na zachód od katedry dzierżawiona była przez PTTK i użytkowana na cele hotelowo-gastronomiczne. Obecnie znajdują się pod zarządem „Caritasu” lecz nie remontowane ulegają postępującej dewastacji.

Poszczególne domy kanonickie były początkowo małe, drewniane lub budowane w konstrukcji szkieletowej, przeważnie na planie kwadratu. Były one jednotraktowe, parterowe z usytuowaną na osi sienią. Od wieku XVI wznoszono je już przeważnie z cegły, powiększając i nabudowując o wyższe kondygnacje. W początkach XVIII wieku domy te nabierają charakteru małych rezydencji podmiejskich. Od wieku XVI kanonie wyposażano w ozdobne, belkowane stropy, często malowane. Instalowano

w nich dekoracyjne kominki, ściany zdobiono boazeriami i wyposażano w szafy. Wnętrza meblowano sprzętami sprowadzanymi z Gdańska, głębi Polski lub z zagranicy. Wszystko to ulegało zniszczeniom w czasie kolejnych konfliktów zbrojnych, a architekturę budynków i ich wnętrza przekształcano podczas kolejnych remontów. Z siedemnastu istniejących tutaj niegdyś kanonii do naszych czasów zachowało się jedynie sześć.

Pierwsza, od północy, na skraju zachodniego wzgórza stoi **kanonia pod patronatem św. Stanisława Kostki**. Wzniesiona była już w roku 1459, pod innym jeszcze patronatem. W latach 1510-43 należała do Mikołaja Kopernika. Z tego czasu zachowały się jedynie części piwnic, na których w roku 1565 kanonik Ekhard Kempen wznosił nowy, większy już budynek. Swoją obecną kształt kanonia ta zawdzięcza rozbudowie z przed roku 1703, przeprowadzonej przez kanonika Stanisława Rostkowskiego, który kazał też namalować nad wejściem, nie zachowaną do naszych czasów wizję apokaliptyczną oraz swój herb. Około roku 1715, jak podają kroniki, był jeszcze na elewacji malowany na blasze miedzianej obraz przedstawiający Komunię św. Stanisława Kostki. Znajdująca się obecnie nad wejściem wnęką konchowa mieściła niegdyś figurę świętego patrona. Kanonia odnawiana była gruntownie w pierwszej połowie wieku XIX. W roku 1965 od strony zachodniej dobudowano parterową salę jadalni, a w roku 1972 przebudowano większość wnętrza.

Jest to budynek późnobarokowy, z cechami klasycystycznymi. Usytuowany został kalenicowo pomiędzy podjazdem ze starym drzewostanem, a zupełnie dzisiaj zdewastowanym i zapuszczonym ogrodem. Elewacja frontowa kanonii zwrócona jest ku wschodowi. Zbudowano ją na planie prostokąta z dużą dobudówką od północy, mieszczącą dawniej i obecnie kuchnię oraz mającą niegdyś pomieszczenia mieszkalne dla służby. Obok niej, wzdłuż zachodniej elewacji znajduje się dobudowana nowa jadalnia, nad którą rozpościera się taras. Główny korpus kanonii jest piętrowy, pięcioosiowy, z dwoma gzymsami między kondygnacyjnymi i z gzymsiem wieńczącym. Kryty jest dachem czterospadowym, podpiwniczony. Okna na parterze posiadają proste, profilowane obramienia, natomiast na piętrze obramowane zostały opaskami z uszami i kluczem. Wejście do środka kanonii prowadzi od strony zachodniej. Drzwi wejściowe pochodzą z pierwszej połowy wieku XIX. Wnętrza są dzisiaj już bezstylowe o nieregularnym układzie w ramach dwóch traktów, z prostokątną sienią, z której na piętro prowadzi murowana klatka schodowa. Piwnice kanonii sklepione zostały kolebkowo. Dach północnej przybudówki nakryto dachem trójspadowym. Elewacja wschodnią głównego korpusu kanonii jest boniowana

Druga z kolei na wzgórzu zachodnim na południe do poprzedniej stoi **kanonia pod patronatem św. Michała Archaniola**. Wzmiankowana po raz pierwszy w tym miejscu w roku 1526. Zbudowana została na fundamentach XV-wiecznej oficyny, zdewastowanej na przełomie wieków XVI-XVII. Istniejącą obecnie w zasadniczym zrębie kanonię, wznosił po roku 1632 kanonik Łukasz Górnicki. Wówczas dobudowano

Kanonia pod patronatem św. Stanisława Kostki

Kanonia pod patronatem św. Stanisława Kostki

Kanonia pod patronatem św. Michała

Bramka przy kanonii pod patronatem św. Michała

Kanonia pod patronatem św. Michała

tylny trakt i nadbudowano piętro. Z tego okresu we wnętrzu zachowały się niektóre stropy i manierystyczny, marmurowy kominek w dużej sali na parterze z herbem Górnickiego – Ogończyk. W otoczeniu budynku mieszkalnego znajdowały się wówczas zabudowania gospodarcze, wśród których były stajnia, wozownia, łaźnia oraz mieszkania dla służby. Od frontu znajdowała się studnia z figurą Neptuna, a w głębi fontanna ze zbiornikiem na wodę. Ówczesny ogród określano jako nadzwyczaj wytworny. Dom i ogród zdewastowano około roku 1650 w czasie drugiej wojny szwedzkiej. Wówczas to Szwedzi wywieźli m.in. wspinały manierystyczny kasetowy strop z sali kominkowej, przez co odsłonięty został wcześniejszy, bogato polichromowany. W roku 1688 kanonia ta była już nie tylko uporządkowana, ale i rozbudowana. Po roku 1692 otynkowano ją i umieszczono w niszy nad wejściem figurę św. Michała Archaniola. Na elewacjach znajdowały się wówczas wykonane techniką sgraffito trzy zegary słoneczne. W roku 1720 użytkujący ją kanonik Jan Hatter zainstalował w sali kominkowej nowy belkowy strop, z malowanymi scenami z życia św. Jana Ewangelisty oraz z herbami biskupstwa, kapituły, biskupa Teodora Potockiego i kanonika Jana Hattera. Zachowany na piętrze w narożnej izbie, belkowy i polichromowany strop jest wcześniejszy, pochodzi bowiem z około 1632. Uzupełniony został w końcu wieku XVII. Remonty kanonii na przełomie wieków XVII i XVIII wykonywane były z polecenia kolejnych mieszkających tutaj kanoników – Jana Zachariasza Szołca, Michała Dąbrowskiego i wspomnianego już Jana Hattera. Dzisiejszy swój kształt kanonia ta zawdzięcza przebudowie z około połowy wieku XIX i w roku 1904, kiedy dostawiony został południowo-zachodni trakt. W roku 1956 adaptowana została na schronisko PTTK. W latach 1969-72 przeprowadzono jej gruntowny remont według dokumentacji opracowanej w toruńskim Zakładzie PP. Pracownie Konserwacji Zabytków. W tym samym czasie pracownia konserwacji dzieł sztuki tego przedsiębiorstwa konserwowała stropy i uzupełniała brakujące w nim fragmenty malowideł. Na początku lat 80-tych XX w. rozebrano wzniesioną w konstrukcji szkieletowej od strony wschodniej w roku 1904 oficynę, pozostawiając jedynie łączącą ją z kanonią bramkę z ładną kratą ozdobioną kutymi kwiatami słoneczników.

Jest to budynek o charakterze późnorenesansowym, z klasycystycznymi elewacjami, posadowiony na gotyckich piwnicach. Usytuowany kalenicowo w głębi parceli na jej północnej granicy, pośrodku trudnego do zidentyfikowania już założenia ogrodowego. Zbudowany został na planie prostokąta, piętrowy, elewacją frontową skierowany ku wschodowi. Wnętrze jest zasadniczo dwutraktowe, z wyjątkiem trzytraktowej części południowej. Z wydłużonej, usytuowanej na osi budynku sieni, za wydzieloną arkadą, prowadzi na piętro jednobiegowa klatka schodowa ze sklepieniem krzyżowym. Drewniana balustrada na piętrze pochodzi z początku wieku XIX. Reprezentacja izba na parterze w pierwszym trakcie wyposażona jest w polichromowany strop i manierystyczny kominek. Pozostałe pomieszczenia kanoni nie zachowały swoich pierwotnych

cech stylowych. Elewacje frontowa pochodzi z około połowy wieku XIX. Jest czteroosiowa z oknami w prostych opaskach. Podzielona została międzykondygnacyjnym profilowanym gzymsem, oddzielającym płasko boniowany parter. XVIII-wieczna rzeźba św. Michała Archaniola z niszy nad wejściem do kanonii znajduje się od roku 1970 w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Boczne szczyty kanonii są trapezowe ze sterczynami (częściowo zrekonstruowanymi), pochodzącymi zapewne jeszcze z około 1632 roku. Szczyty te podzielone zostały blendami o odcinkowych łukach. Przykryta jest dachem naczółkowym, ceramicznym, z zachowaną częściowo XVIII-wieczną więźbą.

U zbiegu ulic Krasickiego, Katedralnej i Alei N.P. Marii znajduje się trzecia, licząc od północy, **kanonia pod patronatem św. Piotra**. Wzmiankowana jako istniejąca na tym miejscu już w roku 1544. Znajdujący się obecnie budynek kanonii wznosił na starych fundamentach kanonik Piotr Ruggieri w latach 1719-39. W pierwszej połowie wieku XIX i w początkach wieku XX kanonie tę znacznie przebudowano. W latach 1946-56 użytkowana była przez Katolicki Uniwersytet Lubelski. Następnie opuszczona, przetrwała w ruinie do roku 1969, kiedy wg projektu opracowanego przez toruńskie Zakład PP. PKZ rozpoczęto jej odbudowę na schronisko PTTK. W trakcie prac remontowych, trwających do początku roku 1973, odtworzono tylko niektóre wnętrza. Z pozostałych usunięto barokowe belkowe stropy, polichromie ścienną z sieni, klasycystyczną klatkę schodową oraz cały wystrój wnętrz tylnego traktu.

Mimo to, budynek kanonii zachował swój zewnętrzny kształt barokowy. Usytuowany został w połowie głębokości parceli, elewacja frontową zwrócony ku stronie południowej. Zbudowany jest na planie wydłużonego prostokąta, w części północno-wschodniej powiększony został przez kwadratową przybudówkę i przedłużony w kierunku zachodnim przez dostawienie niższego skrzydła. Budynek kanonii jest parterowy, z użytkowym poddaszem. Postawiony został na gotyckich dwupoziomowych piwnicach. Wejście do wnętrza kanonii prowadzi od południowej strony po nowych kilkustopniowych schodach. Przed frontem budynku znajdował się niegdyś ozdobny gazon, z szerokim półkolistym podjazdem. Po przebudowie dokonanej w latach 1969-73 wnętrza w większości pozostały dwutraktowe. Tylko w części wschodniej kanonii ich układ jest trzytraktowy. Z głębokiej sieni, usytuowanej na osi głównego korpusu budynku, prowadzi na piętro już klatka schodowa. Pierwotny układ przestrzenny kanonii i wystrój jej wnętrz zachował się najlepiej we wschodniej części tego budynku, gdzie znajdują się trzy przestronne pomieszczenia z fasetowymi sufitami, oddzielonymi od płaszczyzn ścian wydatnymi gzymсами z czasów budowy kanonii (1719-39). W dwóch izbach parteru, oraz w jednej na piętrze, znajdują się kominki z lat 1719-39, z których dwa są niemal identyczne. Najbardziej reprezentacyjnym jest kominek w południowo-wschodniej izbie. Jego palenisko oprawiono w bogato profilowaną ramę, zwieńczoną półkolistym paneau, nad którym znajduje się kartusz, z herbem własnym kanonika

Kanonia pod patronatem św. Piotra

Kanonia pod patronatem św. Pawła

Ruggieri, pomiędzy dwoma płonącymi wazonami. Paleniska dwóch pozostałych oprawione zostały w proste ramy, zwieńczone nastawą z ryzalitami i z silnie profilowanym gzymsem.

W północno-wschodniej izbie zachowała się jeszcze barokowa boazeria i stolarka drzwi z około roku 1730. Elewacje – wschodnia i południowa są sześciosiowe. Skrzydło posiada od południa i północy pięć osi, od strony zachodniej – dwie. W elewacji południowej umieszczono dwuosiową facjatę ze szczytem o falistym obrysie. Pośrodku elewacji wschodniej znajduje się płytki ryzalit podniesiony o kondygnację poddasza, boniowany w narożach i zwieńczony trójkątnym szczytem, w którym znajduje się nisza mieszcząca niegdyś rzeźbę patrona kanonii. Dach tej kanonii jest ceramiczny o urozmaiconej geometrii, nad głównym korpusem czterospadowy i trójspadowy nad skrzydłem zachodnim.

Kanonia pod patronatem św. Pawła Apostoła jest ostatnią, najdalej na południe wysuniętą w zachodnim szeregu kanonii. Obecnie opuszczona i częściowo zdewastowana. Jej istnienie w roku 1310 potwierdzone źródłowo, wskazuje, iż była to jedna z najwcześniejszych kanonii otaczających Wzgórze Katedralne. W roku 1547 zamieszkiwał ją kanonik Stanisław Hozjusz, późniejszy biskup warmiński i kardynał wielce zasłużony w obronie katolicyzmu w Prusach. Później zamieszkiwana była kolejno przez jego braci. Z inwentaryzacji przeprowadzonej w roku 1737 wynika, że ogród przy kanonii był wówczas starannie pielęgnowany, posiadał liczne drzewa owocowe i winorośl.

W roku 1748 budynek kanoni użytkował czasowo biskup Ignacy Krasicki, znany poeta Oświecenia. Mieszkał w nim również kanonik Andrzej Zagórny, pieczętujący się tym samym herbem (Rogała) co Krasicki. Informacja ta jest o tyle istotna, że do niedawna znajdowała się na elewacji frontowej kanoni żeliwna tablica z wymienionym herbem i nie wiadomo, którego z jej posiadaczy miała upamiętniać. Po roku 1813 mieszkali w kanonii wykładowcy Gimnazjum Hozjanum, a później aż do 1945 roku – służba katedralna. Od roku 1956 do 1972 były w niej mieszkania komunalne. Od tamtego czasu nie użytkowana. W roku 1985 podjęto tam prace remontowe, które niedługo potem zostały przerwane.

Kanonia pod patronatem św. Pawła Apostoła jest jedyną w tym zespole, która w kształcie z około połowy wieku XVII przetrwała do czasów dzisiejszych. Posadowiona została na średniowiecznych, dwupoziomowych, sklepionych kolebkowo piwnicach. Barokowa, o przebudowanych i częściowo bezstyłowych już wnętrzach. Usytuowana jest kalenicowo pośrodku posesji. Zbudowana na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu, piętrowa, frontem skierowana ku wschodowi. Istniejący przed frontem kanonii obszerny plac, stanowił niegdyś podjazd otoczony oficynami i zabudowaniami gospodarczymi. Zachowany jeszcze po ostatniej wojnie duży budynek gospodarczy o konstrukcji szkieletowej został w roku 1972 rozebrany. Wnętrza kanonii posiadają zasadniczo układ dwutraktowy z sienią na osi, w który około roku 1780 wbudowano klatkę schodową, częściowo jeszcze zachowaną. Późniejsze podziały

wprowadzono we wnętrzu w końcu wieku XIX i w drugiej połowie wieku XX. Izby na parterze są dwie, kwadratowe, przykryte obecnie resztkami belkowych stropów, pochodzących z około połowy wieku XVII, z widocznymi jeszcze resztkami pierwotnej polichromii. Izby na piętrze przykryto w końcu XIX wieku sufitami niegdyś zasłaniającymi widoczne obecnie pierwotne stropy. W południowo-zachodnim pomieszczeniu na parterze zachował się jeszcze fragment nastawy kominka z około połowy wieku XVII, z dekoracją w formie tonda, w którym widnieje herb biskupstwa warmińskiego.

Duży, dwukondygnacyjny biały piec kaflowy, datowany – 1784 z parteru kanonii, został w roku 1985 rozebrany celem uchronienia go przed dewastacją i przechowywany jest wraz ze wspomnianą tablicą herbową w magazynach Muzeum Mikołaja Kopernika. Elewacje kanonii są gładkie, sześć- i dwuosiowe. Przed rokiem 1972 posiadała boniowane naroża i zachowaną częściowo stolarkę okienną z około roku 1780. Obecnie otwory okienne i drzwi zabezpieczone są deskowaniem. Dach kanonii ceramiczny, czterospadowy, z wydatnym podokapowym gzymsem z końca XVIII wieku. Więźba dachowa w dużej części pochodzi z roku 1890. Nie użytkowana od roku 1973 uległa niemal całkowitej dewastacji.

Od strony południowej warowni, pierwsza od zachodu była **kanonia pod patronatem św. Ludwika**. Zburzona w lutym 1945 w czasie działań wojennych, została rozebrana do fundamentów w roku 1962. Na jej miejscu stoi obecnie duży budynek mieszkalny wzniesiony w latach 1967-69 wg projektu opracowanego w gdańskim Oddziale PP. PKZ. Przypomina on swoim kształtem domy mieszkalne, wznoszone w okresie międzywojennym i w niczym nie nawiązuje do architektury kanonii wcześniejszej ani do innych zachowanych w tym zespole. Z pierwotnego założenia zachowano jedynie średniowieczne piwnice. Stojącą tutaj do czasu zburzenia w roku 1945 kanonie wzniesiono w pierwszych latach XVIII wieku, z inicjatywy kanoników Gierstowskiego i Janowicza.

Kanonia pod patronatem N.P. Marii i Wniebowziętej (poza murami) jest drugą od zachodu w południowym ciągu zabudowy. Wzmiankowana był w roku 1545 jako od dawna stojąca na tym miejscu. Zniszczona w czasie pierwszej wojny szwedzkiej (1630 r.), odbudowana została przed połową wieku XVII przez kanonika Wojciech Rudnickiego. Podczas drugiej wojny szwedzkiej zburzona ponownie w roku 1650, została odbudowana od fundamentów przez kanonika Jana Chrzyciela Nycza w latach 1667-70. Tak zwana „Curia Nycziana” założona na planie krzyża greckiego była budowlą piętrową o czterech szczytach. W roku 1865 zrujnowaną już i od dawna nie użytkowaną kanonię rozebrano i na jej miejscu wzniesiono obecny piętrowy, neogotycki budynek według projektu inspektora budowlanego z Braniewa, Augusta Bertrama. Budynek ten ustawiony jest na wcześniejszych fundamentach, w głębi parceli, na jej zachodnim krańcu. Założony na planie prostokąta z elewacją frontową od północy. Elewację południową dzieli na osi wydatny ryzalit, w którego wnętrzu mieści się klatka schodowa.

Kanonia pod patronatem św. Ludwika

Kanonia pod patronatem N.P. Marii Wniebowziętej

Wczesnobarokowa figura N.P. Marii Wniebowziętej

Kanonia pod patronatem św. Ignacego

Elewacje, nietynkowane. Budynek kryty jest ceramicznym dachem dwuspadowym, ryzalit – dachem pulpitowym, łączącym się z południową połącią dachu budynku. W ściany szczytowe wbudowano elementy wystroju fasady dawnej kanonii. Po stronie wschodniej widnieje kamienna tablica fundacyjna z roku 1667 z herbem kanonika Nycza – Jastrzębiec. Po stronie zachodniej, w półkolistej niszy, malowanej na niebiesko ze złożonymi niegdyś gwiazdkami, umieszczono wczesnobarokową figurę N.P. Marii Wniebowziętej z herbem Jastrzębiec na cokole i datą – 1667.

Do roku 1996 w budynku tym było miejskie przedszkole. Obecnie pozostaje on pod zarządem miejscowej szkoły podstawowej.

Ostatnią z zachowanych jest **kanonia pod patronatem św. Ignacego Biskupa**. Jest ona trzecia w kolejności od ulicy Krasickiego w szeregu kanonii usytuowanych na południe od warowni. Wzmiankowana jest w dokumentach źródłowych z roku 1544. Zajmowana była również przez biskupów sufragánów: Jana Franciszka Kurdwanowskiego (od roku 1725) i Józefa Szembeka – od roku 1754. Po roku 1813 w kanonii tej zamieszkiwali wykładowcy braniewskiego Gimnazjum Hozjanum. Najwcześniejsza wzmianka na temat przebudowy stojącej w tym miejscu gotyckiej kanonii pochodzi z roku 1680. Mówi ona o remoncie przeprowadzanym właśnie przez kanonika Piotra Florian Krügierra. Gruntownej przebudowy dokonał około roku 1758 kanonik Konstanty Piwnicki i od tego czasu w tym samym kształcie kanonia ta przetrwała do naszych czasów.

Remonty wykonywane w latach 1890, 1919, 1958 i 1972 nie zatępiły i w niczym nie naruszyły jej XVIII-wiecznego późnobarokowego charakteru. Usytuowana jest szczytowo do ulicy Katedralnej w północno- zachodniej części posesji. Murowana i tynkowana, parterowa z użytkowym poddaszem, zbudowana została na planie prostokąta. Elewacje, zachodnia i wschodnia, podzielone są na osi piętrowymi ryzalitami o trójkątnych szczytach, krytymi ceramicznym dachem dwuspadowym. Korpus kanonii posiada dach naczółkowy. Więźba dachowa w większości pochodzi z około 1758 roku. Elewacje kanonii są sześćio- i trójosiowe. Naroża elewacji i ryzalitów ujęte zostały tokańskimi pilastrami, wspierającymi wydatne gzymsy podokapowe. Okno kanonii i wejścia do niej obramiono prostymi opaskami. Wejście reprezentacyjne, przed którym do końca XIX wieku był ogród w typie włoskim, prowadziło od strony wschodniej. Stolarka okienna i drzwiowa zachowana w większości z połowy wieku XVIII. Drzwi od strony zachodniej noszą cechy stolarki z początku wieku XIX.

W szczycie północnym, od strony ulicy, znajduje się nisza z rokokową drewnianą rzeźbą Salvatora Mundi, wykonaną po roku 1758.

Elewacja północna kanonii po obu stronach łączy się z ogrodzeniem pochodzącym z około połowy XVIII wieku. Wykonane jest ono z ceglanych, tynkowanych słupków przykrytych ceramicznymi daszkami. Od strony wschodniej znajduje się główna brama, od strony zachodniej – furta. W wieku XVIII słupki ogrodzenia wieńczyły figury, które – jak podają źródła – rzeźbione były „na sposób szwajcarski”.

Wnętrza kanonii posiadają układ dwutraktowy, z dużą sienią na osi budynku, z której drewniana klatka schodowa z około 1758 roku prowadzi na podwyższone, użytkowe poddasze. Pomieszczenia parteru i niektóre w wyższej kondygnacji mają sufity z fasetami i dekoracja listwową. Obszerna izba od północy, na parterze, posiada ściany i sufity zdobione ornamentem rocaille. Zachodnia część sieni przykryta jest stropem belkowym. Również w niektórych pomieszczeniach na parterze zachowały się jeszcze boazerie pochodzące z drugiej połowy XVIII wieku. Znajdujący się w północnej izbie na parterze kominek doskonale reprezentuje wartości estetyczne połowy XVIII stulecia. Rokokowy, o rozbudowanej z falistym konturem nastawie, dekorowany jest bogato ornamentem roślinnym i rocaille. Kominek na piętrze posiada prostokątne palenisko obudowane białymi kaflami. Jego nastawa ozdobiona została ornamentem regencyjnym i rocaillem. Kaminki te wykonano techniką narzutową około roku 1758. We wnętrzu zachowało się jeszcze kilka par drzwi z tego okresu. Zachowane piwnice są w części gotyckie, nakryte sklepieniem kolebkowym.

Do roku 1956 kanonia ta użytkowana była przez Katolicki Uniwersytet Lubelski. Później stanowiła siedzibę władz gminnych i miejskich. Czasowo była w niej również biblioteka i dom kultury. Została w roku 2000 pięknie odrestaurowana przez Wyższą Szkołę Humanistyczną w Puławach.

Nowy pałac biskupi

Usytuowany za jarem, na wschód od warowni, wzniesiony został w latach 1844-45 według planów opracowanych w roku 1841 przez braniewskiego inspektora budowlanego, Augusta Bertrama. Nowy pałac biskupi stanął na miejscu dawnych kanonii, z których jedna była pod patronatem św. Andrzeja, druga zaś pod patronatem św. Jana Nepomucena. Tę pierwszą wznosił na XIV-wiecznych jeszcze fundamentach kanonik Andrzej Burchert w latach 1713-23. Po niespełna stu latach zdewastowana i opuszczona została rozebrana na początku XIX wieku. Podobny los spotkał też drugą kanonię wzniesioną w latach 1687-1701 przez kanoników Michała Affaita i Teodora Butlera, którą rozebrano w roku 1844.

Obecny pałac został zbudowany dla biskupa warmińskiego po przeniesieniu jego siedziby w roku 1837 do Fromborka. Od strony wschodniej założono duży, nawiązujący do historycznych wzorów, park. Pałac zbudowano na planie prostokąta. Usytuowany on został na wzgórzu, w centrum rozległego plateau, pomiędzy szerokim podjazdem a wspomnianym, zaniedbanym już dzisiaj założeniem parkowym. Budynek wzniesiony został z cegły, neogotyckiej, nietynkowany, elewacja frontową zwrócony ku zachodowi. Jest dwukondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, dwunasto- i trzyosiowy. Przykryty został dwuspadowym dachem ceramicznym na więźbie z roku 1845.

Posiada wewnątrz dwutraktowe, z sienią i klatką schodową na osi budynku. Trakty na parterze dzieli stosunkowo wąski korytarz, biegnący

Nowy Pałac Biskupi, wejście na dziedziniec

Nowy Pałac Biskupi

Nowy Pałac Biskupi

na całej długości, z którego prowadzi wejście do kaplicy biskupiej, na lewo od sieni. Na piętrze, w reprezentacyjnych salach ozdobionych boazeriami, zachowały się neogotyckie i neoklasycystyczne kaflowe piece.

Przechowywane są tutaj również **cztery barokowe obrazy**, z których jeden, gdański, malowany w XVII wieku przedstawia ucieczkę do Egiptu i wizerunek św. Grzegorza. Widnieje na nich herb własny kanonika Jana Jerzego Kunigha i jego inicjały. Jest tam jeszcze jeden obraz z początku XVIII wieku, przedstawiający znalezienie Mojżesza. Na parterze w sali jadalnej znajduje się duży, **późnorenesansowy kredens** z roku 1607.

Na południe od pałacu, na skraju parceli usytuowany jest współczesny mu długi **budynek gospodarczy**, parterowy z piętrem na osi, kryty dwuspadowym dachem ceramicznym. Cała posesja posiada ogrodzenie z kamiennych słupków, zwieńczonych wimpergami, pomiędzy którymi są metalowe, kute pręty. W południowo-zachodniej części ogrodzenia znajdują się duża metalowa, częściowo ażurowa, brama i furtka, przed tą bramą ustawiono w roku 1846 neogotycką, kamienną kapliczkę św. Józefa. Od roku 1945 w nowym pałacu biskupim mieści się plebania katedralna. Sale na piętrze służą arcybiskupowi i biskupom warmińskim w czasie odwiedzin katedry.

MIASTO

Miasto założone zostało około roku 1277 na surowym korzeniu. Badania archeologiczne intensywnie prowadzone w latach 1957-72 i w roku 1995 nie potwierdziły istnienia tutaj wcześniejszego osadnictwa. Początkowo stanowiło własność biskupów warmińskich, jednakże już od roku 1320 należało do kapituły. Zwane było wówczas Civitas Warmiensis, a nazwę Frauenburg przejęło od katedralnego wzgórza w okresie znacznie późniejszym. Prawdopodobnie posiadało od początku prawa miejskie, lecz pierwszą udokumentowaną datą ich nadania jest rok 1310. Pierwszym zasadzcą był tutaj Gerhard Fleming z Lubeki. Z tego miasta pochodzili też pierwsi mieszkańcy Fromborka. Odnowienie praw miejskich według prawa lubeckiego nastąpiło w roku 1320, kiedy kapituła wykupiła wójtostwo i ponownie ustanowiła radę miejską wraz z burmistrzem. Władza samorządowa i urząd burmistrza podporządkowane od tego czasu kapitule zostały znacznie ograniczone w swoich dotychczasowych kompetencjach. W roku 1772, po pierwszym rozbiórze Polski, miasto przejmuje rząd pruski. Po zakończeniu drugiej wojny światowej z powodu znacznych zniszczeń i niewielkiej liczby mieszkańców pozbawiono Frombork praw miejskich. Odzyskał je dopiero w roku 1959.

Od czasów założenia życie mieszkańców miasta wiązało się głównie z rybołówstwem i rolnictwem. Z biegiem lat powstawały tutaj warsztaty rzemieślnicze świadczące głównie usługi dla kanoników i służby kościelnej. Już w średniowieczu wymieniano funkcjonowanie we Fromborku cechów krawców, piekarzy, piwowarów oraz gildii rybackiej. Po przekopaniu w początkach wieku XIV kanału doprowadzającego do miasta bieżącą wodę z rzeki Baudy, zbudowano nad nim młyn, folusz i garbarnię. Po kilkakrotnych zniszczeniach zabudowy miejskiej w czasie wojen szwedzkich rozpoczyna się w drugiej połowie wieku XVII regres gospodarczy pogłębiony po przyłączeniu miasta do Prus w roku 1772. Pewne ożywienie daje się zauważyć po roku 1837, kiedy przeniesiono tutaj siedzibę biskupstwa. Rozwój turystyki, który nastąpił w końcu wieku XIX, spowodował m.in. uruchomieniem w roku 1899 linii kolejowej, sprzyjał dalszej aktywizacji miasteczka jako znaczącego już ośrodka turystyczno-wypoczynkowego. Powstało wówczas kilka hoteli, nowe gospody i trzy pensjonaty. W lutym 1945 przez miasto przetoczyły się działania wojenne. Wojska III Frontu Białoruskiego w toku morderczych walk spychały w kierunku Zalewu Wiślanego stawiającego niezwykle zacięty opór

Herb Fromborka, początek XX w.

Frombork z lotu ptaka

nieprzyjaciela. W wyniku tych działań spłonęło przeszło 80% miejskiej zabudowy wraz z parafialnym kościołem. W latach 1967-73 w związku z przygotowaniami do obchodów 500-lecia urodzin Mikołaja Kopernika, przebudowano historyczne centrum Fromborka. W wyniku tych prac historyczne założenie urbanistyczno-architektoniczne przestało właściwie istnieć, zachowały się tutaj jedynie niektóre zabytkowe obiekty.

Frombork położony jest nad brzegiem Zalewu Wiślanego, na niewielkim paśmie niziny ograniczonej od południa stokiem Wzgórza Katedralnego. Około roku 1320 istniejące już urbanistyczne założenie przecięto korytem kanału rzeki Baudy, którego linia stanowiła południową i wschodnią granicę miasta. Środkiem nieregularnego, półkolistego w części planu urbanistycznego był prostokątny rynek, w którego centrum stał do roku 1887 średniowieczny, przebudowany w czasach nowożytnych, ratusz. Następny, zbudowany w końcu wieku XIX neogotycki ratusz stanął we wschodniej pierzei rynku. Wybiegające z naroży rynku ulice nie były

Widok na Zalew Wiślany ze wzgórza we Fromborku

drogami przelotowymi. Służyły one jedynie komunikacji wewnętrznej, w średniowieczu bowiem główny takt biegł boczną drogą u stóp Wzgórza, łącząc się z jedną z ulic prowadzącą z rynku dopiero przy bramie wschodniej. Miasto nigdy nie posiadało obwarowań murowanych. Od czasów lokalizacji bronione było wyłącznie umocnieniami drewniano-ziemnymi, wspomagany na niektórych odcinkach rowem i korytem kanału. Od strony zachodniej i wschodniej w system fortyfikacyjny wbudowano dwie bramy. Od strony Braniewa wjeżdżało się do miasta przez Bramę Kowalską. Istnieje przypuszczenie, że dolna kondygnacja istniejącej obecnie murowanej Wieży Wodnej stanowi integralną część Bramy Młyńskiej, wjazd od strony Elbląga. Brama Kowalska z pewnością była w całości drewniana. Nie bardzo wiadomo, jakim celom służyć miała murowana wieża od strony portu, którą odbudowano w ostatnich latach. Być może poza funkcją obronną służyła ona niegdyś również jako morska latarnia. Dominantami w historycznej panoramie Fromborka

*Widok Fromborka od wschodu, litografia F. Quasta
połowa XIX w.*

Wieża Wodna we Fromborku

Widok z rynku na kościół św. Mikołaja we Fromborku, lata 30. XX w.

były: korpus kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja, istniejący do roku 1887 ratusz, XVI-wieczna Wieża Wodna i wieża północna. Parcele przy rynku i wzdłuż ulic zabudowane były szeregami usytuowanych szczytowo domów. Do początku wieku XVIII domy budowano tutaj niemal wyłącznie w konstrukcji szkieletowej. Później wznoszono murowane, najwyższej dwukondygnacyjne, niekiedy – zwłaszcza przy rynku – z wolutowymi szczytami i z drobnym architektonicznym detalem. Przy bocznych, odleglejszych od rynku ulicach stały budynki gospodarcze. Do połowy wieku XIX istniały też tutaj liczne ogrody, głównie warzywne.

Przy trakcie elbląskim i braniewskim powstały już w wieku XIV dwa rolnicze przedmieścia, zabudowane drewnianymi domami. Zachodnie przedmieście również licznie zamieszkiwane było przez rybaków. Tam też przy trakcie Elbląskim, zbudowano w wieku XVI murowany dom dla wikariuszy i postawiono dwie kanonie tuż u stóp Wzgórza Katedralnego.

Przy trakcie braniewskim jeszcze w średniowieczu wzniesiono znajdujący się wówczas pod zarządem kapituły szpital św. Ducha z kaplicą św. Anny, leprozorium zamienione później na przytułek św. Jerzego oraz będący również przytułkiem – dom św. Józefa, administrowany początkowo przez miasto, od roku 1864 pozostający pod opieką s.s. Katarzynek. Przy trakcie elbląskim zbudowano w latach 1857-61 zespół kościoła ewangelickiego wraz z domem pastora i szkolną salą. Na przełomie wieków XIX i XX dawne przedmieścia zmieniły swój charakter. Powstała tam nowa zabudowa, często o charakterze willowym. Zbudowano też na Elbląskim przedmieściu szkołę i zagospodarowano otaczający ją teren. W latach dwudziestych za zachodnimi ogrodami kanonicznych stanął duży gmach szpitalny, wzniesiony staraniem warmińskiej Caritas dla Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Królewieckiego. Obecnie mieści się tutaj szpital psychiatryczny. Za południowymi ogrodami kanonicznymi wybudowano po roku 1933 kilkanaście tanich domów robotniczych przy nowo wytyczonej ulicy. Po uprzątnięciu gruzów i splantowaniu terenu historycznego centrum, od zakończenia działań wojennych do roku 1969 nie wzniesiono we Fromborku żadnego nowego budynku. Pierwszym, przeznaczonym na cele mieszkalne był zrealizowany, głównie ze środków konserwatorskich budynek, który stanął na miejscu kanonii pod patronatem św. Ludwika. W dalszej kolejności zbudowano nowy kompleks szkolny na wschód od kanonii pod patronatem św. Ignacego bpa i kilka bloków mieszkalnych wzdłuż ulicy Młynarskiej i ZHP. W latach 1969-73 zabudowano teren wokół rynku, starając się dostosować nowe budynki do skali kilku zachowanych tam XIX-wiecznych kamienic. W tym samym czasie odbudowano dach nad zachowanymi murami magistralnymi kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Mikołaja, umieszczając w jego wnętrzu miejską kotłownię. Indywidualne budownictwo mieszkaniowe ożywiło się na dobre we Fromborku dopiero w połowie lat siedemdziesiątych. Na górnym tarasie zabudowano szereg parceli aż do południowego stoku wysoczyzny i wytyczono tam kilka nowych ulic. Niestety, trwająca do dziś na górnym tarasie chaotyczna i pozbawiona

architektonicznego nadzoru akcja budowlana zeszpeciła nieodwracalnie harmonijną niegdyś panoramę Wzgórza Katedralnego od strony południowej. Zupełnym nieporozumieniem było też rozebranie w roku 1970 stylowego budynku dworca kolejowego z roku 1899 i zastąpienie go rodzajem pawilonu, którego dominantę stanowi wysoki niekształtny komin.

Jedynie zabudowa dolnego tarasu, szczególnie ta późniejsza, z początków lat osiemdziesiątych XX w., wzniesiona we wschodniej części obszaru staromiejskiego nosi już cechy nowoczesnej myśli konserwatorskiej.

Częściowe zatarcie historycznego układu przestrzennego Fromborka i pewne zszpecenie miejskiej panoramy od południa i północy nie jest czymś wyjątkowym w praktyce budowlanej tzw. „minionego okresu”. Szkody wyrządzone temu miastu chaotyczną i bezstylową zabudową nie wydają się wielkie w porównaniu z tymi, których doświadczyły inne zabytkowe zespoły miejskie Warmii i Mazur.

Dawny kościół parafialny pw. św. Mikołaja

Port rybacki we Fromborku

Port rybacki we Fromborku, ok. 1920 r.

Rynek miejski we Fromborku. Widok na dawny kościół św. Mikołaja

Założony jeszcze w wieku XIV **port** przy ujściu kanału do Zalewu Wiślanego, spełniał ważną rolę w życiu gospodarczym miasta. Początkowo służył on wyłącznie łodziom rybackim, a od roku 1675, po modernizacji, przyjmował również statki handlowe. Unowocześniany był jeszcze kilkakrotnie w latach 1898, 1936, 1972 i ostatnio został rozbudowany w roku 1996. Obecnie port fromborski w dalszym ciągu służy głównie miejscowym rybakom, będąc jednocześnie przystanią żeglugi pasażerskiej i portem jachtowym.

Po zniszczeniach ostatniej wojny i próbach wprowadzenia nowoczesnej zabudowy do historycznego centrum miasta, walory zabytkowe zachowały tutaj nieliczne tylko budowle. Wśród nich wyróżnia się **dawny kościół parafialny pw. św. Mikołaja**, użytkowany do niedawna, po częściowej odbudowie, jako miejska kotłownia.

Parafia fromborska erygowana była przed rokiem 1278, wraz z założeniem osady u stóp katedralnego wzgórza. Po raz pierwszy proboszcz tutejszy wymieniany jest w dokumencie z roku 1304. Inny fromborski proboszcz, imieniem Piotr, piastujący prawdopodobnie urząd biskupiego pisarza, spisał w roku 1310 dokument o nadaniu praw miejskich. Istnienie kościoła parafialnego potwierdza po raz pierwszy dokument pochodzący z roku 1305. Był to kościół wcześniejszy, zbudowany zapewne w konstrukcji szkieletowej. Sądzić należy, że obecny kościół wzniesiony został w pierwszej połowie wieku XIV przez warsztat budujący jednocześnie katedrę. Wielokrotne zniszczenia i przebudowy mające miejsce w przeszłości nie zatarły jego pierwotnego założenia. Spalony podczas wojny polsko-krzyżackiej w roku 1414, następnie odbudowany, doznał jeszcze znacznie większych zniszczeń w roku 1461, których likwidacja trwała aż do początku wieku XVI.

Trzykrotnie jeszcze niszczony w wieku XVI (lata – 1520, 1574, 1582), spalony w roku 1680, został gruntownie odbudowany przez proboszcza Jana Kazimierza Hoffmana w latach 1691-4. Wówczas to stropy drewniane zastąpiono sklepieniami krzyżowymi, odnowiono konstrukcję dachową wraz z pokryciem, przebudowano całą ścianę południową i obydwie szczyty. Wówczas też dobudowano nową kruchtę zachodnią. Kościół ten remontowano jeszcze w latach 1860 i 1935-37. Spalony w roku 1945 i nie zabezpieczony popadał z biegiem lat w ruinę.

W latach sześćdziesiątych władze polityczne i administracyjne postanowiły mury kościoła rozebrać, wydając na ten temat stosowną decyzję. Zapobiegł temu wojewódzki konserwator zabytków w Olsztynie, podsuwając pomysł adaptacji ruin kościelnych na cel służący miastu. Owym cele (z oczywistego wówczas braku możliwości adaptacji obiektu dla celów sakralnych) było wykorzystanie murów magistralnych z odbudowanym dachem dla miejskiej kotłowni. Pomysł ten, zrealizowany w latach 1972-3, umożliwił przynajmniej uratowanie jednej z najważniejszych dominant średniowiecznego założenia architektoniczno-urbanistycznego charakterystycznej dla historycznej panoramy miasta.

Kościół gotycki, murowany z cegły usytuowany jest pośrodku dawnego, otoczonego murem cmentarza. Założony został na planie prostokąta, bez wydłużonego prezbiterium. Nie orientowany, ścianą ołtarzową skierowany jest na południe. Od strony wschodniej zachowana została średniowieczna zakrystia, nad którą nadbudowano otwartą do nawy emporę. Podzielono go czterema przesłami, których obrysy wyznaczają zachowane we wnętrzu filary. Od strony zachodniej kościoła istnieje kruchta, dobudowana na osi tej elewacji w końcu XVII wieku. Ostrołukowe otwory okienne, obustronnie rozglifione, posiadały do roku 1691 dekoracje maswerkową. Okno w ścianie południowej flankowane jest smukłymi, ostrołukowymi blendami. Również odbudowane szczyty podzielono płytkimi, ostrołukowymi blendami. Gotyckie portale, główny i wewnętrzny, prowadzący do zakrystii, posiadają trójuskokowe ościeża. Pochodzą z drugiej ćwierci wieku XIV. Skutkiem licznych remontów i przebudów układ cegieł jest niejednolity. Na elewacjach kościoła widoczny jest zarówno układ wendyjski, układ gotycki, z zendrówką układaną w romby, aż do nowożytnego układu blokowego. Nad zakrystiami zachowały się jeszcze XIV-wieczne schodkowe półszczyty,

Panorama Fromborka z ok. 1930 r.

Wolnostojąca dzwonnica przy kościele św. Mikołaja

Kościół św. Mikołaja

w części przebudowane w roku 1691. Dachy kościoła są ceramiczne, na stalowej konstrukcji z roku 1972. Nad głównym korpusem dach jest dwuspadowy, natomiast nad kruchtą i zakrystią – dachy pulpitowe. Na kalenicy, w miejscu dawnej sygnaturki wyprowadzono komin kotłowni. Naroża głównego korpusu kościoła wspierają ukośne skarpy.

Trzynawowe wnętrze kościoła podzielone zostało ośmiobocznymi filarami. Filary po stronie zachodniej są późniejsze, pochodzą z wieku XVI. Na proste opaski kapitelowe filarów nałożono w roku 1691 fryzy z półkolistych tarcz. Ostrołukowe arkady, dzielące nawy, pochodzą również z różnych okresów. Starsze, po stronie wschodniej są trójskokowe, późniejsze XVI-wieczne po stronie zachodniej posiadają tylko sfazowania. Do czasu spalenia kościoła w roku 1945 jego wnętrze nakryte było sklepieniem krzyżowym, ze stiukowymi żebrami i gurtami w nawach bocznych, wspartych na filarach o jońskich kapitelach. Zachowały się tylko trzy przęsła w nawie zachodniej pozbawione już barokowej dekoracji. W zakrystii można jeszcze dostrzec ślady gotyckiego sklepienia krzyżowo-żebrowego, natomiast w kruchcie zachodniej zachowało się całe barokowe sklepienie krzyżowe. Również nad emporą szczęśliwie ocalał XVII-wieczny strop. Przed zniszczeniami wojennymi przy ścianie południowej stał duży barokowy ołtarz główny wykonany w roku 1696, którego konsekracja nastąpiła dopiero w roku 1714.

Szereg bocznych, barokowych ołtarzy stanowiących ówczesny wystrój kościoła, również wiele rzeźb i obrazów przeniesiono tutaj w roku 1820 ze skasowanego przez władze pruskie klasztoru franciszkanów w Kadynach. Z dawnego wystroju kościoła po pożarze w lutym 1945 roku pozostało niewiele elementów. Uległy one ponadto rozproszeniu. I tak np. lichtarz maryjny znajduje się obecnie w muzeum w Lüneburgu.

Bezwieżowy kościół pw. św. Mikołaja od początku posiadał **wolnostojącą dzwonnice**, usytuowaną na terenie przykościelnego cmentarza w jego południowo-zachodniej części. Obecna dzwonnica wzniesiona została na fundamentach XIV-wiecznej w roku 1703. Zbudowana została na planie kwadratu. Jej dolna część murowana jest z cegły. Do wnętrza prowadzi szerokie, półkoliście zamknięte wejście. Górna kondygnacja dzwonnicy jest drewniana, o konstrukcji słupowej, oszalowana, z prostokątnymi oknami i otworami na wysokości dzwonów zamykanych okiennicami. Dzwonnice tę przykrywa ceramiczny dach namiotowy. Remontowana była w końcu wieku XIX i w latach 1935-7. Ostatnio także w roku 1972). Po ostatniej wojnie została pozbawiona dzwonów.

Przed południową elewacją kościoła, przy murze cmentarnym zachowała się wapienna **figura św. Jana Nepomucena** z około roku 1750. Jej wykonanie przypisywane jest Krzysztofowi Perwangerowi z Tolkmicka. Obecnie rzeźba, po konserwacji, znajduje się w szpitalu św. Ducha przy ul. Starej.

Nieczynny od roku 1945 **kanal wodny**, był niegdyś bardzo poważnym dziełem hydrotechnicznym. Nie wiadomo, kiedy został zbudowany

i nie ma o nim wzmianki w dokumencie lokacyjnym. Ponieważ wymieniono tam inne punkty graniczne między posiadłościami miejskimi a kapitulnymi, należy przyjąć że w roku 1310 kanału jeszcze nie było. W początkach wieku XV pojawiają się pierwsze zapiski o istnieniu młyna we Fromborku. Uruchomienie go musiało być zatem poprzedzone doprowadzeniem wody kanałem. Woda z rzeki Baudy, spiętrzona za pomocą śluzy i spływająca kanałem długości około 5 km do Zalewu Wiślanego, napędzała młyn zbożowy, folusz i dwa młyny garbarskie. W roku 1969 kanał na odcinku miejskim zasypano, pozostawiając jedynie jego ocembrowane koryto pomiędzy wieżą wodną a portem. Jeszcze w roku 1968 wojewódzki konserwator zabytków w Olsztynie, działając w porozumieniu z Wojewódzkim Zarządem Państwowych Gospodarstw Rolnych, zlecił opracowanie projektu rewaloryzacji kanału fromborskiego na całej jego długości. Miał on w tym zamierzeniu odprowadzać namiar wody z łąk i pól uprawnych i nawadniać je w okresach suszy. Na odcinku miejskim zachować miał swój historyczny charakter i służyć celom rekreacyjnym oraz higienicznym. Niestety decyzją ówczesnych władz projekt ten nie został zrealizowany i zasypanie koryta kanału w mieście, chyba już na zawsze, przekreśliło możliwość jego rewaloryzacji.

W pobliżu ujścia kanału do Zalewu Wiślanego stoi wysoka, dawna **wieża wodociągowa**, zwana potocznie „wieżą wodną”. Wzniesiona została w roku 1571 na pozostałościach wieży stanowiącej fragment średniowiecznej Bramy Młyńskiej. Budowniczym jej jest murator imieniem Stanisław. W roku następnym rurmistrz wrocławski Walenty Hendel zainstalował na wieży urządzenie wodociągowe, budując podnośnik wykorzystujący w pomysłowy sposób energię wody biegnącej kanałem. Obracała ona koło wodne, wprawiające z kolei w ruch mechanizm czerpakowy, a ten podnosił wodę na znaczną wysokość, skąd rozprowadzano ją grawitacyjnie po Wzgórzu Katedralnym i otaczających je kanoniach. Pierwszy wodociąg oparty na podobnej zasadzie zbudowano w Augsburgu w roku 1548, a więc o 24 lata wcześniej niż wodociąg fromborski. Urządzenie to reperowane było po roku 1630 i na początku XVIII wieku. W roku 1778 wodociąg był już nieczynny. Rozebrany został tuż po połowie wieku XIX. Również wieża remontowana była w wiekach XVII i XVIII. W drugiej połowie wieku XIX włączono ją do dużego budynku młyna, wzniesionego na miejscu wcześniejszego zapewne jeszcze z wieku XVI. Po zniszczeniach w roku 1945 młyna już nie odbudowano, natomiast wieża wyremontowana została w roku 1964, z przeznaczeniem na taras obserwacyjny fromborskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Miłośników Astronomii. W roku 1967 do wieży dobudowano pawilon księgarni. Dawna wieża wodociągowa murowana jest z cegły. Wzniesiono ją na planie kwadratu nad półkoliście sklepionym przepustem kanału. Jest siedmiokondygnacyjna. Na elewacjach w siedmiu poziomach znajdują się małe, półkoliście zamknięte okna. Korpus wieży wieńczy szeroki podokapowy gzyms, nad który jest taras obserwacyjny z galerijką. Wejście do wnętrza prowadzi od strony zachodniej. Tylko parter przykryty został

Fragment zachowanej części kanału wodnego we Fromborku

Wieża wodna we Fromborku

Wieża u zbiegu ulic Basztowej i Rybackiej

Widok ze wzgórza na kościół poewangelicki

prowizoryczny stropem. Wyżej wewnątrz na sześciu kondygnacjach jest otwarte. Znajdują się w nim schody prowadzące na taras.

U zbiegu ulic Basztowej i Rybackiej, na północ od wieży wodnej znajduje się murowana z cegły **wieża**, która być może miała niegdyś charakter obronny i służyła jednocześnie jako morska latarnia. Jej ruinę, zachowaną do wysokości przyziemia, odsłonięto w roku 1964 podczas rozbiórki zrujnowanego w roku 1945 domu mieszkalnego. Zbudowana została na planie kwadratu z wejściem od strony wschodniej. Kilkukondygnacyjną nadbudowę, przykrytą ceramicznym dachem namiotowym, wzniesiono w ostatniej dekadzie XX w. z przeznaczeniem, jak się wydaje, na cele mieszkalne.

W wyniku zniszczeń, które nastąpiły w roku 1945 i po dokonanych w latach powojennych rozbiórkach z dawnej zabudowy miejskiej niewiele pozostało. **Domy**, które przetrwały kataklizm ostatniej wojny, pochodzą najczęściej z wieku XIX. Tylko niektóre z nich posiadają elewacje zdobione drobnym detalem architektonicznym. Większość z nich nie reprezentuje wyraźniejszych cech stylowych. Na ogół są to domy dwukondygnacyjne, usytuowane szczytowo, dwu- lub trzyosiowe, kryte ceramicznymi, dwuspadowymi dachami. Typowe wnętrza budynków mieszkalnych są dwutraktowe z sienią, z której na poddasze prowadzą drewniane schody. Zabudowę przy bardziej oddalonych od rynku ulicach stanowią domy ustawione kalenicowo, z facjatami przy frontowych elewacjach. Większość z nich stanęła na wcześniejszych, gotyckich jeszcze piwnicach, na dawnych przedmieściach gdzie również dominuje zabudowa kalenicowa. Zachowane tam stare domy są najczęściej parterowe, z mieszkalnym poddaszem. Nie wszystkie z nich posiadają podpiwniczenia. Charakter najstarszych, przedmiejskich budynków mieszkalnych, najlepiej do niedawna reprezentował **stary wikariat**, wzniesiony na przełomie wieków XVIII/XIX na elbląskim przedmieściu. Stanął on na miejscu wikariatu, wymienianego już w roku 1581. Usytuowany szczytem do ulicy, w głębi parceli, skutkiem niefortunnych, ostatnio przeprowadzonych prac remontowych został całkowicie pozbawiony cech stylowych. Parterowy, z mieszkalnym poddaszem zbudowany został na planie prostokąta. Elewacje budynku były otynkowane, trzyosiowe z wejściem do sieni od strony wschodniej, wnętrza dwutraktowe. Piwnice pochodzą prawdopodobnie z XVI-wiecznego budynku. Przykryty został ceramicznym dachem naczółkowym. W południowym półszczytzie znajdowała się do niedawna, ustawiona w półkolistej niszy drewniana, prawdopodobnie XVII-wieczna figura N.P. Marii Wniebowziętej. Obecnie, po pożarze w 1999 roku zachowany w murach magistralnych., następnie przebudowany.

Przy zbiegu ulic Krasickiego i Elbląskiej wzniesiono w latach 1857-61 **kościół ewangelicki**, pełniący obecnie funkcje kościoła pogrzebowego rzymsko-katolickiej parafii katedralnej. Postawiono go na terenie wykupionym od skarbu państwa pruskiego w roku 1827 przez gminę ewangelicką i zaraz potem zlokalizowano tam ewangelicka szkołę oraz dom pastora. Kościół wzniesiony został według projektu berlińskiego

architekta Augusta Stülera, opracowanego na podstawie szkicu wykonanego własnoręcznie przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV. Jego architekturę dostosowano do sylwetki Wzgórza Katedralnego, dzięki czemu stworzona została harmonijna całość w historycznej panoramie Fromborka. Budowę kościoła zrealizowano pod nadzorem inspektora budowlanego Augusta Bertrama przez mistrzów murarskich Hübnera i Domańskiego. W czasie tej budowy rozebrano dawną pastorówkę i budynek szkoły, włączając nowo już wzniesione budynki o tym przeznaczeniu do kompleksu kościelnego.

Kościół neogotycki, murowany z cegły, nietynkowany, salowy, zbudowany został na planie prostokąta. Elewacją frontową skierowano jest ku północy. Od strony zachodniej łączy się z dawną szkołą ewangelicką i mieszkaniem pastora. Od strony południowej elewację zamyka poligonalna absyda, przy której, od zachodu dobudowano niewielką zakrystię. W gładką na zewnątrz ścianę frontową wbudowano od wewnątrz kwadratową wieżę dla schodów prowadzących do empory organowej. Z wieży tej wyprowadzono ponad fasadę, między neogotyckimi półszczytami, smukłą wieżyczkę, nawiązującą charakterem do narożnych wieżyczek katedralnych, zwieńczoną iglicowym, blaszanym hełmem. Okna i wejścia do kościoła są ostrołukowe. Jego korpus wzmocniony został na narożach uskokowymi skarpami. Dach kościoła jest dwuspadowy, ceramiczny, na wieźbie z roku 1861. Sala kościoła kryta jest belkowym stropem, łączącym się z wieżbą dachową, poligonalna absyda – sklepieniem konchowym, natomiast zakrystia, sala szkolna i pastorówka posiadają sufity. Kościół wraz z przyległościami remontowany był w roku 1927. Zdewastowany w czasie działań ostatniej wojny w roku 1945 wyremontowany został w latach 1958-61, z przeznaczeniem na kościół pogrzebowy miejscowej parafii rzymsko-katolickiej. W sali szkolnej przez długie lata mieścił się sklep z gospodarstwem domowym. Obecnie użytkowana jest ona przez zbór Zielonoświątkowców. Dawne mieszkanie pastora od czasów powojennych służy jako mieszkanie komunalne.

W czasie wznoszenia kościoła ewangelickiego, tuż za nim, od południa, na wzgórzu, przed kanonią pod patronatem św. Stanisława Kostki, stanął architektoniczny, zbudowany w kształcie wieży, **neogotycki pomnik Mikołaja Kopernika**. Zaprojektowany według pomysłu króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV, wzniesiony pod nadzorem inspektora budowlanego Augusta Bertrama, został znacznie zdewastowany w lutym 1945 roku. Ceglaną nadbudowę pomnika rozebrano przed rokiem 1956, pozostawiając murowany, tynkowany i boniowany cokół z ostrołukowym portalem. Zdobiące niegdyś pomnik brązowe płaskorzeźby, wyobrażające popiersie Mikołaja Kopernika z konwalią i krąg zodiakalny, przekazano fromborskiemu oddziałowi Polskiego Towarzystwa Miłośników Astronomii.

W roku 1972 cokół rozebrano, krąg zodiakalny umieszczono na południowej elewacji wieży wodnej, a płytę z popiersiem Kopernika przekazano do miejscowego muzeum. W czasie listopadowej wichury

Neogotycki pomnik Mikołaja Kopernika z ok. 1860 r., zniszczony po II wojnie światowej

Tablica z popiersiem Mikołaja Kopernika, pozostałość po XIX-wiecznym pomniku. Obecnie w zbiorach Muzeum Mikołaja Kopernika

Spізowy pomnik Mikołaja Kopernika z 1973 r.

Kaplica św. Jerzego

roku 1982 krąg zodiakalny został z wieży zerwany i przez długi czas leżał na dachu przybudowanego do wieży pawilonu handlowego, wreszcie zaginął. Tablica z popiersiem astronoma, jako jedyna pozostałość po XIX-wiecznym pomniku, eksponowana jest w dawnym pałacu biskupim na Wzgórzu Katedralnym, siedzibie muzeum jego imienia.

Obecny **spізowy pomnik Mikołaja Kopernika**, stojący na granitowym cokole, wokół specjalnie zaprojektowanej małej architektury, na miejscu barokowych ogrodów kanonika Żurawskiego, zlokalizowano tutaj w roku 1973. Jest on dziełem znanego rzeźbiarza Mieczysława Weltera, zwycięzcy konkursu zorganizowanego na pomnik wielkiego astronoma w 500. rocznicę jego urodzin.

Stojąca wśród starodrzewia, na skraju miasta, przy drodze do Braniewa **kaplica św. Jerzego**, wzniesiona została po roku 1826 z cegły po rozebraniu istniejącego tutaj wcześniej leprozorium, wzmiankowanego już w roku 1379. Budynek leprozorium użytkowany był od wieku XV jako miejski przytułek. Po dewastacjach, które nastąpiły w czasie późniejszych wojen, odbudowano tylko część dawnego założenia leprozorium, wraz z kaplicą konsekrowaną w roku 1598 przez biskupa warmińskiego Marcina Kromera. Nie użytkowany od dawna budynek rozebrano ostatecznie w roku 1826 podczas wytyczania nowej drogi do Braniewa. Wzniesiona w roku następnym kaplica, przyjęła uposażenie oratorium rozebranego przytułku. Nadano jej skromną, barokową formę. Zbudowana na planie kwadratu kaplica jest murowana i tynkowana. W elewacji południowej znajduje się duże półkoliste okno. Szczyt wschodni jest wolutowy. Na kalenicy dwuspadowego, ceramicznego dachu ustawiono drewnianą wieżyczkę sygnaturki o stożkowym, pokrytym blachą hełmie.

Wejście do wnętrza kaplicy, przykrytego drewnianym stropem, prowadzi od strony wschodniej. Jeszcze po wojnie był wokół kaplicy niewielki cmentarz, zlikwidowany w roku 1970. Na jego miejscu powstał park.

Szpital św. Ducha z kaplicą p.w. św. Anny.

We wschodniej części miasta, na lewym brzegu zasypanego obecnie kanału, nieopodal drogi prowadzącej do Braniewa i w bliskim sąsiedztwie kaplicy św. Jerzego, usytuowany jest zespół szpitala św. Ducha z kaplicą p.w. św. Anny. Szpital ten powstał prawdopodobnie w połowie wieku XIV. Pierwotnie zarówno szpital, jak i kaplica wzniesione były z bali obrzuconych gliną, dachy zaś pokryte były słomą. Gruntowna przebudowa szpitala miała miejsce przed połową wieku XV.

Wynika to z testamentu proboszcza kapituły Arnolda von Dattelna, noszącego datę 4 lipca 1456 roku, w którym określa się on jako założyciel szpitala św. Ducha i kaplicy wzniesionej „*ad laudem Dei et. S. Annae Matris Mariae*”. Opierając się na dokumentach dotyczących działalności Arnolda von Dattelna, datę budowy kaplicy umieścić można między rokiem 1426 i 1433. Badania źródłowe wykluczają wcześniejsze istnienie murowanej kaplicy. W okresie rządów biskupa Łukasza Watzenrode,

w latach 1507-19, szpital czasowo prowadzony był przez zakon antonitów, którzy przybyli z Tempzin w Meklemburgii. Interesujący jest udział Mikołaja Kopernika w posiedzeniu kapituły w dniu 7 kwietnia 1507 roku w sprawie darowizny szpitala na rzecz antonitów. Jest to jedno z nielicznych świadectw pierwszych lat pobytu na Warmii genialnego astronoma. Na pierwsze lata preceptorii antonitów przypada budowa murowanego szpitala dla chorych i ubogich, pomieszczenia dla mnichów oraz łaźni. Antonicy nie pozostali jednak długo we Fromborku i już w roku 1519 ostatni dwaj bracia oddali szpital wraz z dobrami biskupowi warmińskiemu. Nabożeństwa w kaplicy odprawiali odtąd dwaj wikariusze, a patronat i nadawanie beneficjów sprawowała znowu kapituła. W latach sześćdziesiątych XVI wieku kapituła zaczęła sprzedawać ziemię szpitalną, w związku z czym w roku 1565 na utrzymanie szpitala św. Ducha we Fromborku i szpitala pod tym samym wezwaniem w Olsztynie przypadła

Zespół poszpitalny św. Ducha we Fromborku

Zespół poszpitalny św. Ducha we Fromborku

Wejście do przyszpitalnego herbarium

Kaplica św. Anny szpitala św. Ducha z lat 1430-1450

jedynie wieś Tuławki w domenie olsztyńskiej. Po roku 1686 rozebrano rozwalający się już budynek szpitalny i wybudowano nowy, istniejący do dzisiaj. Koszt nowej budowy pokrył legat kanonika Wawrzyńca Ludwika Demutha. W roku 1691 z inicjatywy biskupa sufragana Tomasz Ujejskiego przebudowano południowy aneks kaplicy na oratorium św. Anny. Dalsze niewielkie prace budowlane prowadzono w kaplicy w roku 1709, kiedy z inicjatywy kustosa kapituły, Jana Jerzego Kunigha, przybudowano do półkolistej absydy zakrystię, a dawną zamieniono na kaplicę św. Józefa. Kiedy w roku 1742 w czasie remontu dachu szpitala wybudowano nową sygnaturkę, od tego czasu, mimo niewielkich napraw mających miejsce przed połową XIX wieku, w roku 1907 i w latach 1931-2, szpital wraz z kaplicą w nie zmienionym kształcie przetrwał do naszych czasów. Przez długie lata zespół szpitala oszczędzony przez działania ostatniej wojny, niszczał nie użytkowany – lub użytkowany niewłaściwie – remontowany tylko sporadycznie ze skromnego funduszu awaryjnego wojewódzkiego konserwatora zabytków. W roku 1978 podjęto decyzję o remoncie i adaptacji obiektu na cele ekspozycyjne działu historii medycyny, którego powstanie planowano w Muzeum Mikołaja Kopernika. Weześniej, bo w roku 1974, podjęto tutaj badania archeologiczne, które – oprócz uzyskania z wykopalisk znakomitego materiału zabytkowego – pozwoliły na ustalenia dotyczące rozwoju przestrzennego budynków szpitala i kaplicy. W roku 1980 na podstawie projektu opracowanego w gdańskim oddziale PP. Pracowni Konserwacji Zabytków przystąpiono do prac remontowo-konserwatorskich, które zakończono w roku 1989. W ciągu następnych kilku lat zagospodarowano otoczenie szpitala, organizując po stronie południowej, na miejscu przyszpitalnego cmentarza, herbarium i udostępniono jego wnętrza zwiedzającym. Szpital św. Ducha z kaplicą pw. św. Anny jest dzisiaj jedynym w Polsce zabytkiem szpitalnictwa zachowanym w nie zmienionym kształcie od pierwszej połowy XVIII wieku.

Zespół szpitalny złożony jest z gotyckiej kaplicy i gotycko-barokowego szpitala. Orientowany. Usytuowany został wzdłuż południowej pierzei ul. Starej. Od strony wschodniej otacza go teren dawnego cmentarza, od południa – herbarium i ogród. Murek z bramką, otaczający cmentarz pochodzi z XV-XVIII wieku. Szpital zbudowany został na planie wydłużonego prostokąta, kaplica na planie zbliżonym do kwadratu z trzema aneksami i z półkolistą absydą.

Otynkowany korpus szpitala, dzięki charakterystycznemu dla kościołów bazylikowych układowi, stwarza wrażenie budowli sakralnej. Potęguje je, występująca od strony wschodniej, usytuowana na osi szpitala, kaplica stanowiąca jakby rodzaj prezbiterium. Salowa kaplica, już od czasów średniowiecza, połączona była z główną salą szpitalną półkolistą arkadą z drewnianą kratą na całej wysokości. Owa sala, sprawiająca wrażenie kościelnej nawy głównej, pełniła niegdyś funkcje jadalni, infirmerii i miejsca wspólnych modłów hospitalistów, zajmujących dwanaście cel, usytuowanych po obu stronach głównej przestrzeni szpitalnej.

Sygnaturka na dachu szpitala św. Ducha z 1742 r.

*Widok na wnętrze kaplicy św. Anny z lat 1430-1450
w szpitalu św. Ducha*

Cele te, znacznie niższe od głównej sali, przykryte ceramicznymi dachami pulpitowymi, sprawiają na zewnątrz wrażenie bocznych naw bazylikowego kościoła. Obok szeregu cel, połączonych w jedną przestrzeń w roku 1907 i później w roku 1959 znajdowały się od strony zachodniej, otwarte arkadami do sali głównej – apteka szpitalna i kuchnia. W tej samej części budynku szpitalnego odsłonięto podczas niedawnych prac archeologicznych kilka ostrołukowo sklepionych piwnic z około połowy wieku XIV, nie powiązanych już z dzisiejszym układem przestrzennym zespołu szpitalnego. Tam również zlokalizowano, odsłonięto, poddano konserwacji, wyeksponowano unikatowe średniowieczne piece łaźiebne.

Sala szpitalna i kaplica św. Anny posiadają pozorne sklepienia kolebkowe. Sklepienie kaplicy jest drewniane, pomalowane na niebiesko i ozdobione stiukowymi, złożonymi gwiazdkami. Stropy w absydzie i zakrystii – belkowe. Boczne oratoria kaplicy posiadają poprzeczne kolebki. Przestrzeń pozostała po dawnych celach hospitalistów przykryta w latach 1982-85 stropami ceramicznymi. Pozorne sklepienie kolebkowe z lunetami w głównej sali szpitalnej, niegdyś drewniane, zastąpiono w czasie ostatniego remontu sklepieniem na stalowej siatce, wypełnionej zaprawą cementową, które następnie zostało otynkowane. Drewniany balkon w części zachodniej sali pochodzi z roku 1907. W latach 1982-3 wykonano na nim zamknięte, przeszklone pomieszczenie. Wejście na balkon i dalej, do wnętrza wieżyczki na sygnaturkę prowadzi drewnianymi schodami w północno-zachodnim narożu głównej szpitalnej sali. Okna kaplicy i szpitala zwieńczone zostały łukami odcinkowymi.

Elewacje zewnętrzne szpitala posiadają skromne detale architektoniczne, głównie z końca XVII wieku. Elewacje boczne głównej sali szpitalnej, występujące ponad pulpitowe dachy cel są otynkowane. Podzielone zostały po każdej stronie czterema odcinkowo zwieńczonymi oknami. Elewacje – północna i południowa – pomieszczeń dla hospitalistów, pochodzące jeszcze zapewne z wieku XVI, pozostawiono nie otynkowane. Ich płaszczyzny wypełniają po obu stronach rzędy wąskich, prostokątnych okienek. Naroża fasady zachodniej szpitala ujęte zostały boniowanymi pasami, pomiędzy którymi na osi znajduje się główny portal z półkolistym wejściem w boniowanej opasce, ujęty tokańskimi pilastrami podtrzymującymi belkowanie z trójkątnym przyczółkiem. Gzymsy podokapowe zespołu szpitala św. Ducha i kaplicy św. Anny są wydatnie profilowane i tynkowane, również na elewacjach ceglanych kaplicy. Główny korpus szpitala przykryty został dachem ceramicznym, trójspadowym, kaplica posiada dach dwuspadowy, absydę kaplicy kryje również ceramiczny trójspadowy daszek. Od strony wschodniej, na skraju szpitalnej kalenicy zachowana została, pochodząca z początku XIX wieku, murowana konstrukcja sygnaturki, na której od dawna znajduje się okazałe gniazdo bocianie. Druga wieżyczka na sygnaturkę, ażurowa, zwieńczona cebulastym hełmem i kryta blachą, znajdująca się po przeciwnej stronie kalenicy głównego korpusu szpitala, pochodzi z roku 1742. Szczyt schodkowy dobudowanego w wieku XVI do kaplicy oratorium św. Anny

posiada charakter gotycki. Jest schodkowy, ze sterczynami i trzema blendami o łukach odcinkowych.

Najcenniejszą ozdobę wnętrza kaplicy stanowi zachowane **malowidło Sądu Ostatecznego**, pokrywające absydę. Kompozycja dzieli się na 19 scen, które są umieszczone w czterech poziomach. Tematyka Sądu Ostatecznego podana jest tutaj w redakcji zgodnej z ikonografią tego przedstawienia: Chrystus – Sędzia, zwołujący na sąd aniołowie, wychodzący z grobów zmarli, Archanioł Gabriel ważący dusze, matka Boska i św. Jan Chrzciciel jako orędownicy, anioł walczący z diabłem o duszę, diabły prowadzące do piekła grzeszników, wyobrażenia grzechów głównych. Wszystkie postacie wplecione są w schematyczną linearną dekorację roślinną, która przewija się przez całą płaszczyznę malowidła. W górnym pasie dekoracji malarskiej kaplicy, centralną postacią jest Chrystus-Sędzia w mandorli, siedzący na podwójnym łuku tęczy. Odziany jest w czerwony płaszcz z zielonymi rękawami. Płaszcz ten odstania nagie piersi, demonstrując ranę Zbawiciela. Ręce Chrystusa wzniesione są w geście błogosławieństwa. Za jego głową widnieje nimb krzyżowy, z ust zaś wychodzą z lewej strony trzy lilie, z prawej miecz – jako typowe

Fragmenty malowideł ściennych z absydy kaplicy św. Anny – sceny z Sądu Ostatecznego, połowa XV w.

symbole łaski i kary. Cztery anioły, ustawione parami z obu stron postaci Chrystusa, dmą w trąby, ogłaszając nadejście Sądu Ostatecznego. Poniżej, po prawej stronie Najwyższego Sędziego, stoi Maria, obejmująca płaszczem miłosierdzia proszących o wstawiennictwo. Przedstawienie Mater Misericordiae ujęte jest w typie ikonograficznym Mater Omnium – gdzie Maria występuje jako protektorka wszystkich stanów. Po przeciwnej stronie malowidła jej *pendant* stanowi klęczący, odziany w skórę, z rękami złożonymi do modlitwy św. Jan Chrzciciel. Nieco niżej, pod postacią św. Jana Chrzciciela, Archanioł Michał waży dusze. W prawej ręce trzyma on wagę, w lewej – wzniesiony ostrzem w górę miecz sprawiedliwości. Na szalach, mających kształt łodzi, znajdują się dusze wyobrażone jako dzieci. Szala prawa przeważana jest przez duszę, która trzyma w ręku magiczny trójkąt z kołami na narożach. Ów trójkąt symbolizuje najprawdopodobniej Tróję Świętą. Na lewej szali, idącej w górę, siedzi naga postać obciążona młyńskim kołem. Tę szalę usiłuje przeważać kosmaty diabeł, umieszczony na jej krawędzi. Na tym samym poziomie widnieją luźno rozrzucone postacie umarłych wstających z grobów o kształcie prostokątnych wgłębień. Do żywych, a przez to najciekawszych, należą epizody, w których występują

Fragment malowidła ściennego z absydy kaplicy św. Anny – sceny z Sądu Ostatecznego, połowa XV w.

diabły wprowadzające do bardzo statycznej kompozycji pewien element ruchu. Większość diabłów ma tutaj fantastyczne oblicza, powtórzone na różnych częściach ciała, zawsze jednak poniżej pasa. W myśl symboliki średniowiecznej ma to świadczyć, że szczególnie upodobały one sobie niskie popędy. Diabeł w intencji malarza wykazuje wielką aktywność chcąc uczynić jak najwięcej zła. Raz wlecze na grubym sznurze lichwiarza, raz walczy z aniołem o duszę, to znów wiezie na taczce chciwego grzesznika. Oprócz diabłów działających pojedynczo, występują również w tym przedstawieniu diabły działające parami, np. w kuszeniu pary małżeńskiej, oznaczającej grzech nieczystości. Nad tą całą sceną widnieje napis minuskułą gotyką *superbia* – pycha, co potwierdzałoby, że w tej części dekoracji chodzi o przedstawienie grzechów głównych. Najniższy pas malowideł, tuż nad poziomem posadzki, jest najgorzej zachowany i – jak można się domyślić ze słabo czytelnych fragmentów architektury z jednej strony i czerwonych płomieni z drugiej – miał przedstawiać Niebieską Jeruzalem po prawicy Chrystusa i piekielne odmyty po lewicy.

Trudno obecnie w całości odtworzyć pierwotny program ikonograficzny malowidła, kilka bowiem scen uległo całkowitemu zniszczeniu przy przekuwaniu drzwi prowadzących do wzniesionej w roku 1709 zakrystii. Rozpatrując realizację programu ikonograficznego, można przypuszczać, że wykonawcy znacznie bliższa była teologia niż arkana malarstwa ściennego. Należy też sądzić, że polichromia w kaplicy św. Anny była w dziedzinie malarstwa monumentalnego pierwszą i chyba ostatnią pracą tego artysty. Autorstwo tych malowideł, jeszcze przed wojną, przypisano Krzysztofowi Blumenrothowi, który był pisarzem miejskim we Fromborku i ozdabiał księgi czarnymi, zielonymi i niebieskimi inicjałami oraz rysunkami piórkiem. W roku 1434 przepisał on Biblię dla kanonika Salendorfa, ozdabiając ją w ten sam sposób. Od wieku XVII znajduje się ona w Szwecji. Opierając się na analogii ozdobnych pnących liściastych w ilustracjach tej Biblii z dekoracją w kaplicy fromborskiej i wybitnie konturowym opracowaniu postaci, przypuszczenie, że wykonawcą tutejszego Sądu Ostatecznego był miniaturzysta, należy uznać za słuszne. W przekonaniu tym utwierdza jeszcze fakt, że w dokumentach z tego okresu nie natrafiamy na żaden ślad działalności jakiegokolwiek innego malarza we Fromborku.

Również na ścianach bocznych kaplicy i na ścianie tęczowej zachowały się resztki innej dekoracji malarskiej z zacheuszkami i wicią roślinną, pochodzące również z wieku XV. Dekoracja malarska znajdująca się w bocznych oratoriach wykonana została już w wieku XVI.

Wszystkie malowidła ścienne wraz z przedstawieniem „Sądu Ostatecznego” odkryte zostały w roku 1931 i w latach następnych, były zabezpieczane przez konserwatorów z Królewca. W roku 1961 malowidło „Sąd Ostateczny” restaurowała pracownia konserwacji dzieł sztuki gdańskiego oddziału PP. PKZ pod kierunkiem Barbary Grabowskiej. Malowidła na ścianach bocznych i w oratoriach do końca odsłoniła i zabezpieczyła w roku 1981 Janina Piaskowska, a w latach 1983-4 cały

zespół malowideł ściennych kaplicy św. Anny konserwował Jacek Wziątek przy udziale Marii Mączkowskiej i Pawła Chorostiana.

Szpital św. Ducha z kaplicą św. Anny, mimo iż wydaje się być przytłoczony masywem i wspaniałością Wzgórza Katedralnego, reprezentuje te istotne wartości, które są znaczące dla całościowego ujęcia dziejów sztuki i architektury nie tylko w skali miasta czy regionu, ale i kraju.

Herbarium przy Szpitalu św. Ducha

Tadeusz Piaskowski

Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku (1948-2003)

Przedstawienie ponad 50 letniej historii Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w zwięzłej a zarazem zrozumiałej formie musi siłą rzeczy prowadzić do pewnych uogólnień. Proszę zatem wybaczyć, że zabraknie w tym opracowaniu kilku tematów, nazwisk ludzi zasłużonych dla naszej placówki i wielu instytucji, które przyczyniły się do powstania i rozwoju Muzeum.

Przyjmując, że pierwsze 40-lecie Muzeum jest stosunkowo dobrze znane i opisane w literaturze - zwłaszcza historia odbudowy Wzgórza Katedralnego, a ostanía dekada może nie być znana ogółowi właśnie ten okres szczególnie uwypuklamy. Zawiedzionych zaś odsyłamy do literatury, np. do publikacji muzealnych: *XXX lecie Muzeum Mikołaja Kopernika* i *40-lecie Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku* czy też pięciu zeszytów *Komentarzy Fromborskich*.

Powojenna historia Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku rozpoczyna się 5 września 1948 r. Wtedy to, po dwuletnich staraniach Związku Zawodowego Historyków Sztuki i Kultury i pod patronatem najwyższych władz państwowych, otwarto na Wzgórzu Katedralnym pierwszą ekspozycję muzealną poświęconą Mikołajowi Kopernikowi.

Organizatorzy muzeum fromborskiego chcieli w ten sposób uczcić pamięć wielkiego astronoma i uczonego w miejscu ku temu najbardziej odpowiednim. Mikołaj Kopernik spędził bowiem większość swojego życia we Fromborku, tu powstawało jego dzieło *De revolutionibus*. Kierowali się też chęcią ratowania i odbudowy unikalnej architektury Wzgórza Katedralnego, zniszczonej, podobnie jak miasto, w znacznym stopniu - ocalała jedynie katedra fromborska i okalające ją mury.

Otwarcie wystawy kopernikowskiej odbyło się w pobieżnie wyremontowanych, najmniej zniszczonych podczas działań wojennych w 1945 r., dwóch gotycko-barokowych kanoniach wewnętrznych, a patronował mu Komitet Fromborski, pod przewodnictwem profesora Włodzimierza Antoniewicza.

Pierwszym kustoszem, sprawującym pieczę nad muzeum był Otton Śliżień (kierownik tej placówki w latach 1948-1952 i 1957-1966). Za jego kadencji opracowano plan i w znacznym stopniu odbudowano obiekty zniszczone podczas wojny, przystosowując je do potrzeb muzealnych. Wobec ubóstwa eksponatów i braku perspektyw na ich pozyskanie - kopernikana należą do wielkiej rzadkości - uznano, że najważniejszą

Budynki Muzeum Mikołaja Kopernika na Wzgórzu Katedralnym, ok. 1958 r.

Pierwsza ekspozycja kopernikowska, 1948 r.

Wejście na Wzgórze Katedralne, siedziby Muzeum

Fragment ~~współczesnej~~ wystawy *Kopernikowski*

Fragment wystawy „Gabinet uczonego doby renesansu” w Wieży Kopernika

pamiętką po sławnym mieszkańcu Fromborka jest warowny zespół katedralny z przylegającymi do niego kanoniami - unikat w skali kraju i świata. Z krótszymi, a czasami dłuższymi przerwami odbudowa obiektów i zarazem rozwój Muzeum trwały do 1973 r. - jubileuszowego roku 500. rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika.

Wtedy przed Muzeum otworzyły się szerokie możliwości - duże powierzchnie wystawiennicze i magazynowe w odbudowanym dawnym pałacu biskupim, mieszkania pracowników w wyremontowanych obiektach: Bramie Południowej, Nowym Wikariacie. Dalszemu rozwojowi sprzyjały również nowe zasady finansowania i uzyskanie statutowej samodzielności w 1975 r. Stało się to przede wszystkim za sprawą i staraniem ówczesnego dyrektora Muzeum - Przemysława Maliszewskiego, który kierował fromborską placówką w latach 1974-1978. W tym okresie ukształtowały się i poszerzyły zainteresowania Muzeum o dziedziny związane ze sztuką współczesną czy historią medycyny, zwiększyła się kadra merytoryczna i obsługa Muzeum, zwiększyły się zakupy eksponatów. Dodatkowo wzmocniło pozycję Muzeum udostępnienie na Wzgórzu Katedralnym widowiska „Światło i dźwięk”, pierwszej tego typu imprezy w Polsce. Premiera widowiska odbyła się w sierpniu 1975 r. i było to wydarzenie kulturalne dużej rangi w regionie i kraju. Przez 13 lat widowisko było wielką atrakcją turystyczną Fromborka w sezonie letnim. Po całkowitym wyeksploatowaniu aparatury i instalacji widowisko zamknięto ostatecznie w 1988 r. - powód brak pieniędzy na remonty i modernizację.

Obecnie Muzeum użytkuje wszystkie odbudowane obiekty na Wzgórzu Katedralnym oprócz Katedry i Kapitularza, z tego zagospodarowane są - dawny pałac biskupi gdzie znajdują się główne sale ekspozycyjne, dawna dzwonnica katedralna mieszcząca w przyziemiu planetarium, a na wyższych kondygnacjach letnią galerię sztuki, tzw. Wieża Kopernika gdzie udostępniana jest wystawa stała *Gabinet uczonego doby renesansu*, dwie kanonie wewnętrzne z przylegającą basztą kustosa mieszczące bibliotekę, dział dokumentacji i pracownię: plastyczną i konserwatorską, tzw. Nowy Wikariat zajmowany na mieszkania pracownicze, pokoje recepcyjne i pracownię, Bramę Południową mieszczącą punkt informacji turystycznej i kasę muzealną oraz mieszkania pracownicze. Poza Wzgórzem Katedralnym do muzeum należy: Obserwatorium Astronomiczne na tzw. Górze Żurawiej (ok. 1,5 km od Fromborka) - niestety ciągle w budowie, oraz zespół szpitalny św. Ducha przy ul. Starej gdzie powstaje od 1989 r. dział historii medycyny.

Muzeum jest wielodziałowe i posiada następujące działy merytoryczne: sztuki - gromadzący sztukę dawną z terenu Warmii i sztukę współczesną inspirowaną postacią Mikołaja Kopernika oraz Kosmosem, grafiki dawnej, rzemiosła artystycznego i numizmatów, archeologii - gromadzący zabytki archeologiczne z terenu Fromborka, historii astronomii, historii medycyny, planetarium i obserwatorium astronomiczne, oświatowy, dokumentacji, starych druków i biblioteka.

*Kopia obrazu Jana Matejki pt. „Kopernik”
wykonana przez Annę Szymborską w 1948 r.*

Istotnej zmianie uległa ilość i jakość zbiorów muzealnych. W 1948 r. Muzeum posiadało 786 eksponatów, w tym wiele kopii i depozytów. W ciągu 55 lat działalności przybyło 3329 eksponatów (skreślono z inwentarzy muzealnych 700 pozycji nie odpowiadających obecnym kryteriom zabytków). Średnio w ciągu roku przybywało ok. 70 eksponatów, jednak zdecydowanie więcej od połowy lat 70-tych XX w. Zbiory muzealne w dn. 31.12.2002 r. obejmowały 4115 pozycji inwentarzowych, z tego na wystawach znajdowało się 1248 (ok. 30%)

Podstawą zbiorów fromborskich są kopernikana. Brakuje tu zabytków oryginalnych z epoki. Podobnie jak na początku istnienia Muzeum są to głównie kopie lub rekonstrukcje. Wśród nich wyróżniają się: kopia obrazu Jana Matejki pt. *Kopernik*, wykonana przez Annę Szymborską w 1948 roku, kopia stołu renesansowego z widokami miast włoskich oraz rekonstrukcje drewnianych instrumentów astronomicznych, sporządzone na podstawie opisów z *De revolutionibus* przez Feliksa i Tadeusza Przypkowskich w 1948 roku. Do oryginalnych zabytków należą starodruki, w tym praca

Fragment wystawy „Frombork w zabytkach kultury materialnej”.

Pierwszy medal poświęcony Mikołajowi Kopernikowi. Paryż 1818 r.

Kubek ceramiczny z XVI w. z wystawy archeologicznej

Kopernika „O bokach i kątach trójkąta” z 1542 roku oraz drugie i trzecie wydanie *De revolutionibus*. Te ostatnie, amsterdamskie z 1617 r. opatrzone jest autografem sławnego XVII wiecznego astronoma gdańskiego - Jana Heweliusza. Większość z kopernikanów prezentowana jest na stałych ekspozycjach: *Mikołaj Kopernik* w pałacu biskupim i *Gabinet uczonego doby renesansu* w tzw. Wieży Kopernika, gdzie znajdują się m.in. ocalałe z pożogi wojennej eksponaty z pierwszej wystawy muzealnej we Fromborku, zorganizowanej w 1916 r. przez Eugena Brachvogla, kanonika warmińskiego.

Oprócz kopernikanów Muzeum gromadzi zabytki archeologiczne z wykopalisk fromborskich. Podstawą jest zespół zabytków przekazanych przez Instytut Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie, owoc ponad dwudziestoletnich (1958-1982) badań archeologicznych we Fromborku. Ekspozyty, w tym bogaty zbiór wyrobów ceramicznych – naczyń, kafli piecowych i fajek, pokazano na stałej wystawie pt. *Frombork w zabytkach kultury materialnej*. Wystawę uzupełniają dwa zrekonstruowane, bogato zdobione piece z pierwszej połowy XVIII wieku oraz płyta z brązu z popiersiem Mikołaja Kopernika – jedyny zachowany element pomnika poświęconego wielkiemu fromborskiemu uczonemu, który wzniesiono we Fromborku w 1909 r.

Muzeum posiada okazały zbiór numizmatów, w tym niemal wszystkie medale kopernikowskie. Podstawą kolekcji jest zbiór medali zakupionych od kolekcjonera warszawskiego Zygmunta Hampla w 1978 r. Znalazły się w niej między innymi pierwsze medale poświęcone Mikołajowi Kopernikowi – medale autorstwa Godela, wydane przez A. Duranda w Paryżu w latach 1818-1820 oraz medal wydany przez A. Działyńskiego z okazji otwarcia Muzeum Mikołaja Kopernika w Rzymie z 1879 r. autorstwa G. Vagnetti. W zbiorze numizmatów znajdują się także

rzadkie egzemplarze monet, np. srebrne i złote monety autorstwa S. Szukalskiego z 1925 r. o nominale 100 zł oraz skarb monet srebrnych z XV-XVI w. znaleziony w Braniewie w 1957 r.

Nieco mniej okazała jest kolekcja sztuki. Obejmuje ona poza niewielkim zbiorem rzeźby i malarstwa warmińskiego XVII - XVIII w. i zespołem grafiki dawnej o tematyce astronomicznej, kalendarzowej i medycznej z XVI-XVIII w. głównie sztukę współczesną - malarstwo, grafika, rzeźba, tkanina artystyczna o tematyce kopernikowskiej. Podstawą są prace z tzw. *Spotkań Fromborskich* - plenerów malarskich organizowanych we Fromborku w drugiej połowie lat 70-tych. W zbiorach Muzeum znajdują się również dzieła wybitnych artystów polskich, m.in.: Bronisława Chromego, Janusza Eysymonta, Józefa Gielniaka, Władysława Hasiora, Adama Marczyńskiego, Henryka Stażewskiego, Jonasza Sterna, Jana Tarasina.

Ostatnio zbiory sztuki powiększyły się o kilkadziesiąt kwater witrażowych z katedry fromborskiej, które poddano zabiegom konserwatorskim. Część z nich można oglądać na wystawie pt. *Witraże fromborskie*, czynnej od lutego 1996 r. w przyziemiu dawnego pałacu

Kwaterny witrażowe z katedry fromborskiej

biskupiego. Na ekspozycji prezentowane są witraże z dwóch warsztatów z drugiej połowy XIX w.: Adalberta Rednera z Wrocławia (1877 r.), Józefa Machhausena z Koblencji (1888 r.) oraz kwatery witrażowe Henryka Oidtmanna z Linnich z 1907 r.

Od końca lat 70-tych XX w. muzeum gromadzi zabytki techniki - przede wszystkim instrumenty astronomiczne oraz w mniejszym stopniu służące geodezji i nawigacji. Stanowią one podstawę budowanego działu historii astronomii. W latach 90-tych zbiory tego działu powiększyły się znacząco, m.in. o kolekcję meteorytów. Najciekawsze pokazywane są na stałej ekspozycji w holu planetarium.

Najnowszą pasją muzealników fromborskich są eksponaty dotyczące historii medycyny, zbierane dla budowanego działu w szpitalu św. Ducha. Są one gromadzone od drugiej połowy lat 80-tych XX w. Obecnie w skład zbioru medycznego liczącego około 300 eksponatów z okresu od XVI w. do początków XX w. wchodzi bogata kolekcja naczyń aptekarskich, sprzęty i narzędzia medyczne oraz aptekarskie, głównie z najbliższego regionu. Część z nich pokazywana jest na stałej ekspozycji pt. *Ze zbiorów działu historii medycyny* w nawie północnej zespołu poszpitalnego. Wystawę uzupełniają bogate zbiory medyczne biblioteki muzealnej – starodruki, rękopiśmienne recepty i wypisy leków oraz grafika dawna o tematyce medycznej. Spośród druków medycznych wyróżnić należy słynne aforyzmy Hipokratesa z XVI-wiecznym komentarzem, rzadkie polskie zielniki z XVI– XVII w., m.in. *Zielnik polski* Marcina z Urzędowa, zielnik Szymona Syreniusza wydany w Krakowie w 1613 r. a także traktat o tętnie sławnego lekarza Józefa Strusia z Poznania, atlasy anatomiczne, w tym XVII-wieczne dzieło o chirurgii Jana Scultetiego, polski podręcznik położnictwa z XVIII w. pt. *O sztuce babienia* oraz XVI-wieczne prace Paracelsusa.

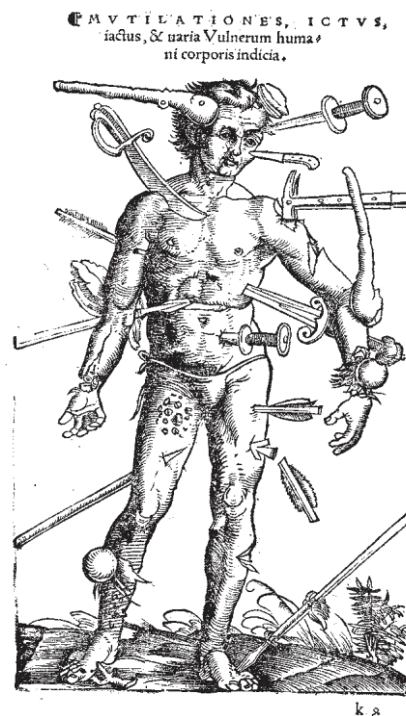
Najcenniejsze zbiory znajdują się w bibliotece muzealnej. Bez zgromadzonego księgozbioru, wobec oddalenia od ośrodków naukowych i akademickich, w tym dużych bibliotek, niemożliwe byłyby badania i opracowania dotyczące historii regionu, historii nauki, zwłaszcza astronomii i medycyny czy też gromadzonych zabytków.

Pierwsze zbiory biblioteczne z lat 1948/49 liczyły zaledwie 340 pozycji, z tego w 1948 r. odnotowano 27 starodruków. Obecnie, wg ostatniego spisu z 31.12.2002 r. w bibliotece znajdują się 8.763 pozycje inwentarzowe druków zwartych nowych, starodruków 739 pozycji, 2.450 woluminów roczników czasopism, 179 rękopisów, 722 pozycje filatelistyczne i liczne inne zbiory specjalne – bogaty zbiór grafiki dawnej oraz zbiory kartograficzne.

W zbiorze druków nowych zgromadzono podstawowe piśmiennictwo dotyczące Mikołaja Kopernika, historii regionu, historii nauk matematyczno-przyrodniczych, a szczególnie historii astronomii i historii medycyny oraz wiele dzieł z dziedziny historii ogólnej i historii sztuki. Wśród kopernikanów znajdują się m.in. prace wydane z okazji 400-letniej i 500 rocznicy urodzin astronoma, w tym graficzny album

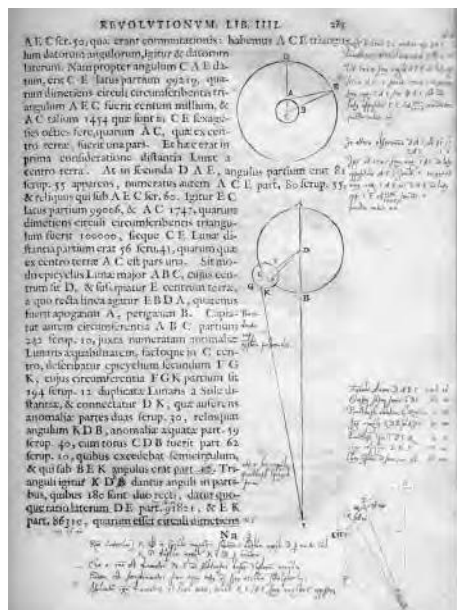

Luneta astronomiczna z końca XIX w.

Ilustracja z druku medycznego z XVI w.

„Kometa” – kompozycja Witolda Masznicza

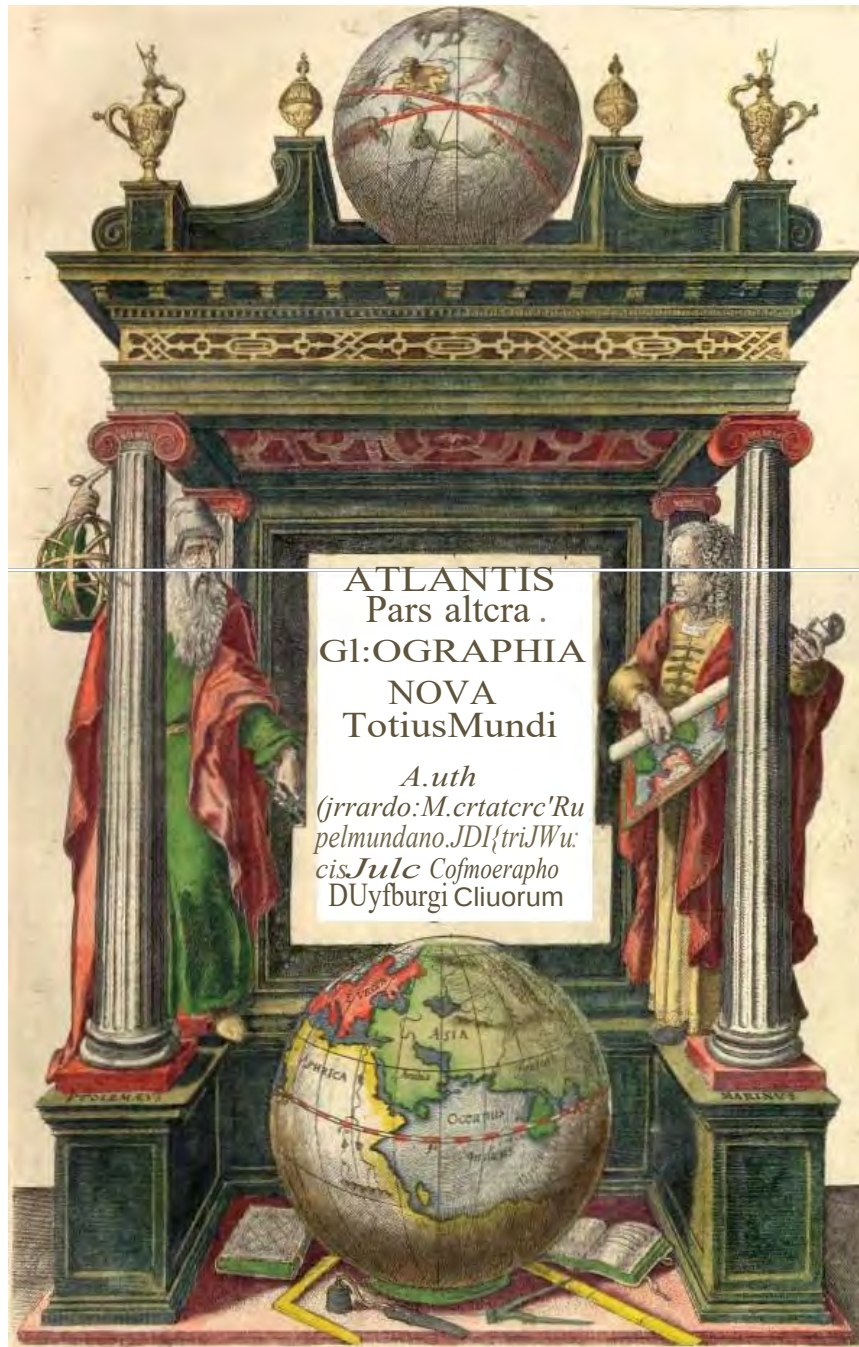
Trzecie wydanie „De revolutionibus” z 1617 r. Na stronie obok frontyspis atlasu Gerarda Mercatora z 1596 r. Poniżej fragment mapy Prus z atlasu Mercatora

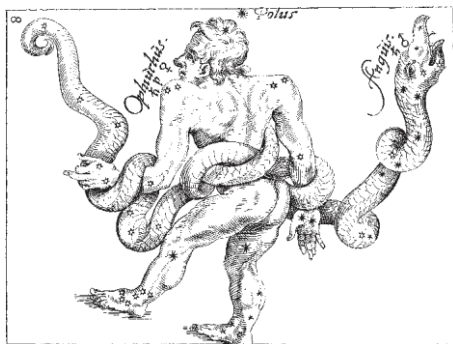

wydany staraniem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, który ukazał się w 1873 r. Na uwagę zasługują także: pierwsze polskie wydanie *De revolutionibus* z 1854 r. oraz pierwsza polska naukowa rozprawa o Koperniku – Jan Śniadecki, *Discurs sur le programme propose...*, Warszawa 1803 r.

Zbiór starodruków i inkunabułów, głównie o tematyce astronomicznej i medycznej zawiera szereg unikatowych pozycji, w tym najważniejsze dla Muzeum kopernikana. Należy do nich drugie i trzecie wydanie *De revolutionibus*, to ostatnie pochodzi z biblioteki Jana Heweliusza i opatrzone jest jego autografem oraz dzieło Kopernika o bokach i kątach trójkąta wydane w Wittenberdze w 1542 r. a także słynna praca Jerzego Joachima Rhetyka zatytułowana *Narratio prima*, wydana w Gdańsku w 1540 r. Inne ciekawe pozycje to dzieła Galileusza, Jana Keplera, Tychona de Brahe, Jana Heweliusza i Izaaka Newtona. Jedną z prac Keplera, *De Stella Nova...*, wydana w Pradze w 1606 r., zawiera na karcie tytułowej odręcną dedykację autora. Bogate są także zbiory druków medycznych. Najstarsze z nich to: inkunabuł wenecki z 1497 r. *De medicina* Aulusa Corneliusa Celsusa i medycyna Galena z 1502 r.

Do szczególnie cennych należy zbiór starych atlasów geograficznych i astronomicznych oraz bogata kolekcja map XVI-XIX w., głównie obejmujących tereny dawnej Warmii. Do najcenniejszych atlasów geograficznych należą: atlas Mercatora (Gerarda Kremiera) wydany w Duisburgu w 1595 r. oraz sztuczny atlas z planami i widokami miast

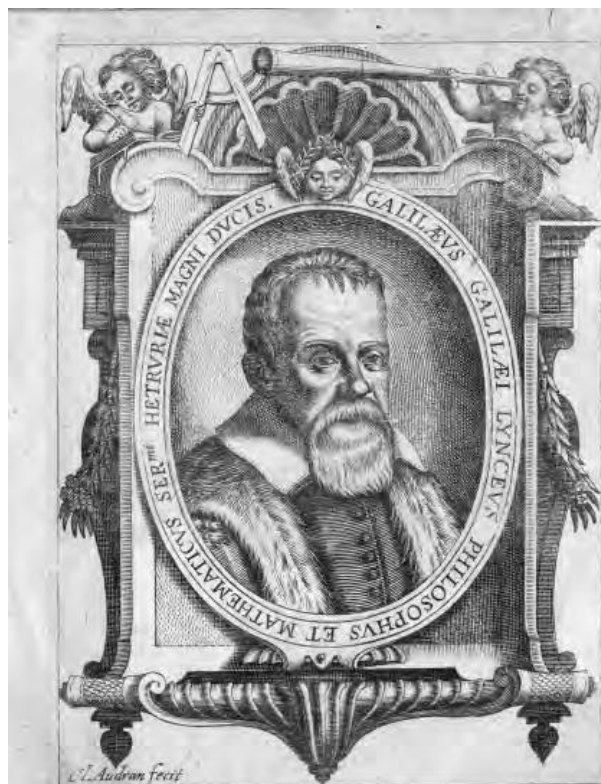
Karta z atlasu nieba Zachariasza Bornmana z 1596 r.

Praca Galileusza „Dialogi o systemach świata” wydanie z 1641 r.

zawierający m.in. pełną ikonografię miast śląskich z pierwszej połowy XVIII w. Wśród atlasów astronomicznych na uwagę zasługują: praca Zachariasza Bornmana z Wrocławia, wydana w 1596 r. oraz *Uranometria* Jana Bayera wydana w Ulm w 1648 r. Najstarsze mapy pochodzą z XVI w. Są to mapy z *Kosmografii* Sebastiana Münstera oraz prace Wacława Grodeckiego, Abrahama Orteliusa i Henryka Zelle

Zbiory biblioteczne, a zwłaszcza jednorodny zbiór starodruków, stanowią podstawę wszelkich wystaw z dziedziny historii astronomii, także kopernikowskich, historii medycyny i historii regionu. Dzięki posiadanym zasobom bibliotecznym, systematycznie powiększanym Muzeum odniosło szereg sukcesów wystawienniczych.

W ciągu pierwszych 20 lat istnienia Muzeum prezentowana była jedna wystawa stała poświęcona Mikołajowi Kopernikowi. Tylko sporadycznie, głównie z powodu braku sal ekspozycyjnych, pokazywano wystawy czasowe - dopiero jednak od końca lat 50-tych XX w. Muzeum uczestniczyło w tym czasie także w przygotowaniu kilku kopernikowskich wystaw objazdowych. Sytuacja uległa zmianie dopiero w latach 70-tych, kiedy odbudowa budynków na Wzgórzu Katedralnym pozwoliła na

uruchomienie nowych sal wystawowych i przybyło szereg nowych ciekawych eksponatów.

Wystawa pt. „Jan Heweliusz”, 1984 r.

Wtedy też rozbudowano wystawy stałe - kopernikowską i z dziejów astronomii, rozpoczęto cykle wystawiennicze sztuki współczesnej. Duże sukcesy wystawiennicze osiągnęło Muzeum w latach 80-tych, uzyskując w tej dziedzinie szereg nagród regionalnych i ogólnopolskich. W 1983 r. czołowe miejsce w muzealnym konkursie na najciekawsze wydarzenie roku uzyskała wystawa *Niebo widziane z Ziemi*, w 1984 r. podobnie oceniono wystawę *Jan Heweliusz*, w 1985 r. wyróżniono w ww. konkursie wystawę pt. *Komety*, a w 1986 r. wystawa *Mikołaj Kopernik jako lekarz. XVI-wieczna wiedza medyczna* została uznana za najciekawsze wydarzenie roku muzealnego.

Działo się to wszystko za kierownictwa Tadeusza Piaskowskiego, który pełnił funkcję dyrektora muzeum w latach 1978-1988. Pomimo wielu trudności, kryzysu, kłopotów, ogólnego niepokoju a nawet prześladowań jakie niosły lata 80-te udało mu się, dzięki stworzeniu odpowiednich, sprzyjających i niezapomnianych warunków pracy pobudzić załogę do wzmożonej aktywności.

W sumie w latach 1970-2002 przygotowano i udostępniono 176 wystaw czasowych, średnio 6 wystaw rocznie.

Podstawa ambony w kształcie anioła, rzeźba XVIII-wieczna z wystawy w Szpitalu św. Ducha

Litografia F. Quasta z połowy XIX w. z wystawy pt. „Widoki Fromborka”

W ciągu ostatnich 10 lat muzeum prezentowało np. wystawy stałe: *Mikołaj Kopernik* - ekspozycja biograficzna, *Frombork w zabytkach kultury materialnej*, *Gabinet uczonego doby renesansu* – stała ekspozycja na najwyższej kondygnacji tzw. Wieży Kopernika, *Portrety Mikołaja Kopernika na plakietach i medalach*, *Z dziejów astronomii* - stały cykl wystawienniczy w ramach którego od 1995 roku pokazywane są dwie ekspozycje: *Lunety i lunetki ze zbiorów Muzeum i Astronomia w geodezji i nawigacji*, wreszcie od 1999 r. w planetarium prezentowana jest stała ekspozycja pt. *Kamienie z importu*. Od 1991 roku w zespole poszpitalnym św. Ducha przy ul. Starej udostępniane są zbiory działu historii medycyny a od 1997 r. wystawa warmińskiej rzeźby i malarstwa XVI-XIX w. Najnowszą wystawą stałą jest ekspozycja witraży fromborskich. Kilkadziesiąt kwater witrażowych z końca XIX początku XX w. można oglądać od 1996 r. w tzw. sali gotyckiej dawnego pałacu biskupiego.

Ponadto przygotowano 56 wystaw czasowych, średnio 5 wystaw rocznie, w tym 12 wystaw o tematyce historycznej (regionalnej) - ważniejsze to: *Dawne mapy Warmii XVI-XVIII w.*, *Ekzlibrisy Warmii i okolic XVI-XVIII w.*, *Oficina Braniewska 1589-1772*, *Joachim Pastorius - kanonik warmiński*, *Pocztą w Prusach 1772-1945*, *Stare widoki Fromborka*,

*Hol planetarium – wystawa meteorytów
pt. „Kamienie z importu”*

i medal okolicznościowy, wydano też trzy płyty kompaktowe i kasety magnetofonowe z muzyką organową z katedry fromborskiej.

Są jednak statutowe dziedziny muzealne, którymi może się jeszcze pochwalić. Należy do nich działalność naukowo-oświatowa.

Jedną z zupełnie wyjątkowych w polskim muzealnictwie specjalnością fromborskiej placówki jest praca naukowo-oświatowa w dziedzinie astronomii. Służy temu planetarium działające od 1973 r. w przyziemiu dawnej dzwonnicy katedralnej. Na kopule sztucznego nieba o średnicy 8 m, przy pomocy aparatury ZKP-2 firmy Carl-Zeiss-Jena, wyświetlane są obrazy ciał niebieskich widocznych z dowolnej szerokości geograficznej, pory dnia i roku. W ciągu 30 lat pracy muzealnego planetarium odbyło się ponad 33.000 seansów, średnio ok. 1100 seansów rocznie, które obejrzało ok. 1.600.000 osób, średnio ponad 50.000 osób w ciągu roku. Dla przykładu podamy, że w 1999 roku frekwencja w muzealnym planetarium wyniosła 45.680 widzów. Jeśli dodamy, że sala planetarium może pomieścić jednorazowo ok. 80 osób, to liczba ta wyda się jeszcze bardziej imponująca.

W sumie, przez cały okres działalności planetarium przygotowało 48 tytułów seansów oraz wiele trudnych do zliczenia prezentacji dydaktycznych dla szkół.

Sala muzealnego planetarium

Od 1981 r. pracę planetarium wspiera obserwatorium astronomiczne na tzw. Górze Żurawiej - najwyższym wzniesieniu w okolicach Fromborka. Znajdują się tam pawilony ze sprzętem do obserwacji astronomicznych oraz budynek z pracowniami. W latach 1981-2002 z obserwatorium skorzystało około 4000 osób.

Dla szczególnie zainteresowanych miłośników astronomii organizowane są we współpracy z Polskim Towarzystwem Miłośników Astronomii letnie akcje oświatowe pt. Wakacje w Planetarium i Obserwatorium. W prowadzonej od 1978 r. akcji udział wzięło ok. 600 osób.

Pracownicy działu Planetarium i Obserwatorium opublikowali szereg artykułów popularno-naukowych w miesięcznikach; *Wiedza i Życie*, *Urania*, a ostatnio kierownik działu redagował biuletyn *Meteoryt*, wydawany przez Olsztyńskie Planetarium i Sekcję Meteorów i Meteorytów PTMA. Od początku swego istnienia Planetarium udziela informacji astronomicznych miłośnikom astronomii w całym kraju - bezpośrednio lub korespondencyjnie, przygotowuje i prowadzi również szeroką działalność odczytową, nie tylko we Fromborku ale też w takich ośrodkach jak Olsztyn, Toruń, Warszawa czy Katowice.

Nie tylko miłośnicy astronomii odwiedzają fromborskie muzeum. Ponad 700-letnie dzieje miasteczka pozostawiły rozliczne ślady. Odkrywają je co roku nowe rzesze turystów. Przyciąga unikalna architektura zespołu katedralnego, bogata historia i zagadki kosmosu. Przede wszystkim jednak postać Mikołaja Kopernika.

W ciągu 54 lat Muzeum odwiedziło prawie 7 milionów ludzi (do 31.12.2002 r. - 6.846.879 osób), najmniej w 1948 r. - 873 osoby, najwięcej w 1977 r. - 275.464 osoby. Średnio w ciągu roku przybywało 126.794 osób. Wysoką frekwencję odnotowywano jeszcze w końcu lat 80-tych XX w. W 1989 r. Muzeum zwiedziło 262.500 osób. Lata 90-te charakteryzuje gwałtowny spadek liczby turystów, zmienia się też skład i charakter grup turystycznych. Najniższą frekwencję w tym okresie odnotowano w 1992 r., Muzeum odwiedziło zaledwie nieco ponad 116.000 osób. Podobną frekwencję odnotowano w 2002 r.

Ostatnie lata charakteryzuje również istotna zmiana w strukturze wydatków i dochodów Muzeum. W latach 1989-1998 systematycznie, w pewnych okresach wręcz lawinowo, rosły wydatki. Związane to było początkowo głównie z inflacją oraz wzrostem tzw. kosztów stałych instytucji. Dla przykładu wydatki 1990 r. były wyższe od analogicznych z roku poprzedniego o 500%, w następnym roku wzrosły o 200% itd. Wzrostowi wydatków nie towarzyszył niestety odpowiedni wzrost dotacji. Na przykład w 1993 r. dotacja była wyższa w stosunku do roku poprzedniego o 38%, a wydatki wzrosły o 53%. W latach 1990-1993 dotacja z budżetu państwa pokrywała jedynie koszty osobowe i od 20 do 30% tzw. kosztów stałych. W tej sytuacji, dla ratowania płynności finansowej Muzeum i prowadzenia w miarę normalnej działalności statutowej konieczne było zwiększenie dochodów. Uzyskano to poprzez znaczne podniesienie cen biletów wstępu do obiektów muzealnych

Jeden z pawilonów muzealnego obserwatorium astronomicznego na Górze Żurawiej

Budynek obserwatorium astronomicznego na Górze Żurawiej

*Otwarcie wystawy grafik Zbigniewa Janeczka
pt. „20 lat później”, czerwiec 2003 r.*

oraz rozpoczęcie swego rodzaju działalności gospodarczej, tj. włączenie Muzeum w obsługę ruchu turystycznego, objęcie nadzorem katedry fromborskiej i wprowadzenie do niej biletów wstępu, prowadzenie komisowej sprzedaży pamiątek i wydawnictw obcych, wydzierżawienie pomieszczeń muzealnych. Przyniosło to dobre wyniki finansowe, dla przykładu w ciągu ostatnich sześciu lat podwoiły się dochody Muzeum i pozwoliło, przy pewnych ograniczeniach, przetrwać. Dzięki temu instytucja nie ma długów i może prowadzić w miarę normalną działalność statutową.

Powyższe osiągnięcia Muzeum zawdzięcza stabilnej i w swym trzonie podstawowym w pełni profesjonalnej kadrze.

W 1948 r. Muzeum zatrudniało 5 osób, w tym jednego pracownika merytorycznego - kierownika placówki. Tak było, w zasadzie bez większych zmian, aż do końca lat 60-tych. Dopiero odbudowa pałacu biskupiego i uruchomienie nowych sal wystawowych, powstanie muzealnego planetarium oraz nowe mieszkania pracownicze spowodowało wzrost zatrudnienia i zwiększyło kadrę merytoryczną instytucji. W 1978 r. Muzeum zatrudniało już 23 osoby, w tym 7 osób kadry merytorycznej z wykształceniem wyższym, w 1988 r. analogicznie 34 i 7. W latach

Wystawa dawnych map i atlasów, czerwiec 2003 r.

90-tych w Muzeum pracowało średnio ok. 40 osób, a kadrę merytoryczną z wyższym wykształceniem tworzyło 9 osób.

Pewna stabilizacja zatrudnienia i brak istotnych zmian w kadrze merytorycznej pozwolił, pomimo olbrzymich trudności finansowych na zrealizowanie w ostatnim okresie wielu nowych przedsięwzięć.

We wrześniu 1989 r. Muzeum przejęło obiekt dawnego szpitala św. Ducha we Fromborku na dział historii medycyny. W następnym roku rozpoczęto adaptację tego obiektu na potrzeby muzealne, a także porządkowanie i zagospodarowanie jego otoczenia, z przeznaczeniem na ogród botaniczny - herbarium. Prace te kontynuowano również w latach 1991-1992 a następnie przerwano ze względu na brak funduszy i toczący się proces rewindykacji kościelnych. Zagospodarowano częściowo tereny przewidziane na ogród botaniczny - ok. 40% powierzchni, nie zakończono prac konserwatorskich w kaplicy św. Anny. Średniowieczne malowidła ściennie, znajdujące się w kaplicy, poza absydą wymagają konserwacji. Zespół poszpitalny nie jest nadal przystosowany do celów muzealnych. Pomimo to udało się prowizorycznie udostępnić gromadzone od połowy lat 80-tych zbiory z zakresu historii medycyny, liczące obecnie wraz ze starodrukami ok. 500 eksponatów. W ostatnich latach towarzyszy im warmińska rzeźba i malarstwo XVII-XVIII w., nb. wszystkie prezentowane eksponaty poddano wcześniej zabiegom konserwatorskim.

W 1991 r., na podstawie umowy z proboszczem katedralnym przejęto nadzór nad ruchem turystycznym w katedrze fromborskiej. Ta współpraca, mniemamy, że korzystna dla obu stron trawa do dzisiaj. Zadowoleni są także turyści, katedra jest bardziej dostępna dla nich i mogą bez przeszkód zwiedzać ją w godzinach otwarcia obiektów muzealnych.

We wrześniu 1992 r. dokonano nagrania koncertu organowego w katedrze - grał prof. Andrzej Chorościński. W następnym roku wydano kasetę magnetofonową i płytę kompaktową pt. *Organy fromborskie*. We wrześniu 1995 r. nagrano szereg utworów organowych w wykonaniu prof. Józefa Serafina. Materiał ten posłużył do przygotowania kolejnych kaset magnetofonowych i płyt kompaktowych, które ukazały się w sprzedaży w połowie 1996 r. Kolejną płytę, po dłuższej przerwie wydano w 2003 r. Znalazły się na niej utwory organowe w wykonaniu Juliusza Gembalskiego, nagrane w sierpniu 2002 r. w katedrze fromborskiej.

Pod koniec 1992 r. rozpoczęto prace zmierzające do komputeryzacji Muzeum, zakupiono pierwszy sprzęt i oprogramowanie. Prace te były kontynuowane w latach następnych - zainstalowano komputery w sekretariacie oraz działach: dokumentacji, bibliotece i planetarium, pracujące w sieci. W 1997 r. przygotowano i uruchomiono internetowe strony muzealne pod zarejestrowaną domeną www.frombork.art.pl. Muzeum prezentuje na nich, w czterech językach, swoją działalność oraz przedstawia podstawowe wiadomości turystyczne, niezbędne dla odwiedzających Frombork.

W 1993 r., decyzją Komisji Majątkowej działającej na podstawie ustawy z 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej

Lecnicze rośliny wodne w herbarium przy Szpitalu św. Ducha

Turyści na Wzgórzu Katedralnym

Frontispis dzieła Jana Heweliusza, Prodrromus astronomiae. Gdańsk 1690

[illegible]

Uroczystemu rozdaniu cennych nagród towarzyszyło otwarcie unikatowej wystawy pt. *Nauka i sztuka w czasach Mikołaja Kopernika*, koncert organowy w katedrze fromborskiej i festyn ludowy dla mieszkańców miasta.

Pod koniec 1994 r. zapoczątkowano prace nad zmianą i unowocześnieniem wystroju wystawienniczego na ekspozycjach stałych. Rozpoczęto od nie zmienianej od 10 lat ekspozycji *Frombork w zabytkach kultury materialnej*. Opracowano nowy projekt ekspozycji, zakupiono gabloty. Prace te ostatecznie zakończono pod koniec 1995 r., a na początku 1996 r. rozwinęto o nową wystawę pt. *Witraże fromborskie*, która swój ostateczny kształt uzyskała na początku 1997 r. Od 1998 roku wystawie towarzyszy publikacja omawiająca historię ostatniego oszklenia witrażowego katedry fromborskiej.

Wreszcie jesienią 1998 roku rozpoczęto prace modernizacyjne w pomieszczeniach planetarium w przyziemiu dzwonnicy, sekretariatu i pracowni dyrektora oraz wystrojem witryn wystawowych na I i II piętrze pałacu biskupiego. Prace zakończono wiosną następnego roku, a pod koniec kwietnia w nowych witrynach wystawowych pokazano wystawy czasowe: *Ceramiki z Tolkmicka* i *Ceramiki z Kadyn*.

Obecnie w witrynie na I piętrze pałacu prezentowana jest wystawa stała pt. *Mikołaj Kopernik na medalach i monetach*, a na II piętrze również stała ekspozycja *Astronomia w geodezji i nawigacji*.

Od 1999 r. Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku jest instytucją kultury wojewódzkiego, warmińsko-mazurskiego samorządu terytorialnego. Od tego czasu znacznie pogorszyły się warunki finansowe instytucji. Pomimo to w latach 1999-2002 wykonano na Wzgórzu Katedralnym szereg prac remontowych. Między innymi odnowiono i unowocześniono sanitariaty publiczne oraz wyremontowano elewację dawnego pałacu biskupiego, kanonii wewnętrznej i Szpitala św. Ducha. Odbłyło się to w okresie znacznych ograniczeń finansowych, głównie ze środków własnych i dlatego należy to uznać za duże osiągnięcie.

W połowie 2000 r. Muzeum zostało zaproszone do projektu pt. World View Network (Nauka a obraz świata), działającego w ramach międzynarodowego programu „Kultura 2000”, finansowanego przez Unię Europejską. Projekt z dziedziny historii astronomii dotyczy pięciu wielkich astronomów nowożytnej Europy (Mikołaja Kopernika, Tychona de Brahe, Galileusza, Jana Keplera, Izaaka Newtona) i zakłada szeroką współpracę pomiędzy: Departamentem Kultury miasta Landskrona i Muzeum Tychona de Brahe na wyspie Hven (Szwecja), Muzeum Historii Nauki we Florencji (Włochy), Narodowym Muzeum Techniki w Pradze (Czechy), Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku (Polska), National Trust i Woolsthorpe Manor (Wielka Brytania). Współpraca obejmuje cztery wspólne programy działań. Pierwszy z nich to utworzenie inwentarza pamiątek historycznych i artystycznych po pięciu uczonych. Celem drugiego jest powstanie projektu rozwoju każdego muzeum, uczestniczącego w programie. Trzecie wspólne zadanie obejmuje

Ceramika z Tolkmicka ze zbiorów muzeum

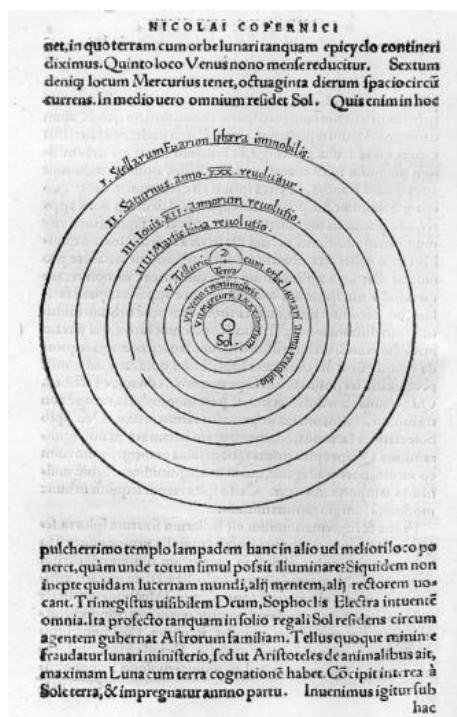
Medal odlany z okazji otwarcia muzealnego działu historii medycyny w Szpitalu św. Ducha, autorstwa Ewy Olszewskiej-Borys

Logo projektu „Worldview Network” programu „Kultura 2000”

Portret Mikołaja Kopernika, miedzioryt Teodora de Bry z końca XVI w.

Drugie wydanie „De revolutionibus” Mikołaja Kopernika z 1566 r.

stworzenie stron internetowych. Mają one prezentować krótką historię rozwoju poglądów na budowę świata, postacie pięciu astronomów oraz poświęcone im muzea i ich współpracę. Efektem czwartego programu będzie wystawa objazdowa. Oprócz wspólnych działań każda z zaangażowanych instytucji realizuje własny projekt lokalny, zwany narodowym. Polski projekt składa się z dwóch części. Pierwsza z nich to rozbudowa istniejącego od 1981 r. obserwatorium astronomicznego na tak zwanej Górze Żurawiej. Drugą część natomiast stanowi wystawa, która ma być rozszerzeniem istniejącej ekspozycji kopernikowskiej. Poświęcona będzie rozwojowi wiedzy na temat układu słonecznego i budowy wszechświata. W 2002 r. powstał szczegółowy scenariusz tej wystawy. Porozumienie o współpracy obejmuje okres trzech lat. Konkretnie efekty pracy będą widoczne w 2004 roku.

Na koniec warto powiedzieć, że to najstarsze na Warmii i Mazurach muzeum, otwarte w 1948 r., ma swój program, który od chwili powstania obowiązuje i jest przez kolejne pokolenia kustoszy uparcie realizowany.

Od samego początku istnienia instytucji, która jest głównym czynnikiem rozwoju miasta Fromborka i jego szansą w przyszłości, dążono do tego aby to miejsce było świątynią nauki i sztuki, świątynią założoną i rozwijaną w hołdzie dla wielkości największego uczonego nowożytnej Europy – twórcy obecnego obrazu świata. Po ponad 50 latach istnienia nie udało się w pełni zrealizować tego zamiaru. Może najbliższe lata i ujęcie Fromborka w strategii rozwoju kultury województwa warmińsko-mazurskiego pozwoli na to i spełnią się marzenia założycieli Muzeum z połowy lat 40-tych XX w.

Aby to osiągnąć i dać szansę rozwoju Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku należy przede wszystkim podjąć rozmowy z przedstawicielami kapituły fromborskiej w sprawie przyszłości Muzeum. Bezpłatne użytkowanie obiektów muzealnych na Wzgórzu Katedralnym wygasa w 2018 r., a bez tych obiektów instytucja nie ma racji bytu. Poznanie przyszłych planów strony kościelnej, właściciela Wzgórza Katedralnego i przyległych kanonii zewnętrznych jest podstawowym warunkiem tworzenia strategii rozwoju Muzeum.

Należy także zakończyć trwającą od początku lat 80-tych budowę obserwatorium astronomicznego, pomyślanego jako centrum dydaktyczno-oświatowe dla młodzieży polskiej i europejskiej interesującej się astronomią i jej historią, które byłoby zarazem skansenem dla starych wysłużonych instrumentów astronomicznych lub ich kopii. Priorytetowe jest dążenie do szybkiej wymiany wysłużonej i przestarzałej aparatury fromborskiego planetarium z 1973 r. oraz do zakończenia odbudowy zespołu szpitala św. Ducha we Fromborku (rozpoczętej w końcu lat 70-tych XX w.) i budowy powstającego przy nim ogrodu botanicznego – herbarium, co pozwoli na pełne rozwinięcie muzealnego działu historii medycyny. Za ważne należy uznać starania o wpisanie Wzgórza Katedralnego z przyległymi kanoniami na światową listę dziedzictwa kulturowego.

Na realizację powyższych zadań w perspektywie najbliższych 15 lat nie są potrzebne jakieś gigantyczne środki finansowe. Wystarczy stałe odpowiednie finansowanie dokładnie zaplanowanych zadań rozłożonych w czasie. Jedynym poważnym jednorazowym wydatkiem jest zakup nowej aparatury planetarium.

Pomyślny rozwój Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku jest nie tylko szansą na rozkwit miasta Fromborka ale i całego województwa warmińsko-mazurskiego. Może to być okno na świat kultury europejskiej dla całego regionu.

Henryk Szkop

Wystawa pt. „Jan Heweliusz”, 1984 r.

Wystawy w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w latach 1970-2002

1970

Kopernik i jego idea - wystawa pokonkursowa sztuki współczesnej,
lipiec - sierpień
Plastyka olsztyńska, sierpień - wrzesień

1971

Wystawa pokonkursowa na pomnik Mikołaja Kopernika we Fromborku,
lipiec - grudzień

1972

Obrazy Antoniego Teslara, luty - kwiecień
Wystawa dawnego malarstwa ze zbiorów Muzeum Mazurskiego
w Olsztynie, maj - październik
Kopernik w oczach dziecka - wystawa gobelinów ze Spółdzielni „Artes”
w Gdańsku, lipiec - listopad
Próbki gruntu księżycowego udostępnione przez Ambasadę USA
w Polsce, lipiec - wrzesień
Rzeźba w drewnie Anny Świątkiewicz z Wejherowa, sierpień - wrzesień

1973

Mikołaj Kopernik - wystawa rekwizytów z filmu Czesława i Ewy
Petelskich pt. „Kopernik”, lipiec 1973 - kwiecień 1974
Mikołaj Kopernik we współczesności „Nieśmiertelność” - wystawa sztuki
współczesnej, lipiec 1973 - luty 1974
Mikołaj Kopernik - życie i dzieło, lipiec 1973 - lipiec 1983

1974

Frombork '73 - wystawa poplenerowa sztuki współczesnej, luty -
kwiecień
Kopernik w rzeźbie ludowej - wystawa z Muzeum Etnograficznego
w Toruniu, lipiec - sierpień
Frombork '74 - wystawa poplenerowa sztuki współczesnej, sierpień
- wrzesień
XX lat pracy twórczej Barbary Hulanickiej, sierpień - październik

1975

Tak było... Frombork przed odbudową - wystawa fotograficzna, marzec
- czerwiec
Fajans włocławski - wystawa z Muzeum Kujawskiego we Włocławku,
czerwiec 1975 - marzec 1976
Medale kopernikowskie z kolekcji Hampla, lipiec 1975 - styczeń 1976

Księżyc w świetle badań kosmicznych - wystawa fotograficzna
z Muzeum Ziemi PAN w Warszawie, lipiec 1975 - październik 1979
Ziemia widziana z Kosmosu - wystawa fotograficzna z Muzeum Ziemi
PAN w Warszawie, lipiec 1975 - październik 1979
Polska w oczach dziecka - wystawa gobelinów, sierpień - wrzesień

1976

Skarby kultury polskiej w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie,
styczeń - luty
Fantazje kosmiczne w malarstwie Jana Sikory, kwiecień - październik
Wystawa modeli sztucznych obiektów kosmicznych, kwiecień - sierpień
Wielcy Polacy w rzeźbie ludowej - wystawa z Muzeum Etnograficznego
w Toruniu, kwiecień - listopad
Frombork '75 - wystawa poplenerowa sztuki współczesnej, czerwiec
- lipiec
Malarstwo Heleny Walickiej, lipiec - sierpień
Frombork '76 - wystawa poplenerowa sztuki współczesnej, sierpień 1976
- lipiec 1977
Kopernik i jego myśl - wystawa grafiki współczesnej, wrzesień -
październik
Wystawa plakatu Bożeny Janikowskiej, wrzesień - październik
Tkaniny Barbary Hulanickiej, październik - listopad
Kopernik i Kosmos w sztuce współczesnej, listopad 1976 - sierpień 1977

1977

Kopernik w filatelistyce, luty 1977 - kwiecień 1983
Marks, Engels a sprawa polska - wystawa z Muzeum Lenina
w Warszawie, luty - kwiecień
Malarstwo Barbary Ur i Andrzeja Piwarskiego, lipiec - listopad
Malarstwo Jonasza Sterna, sierpień - wrzesień

1978

Dary w zbiorach Muzeum Mikołaja Kopernika, marzec - kwiecień
Frombork '77 - wystawa poplenerowa sztuki współczesnej, kwiecień
- sierpień
Frombork '78 - wystawa poplenerowa sztuki współczesnej, sierpień
- październik
Fromborskie plenery 1973 - 1978 - wystawa sztuki współczesnej, listopad
- grudzień
Kalendarz w akwareli Ottona Ślizienia, listopad 1978 - czerwiec 1979
Kopernik na medalach, medalionach i plakietach, listopad 1978 -
czerwiec 1983
Miedzioryty astronomiczne XVII wieku, listopad 1978 - czerwiec 1979
Przegląd kartografii XVI-XVII wieku, listopad 1978 - luty 1979
Warsztat pracy astronoma na przestrzeni dziejów, listopad 1978 -
czerwiec 1979

1979

Rocznice kopernikowskie 1801 -1978 - wybór wydawnictw, luty -
czerwiec

Kosmos i człowiek - wystawa sztuki współczesnej z Muzeum
Okręgowego w Toruniu, maj - sierpień
Grafika o tematyce kosmicznej ze zbiorów własnych, czerwiec - sierpień
Stare druki astronomiczne XVII wieku, czerwiec - wrzesień
Tkaniny artystyczne Barbary Hulanickiej, lipiec
35 lat PRL - wybór wydawnictw ze zbiorów Miejskiej Biblioteki
Publicznej we Fromborku, sierpień
Frombork '79 - wystawa poplenerowa sztuki współczesnej, sierpień
- październik
Halina Stec - rysunki piórkiem, sierpień 1979 - marzec 1980
Ewa Siedlecka-Kotula - grafika, listopad 1979 - czerwiec 1980
Frombork w obiektywie - wystawa pokonkursowa Towarzystwa
Miłośników Fromborka, grudzień

1980

Kopernik w sztuce współczesnej - wystawa ze zbiorów własnych
i Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, luty - czerwiec
Mikołaj Kopernik - cykl gwaszy J.M. Szancera, luty 1980 - październik
1982
Maria Romańska - malarstwo, czerwiec - lipiec
Bogdan Cierpisz - malarstwo, lipiec - grudzień
Marian Stec - malarstwo, lipiec - listopad
Frombork '80 - wystawa poplenerowa sztuki współczesnej, sierpień
- październik
Pierre Leclercq - malarstwo, sierpień
Zdenek i Jiri Hula - grafika i malarstwo, sierpień - listopad
Dary i nabytki Muzeum Mikołaja Kopernika - malarstwo i grafika,
listopad 1980 - luty 1982
Małgorzata Żak-Iszoro - malarstwo, listopad 1980 - styczeń 1981
Marzanna Wróblewska - malarstwo, listopad 1980 - luty 1981

1981

Rocznice kopernikowskie w publikacjach prasowych, luty - sierpień
Frombork w malarstwie Władysławy Sieniawskiej, luty - marzec
Wiesław Wojczulanis - grafika, marzec - lipiec
Frombork w rysunkach Jolanty Jakima-Zerek, lipiec - sierpień
Stanisław Żaryn konserwator zabytków Warszawy - Wystawa z Muzeum
Historii m. st. Warszawy, lipiec - grudzień
Wystawa pokonkursowa na projekt informacji wizualnej oraz
emblematów wyposażenia ulic dla miasta Fromborka, sierpień 1981
- maj 1982

1982

Motywy fromborskie i kopernikowskie w malarstwie współczesnym, luty
- maj
Orzeł polski w metaloplastyce Zbigniewa Zajęca, maj - październik
Projekty mebli miejskich dla Fromborka - prace studentów PWSSP
w Gdańsku, maj - czerwiec

1983

Sztuka współczesna w zbiorach Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, styczeń - maj
Mikołaj Kopernik w medalierstwie współczesnym, czerwiec - grudzień
Niebo widziane z Ziemi, lipiec - wrzesień
XV-XVIII wieczne oprawy książkowe, wrzesień - październik

1984

Improwizacje kosmiczne - wystawa sztuki współczesnej, styczeń - lipiec
Kopernik i Frombork - wystawa sztuki współczesnej, styczeń - maj
Gabinet uczonego doby renesansu, luty 1984 - grudzień 1985
Mikołaj Kopernik w medalierstwie współczesnym, luty - marzec
Kosmos w sztuce 40-lecia - wystawa sztuki współczesnej, maj - październik
Mikołaj Kopernik w filatelistyce, maj 1984 - grudzień 1987
Numizmatyka a Kopernik, maj - wrzesień
Z dziejów astronomii - Jan Heweliusz, lipiec - listopad
Z dziejów astronomii - XVII wiek, listopad 1984 - czerwiec 1985

1985

Frombork w zabytkach kultury materialnej, kwiecień 1985 - grudzień 1986
Średniowieczna rzeźba Warmii i Prus Krzyżackich - wystawa ze zbiorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, maj 1985 - kwiecień 1986
Z dziejów astronomii - Komety, czerwiec 1985 - grudzień 1987
Ewa Olszewska-Borys - medale i monety, lipiec 1985 - październik 1986
Koracz - Józef Krzysztof Oraczewski - malarstwo i grafika, lipiec - listopad

1986

Koracz - Józef Krzysztof Oraczewski - malarstwo i grafika, czerwiec - październik
Mikołaj Kopernik. Z dziejów astronomii i medycyny XVI wieku, czerwiec 1986 - czerwiec 1987
Zbigniew Janeczek - ekslibrysy i miniatury graficzne, lipiec - listopad

1987

Andrzej Graczykowski - malarstwo, rysunek, grafika, lipiec - październik
Kopernik i Frombork w twórczości Adriana Osmołowskiego z Rygi, lipiec - październik
Mikołaj Kopernik jako lekarz. XVI-wieczna wiedza medyczna, lipiec - grudzień
Twórczość Witolda Masznicza, lipiec - październik
Zbigniew Janeczek - ekslibrysy i miniatury graficzne, lipiec - październik

1988

Mikołaj Kopernik w filatelistyce, styczeń 1988 - kwiecień 1990
Frombork w zabytkach kultury materialnej, styczeń 1988
Gabinet uczonego doby renesansu, styczeń 1988
Sztuka współczesna ze zbiorów własnych, lipiec - wrzesień
Stwarzanie Wszechświata, lipiec 1988 - czerwiec 1990
Widoki Fromborka, lipiec - listopad

1989

Andrzej Krzemiński - malarstwo, maj - czerwiec
Dawne mapy Warmii. XVI - XVIII wiek, maj - wrzesień
Wystawa twórczości Włodzimierza Szymańskiego, lipiec - październik,
Oficyna braniewska. 1589 - 1772, październik

1990

Biuletyny informacyjne NSZZ „Solidarność”. 1980 - 1981, luty
Mapy dawnych mistrzów, marzec - grudzień
Twórczość artystów nieprofesjonalnych z terenu woj. elbląskiego,
kwiecień - maj
Nauczyciel i jego uczniowie - sztuka nieprofesjonalna nauczyciela
i uczniów LO w Braniewie, kwiecień - maj
Portrety Mikołaja Kopernika na medalach i plakietach, maj 1990 -
grudzień 1992
Wystawa twórczości Nesima Tahirovicia z Bośni, maj - październik
Wystawa sztuki współczesnej - artyści środowiska warszawskiego, lipiec
- październik
Z dziejów astronomii. Kamienie spadają z nieba, lipiec - październik

1991

Mapy dawnych mistrzów, styczeń - czerwiec
Gabinet uczonego doby renesansu, czerwiec 1991 - grudzień 1992
Ekslibris Warmii i okolic. XVI - XVIII wiek, lipiec - sierpień
Rysunki i plakaty Mariana Nowińskiego, lipiec - sierpień
Szkło artystyczne i rzeźba Teresy Plata, lipiec - sierpień
Stanisław Chlebowski (1890-1969) - malarstwo, lipiec - wrzesień
Theatrum Cometicum. Stanisław Lubieniecki i jego korespondenci,
październik - listopad
Stare mapy i atlasy, listopad 1991 - czerwiec 1992

1992

Ze zbiorów działu historii medycyny, maj - wrzesień 1993
Sztuka współczesna ze zbiorów własnych, czerwiec - październik
Jan Kepler (1571-1630) - kontynuator myśli Kopernika, lipiec - wrzesień
Polska grafika kalendarzowa XVI - XVIII wieku, lipiec - wrzesień 1993
Joachim Pastorius (1611-1681) - kanonik warmiński,
październik - grudzień

1993

Graficzne wizerunki Mikołaja Kopernika ze zbiorów Muzeum,
marzec - grudzień
Malarstwo współczesne ze zbiorów Muzeum, kwiecień - grudzień
Nauka i sztuka w czasach Mikołaja Kopernika, maj - wrzesień
Lunety i lunetki ze zbiorów Muzeum, maj - grudzień

1994

Ze zbiorów działu historii medycyny, styczeń - październik
Portrety Mikołaja Kopernika ze zbiorów Muzeum, styczeń - lipiec
Ze zbiorów sztuki współczesnej Muzeum, styczeń - czerwiec
Malarstwo Agnieszki Jacobson, maj - sierpień

Nesim Tahirović - Bośnia, czerwiec - grudzień
Astronomia w nawigacji i geodezji ze zbiorów własnych, lipiec - grudzień
Kamienie z importu, lipiec - grudzień
Pocztą w Prusach 1772-1945, sierpień - grudzień
Reinier Nooms zwany Zeemanem. Holenderska grafika marynistyczna
XVII w., lipiec - wrzesień
W kręgu Galerii H, październik - grudzień

1995

Jerzy Znamierowski - grafika, czerwiec-lipiec
Michał Borys - malarstwo, czerwiec-wrzesień
Rhetikus-uczeń Mikołaja Kopernika, sierpień-wrzesień

1996

Witraże fromborskie, luty
Malarstwo Grzegorza Ratajczyka z Poznania, czerwiec-październik
Grafika i rysunek Danieli Świątek-Dominikowskiej z Płoskini,
czerwiec-wrzesień
Malarstwo i rysunek Krzysztofa Candra z Torunia,
czerwiec-wrzesień
Warmińska rzeźba z XVII-XVIII w., czerwiec
XVI-wieczna grafika kalendarzowa, sierpień-wrzesień
Stasys i przestrzeń. Pastele-maski-rysunki, wrzesień-grudzień

1997

Grafika i rysunek Krystyny Górskiej z Gdańska, kwiecień-maj
Tkaniny i gwasze Gizeli Karłowskiej z Gdańska, kwiecień-maj
Malarstwo Czesława Tumielewicz z Gdańska, maj-grudzień
Malarstwo Romualda Jeziorowskiego z Opola, maj-grudzień
Historia komet - w związku z wizytą komety Hale Bopp, czerwiec-
wrzesień

1998

Ceramika kadyńska, maj-grudzień
Ceramika z Tolkmicka, maj-grudzień
Mikołaj Kopernik w malarstwie współczesnym, czerwiec-wrzesień
Stare widoki Fromborka, czerwiec-wrzesień

1999

Ceramika kadyńska, styczeń-kwiecień
Ceramiak z Tolkmicka, styczeń-kwiecień
Olsztyńskie środowisko artystyczne, czerwiec- wrzesień
Księżyc na starych rycinach, lipiec-sierpień
Dawne mapy i atlasy ze zbiorów własnych, lipiec-wrzesień

2000

Dawne mapy i atlasy ze zbiorów Muzeum, styczeń-kwiecień
Artyści sami o sobie. Autoportrety twórców polskich XVIII-XX w.,
z kolekcji Andrzeja Cerlińskiego, czerwiec-grudzień
Sztuka współczesna ze zbiorów Muzeum, maj- październik
Kadyny - wioska sztuki. Poplenerowa wystawa ceramiki, maj-listopad

Meteoryty, tektyty i impakty z kolekcji Kazimierza Mazurka, lipiec-sierpień

2001

Artyści sami o sobie. Autoportrety twórców polskich XVIII-XX w. z kolekcji Andrzeja Cerlińskiego, styczeń - marzec

Dawne mapy i atlasy ze zbiorów własnych, kwiecień - grudzień

Frombork - miasto Mikołaja Kopernika. Sztuka współczesna ze zbiorów Muzeum, maj- październik

2002

Dawne mapy i atlasy ze zbiorów Muzeum, styczeń-grudzień

Niebo i Kosmos w obrazach artystów warszawskich, maj-wrzesień

2003

Człowiek i świat. Wystawa malarstwa grupy artystycznej *W Kole* z Radomia, maj - październik

Zbigniew Janeczek... w dwadzieścia lat później - grafika, czerwiec-październik

Droga sztuki - sztuka drogi. Wystawa rzeźby Stanisława Horno-Popławskiego, sierpień - październik

Tolkemiter Erde - zapomniana wytwórnia. Wystawa ceramiki z Tolkmicka, sierpień - grudzień.

COPE RN I C U S N I C O L A U S,
M I r h e m a r i c u s .

*£. Jtid tu; n lfi mibi terra nzovetur, folq; quiescit,
. de f;rtlum, conflat catcuiul uzde meur.*

Nico.

Frekwencja w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w latach 1948-2002

1948 - 873	1968 - 55737	1988 - 268104
1949 - 11683	1969 - 62500	1989 - 262500
1950 - 16964	1970 - 42224	1990 - 155456
1951 - 20700	1971 - 94385	1991 - 143734
1952 - 5142	1972 - 97251	1992 - 116079
1953 - 23846	1973 - 216269	1993 - 151264
1954 - 14930	1974 - 141181	1994 - 173818
1955 - 10614	1975 - 251460	1995 - 155647
1956 - 11804	1976 - 251525	1996 - 180898
1957 - 24077	1977 - 275464	1997 - 179969
1958 - 35814	1978 - 236503	1998 - 160963
1959 - 39131	1979 - 257271	1999 - 165274
1960 - 48198	1980 - 228472	2000 - 124405
1961 - 43885	1981 - 199442	2001 - 103011
1962 - 44621	1982 - 157541	2002 - 116975
1963 - 45480	1983 - 200364	
1964 - 45100	1984 - 214000	
1965 - 44300	1985 - 268024	
1966 - 49512	1986 - 272395	
1867 - 60000	1987 - 270100	

Ogółem w latach 1948 - 2002 Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku odwiedziło 6.846.879 osób.

Dyrektorzy Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. 1948-2003.

1. Otton Ślizień - 1948-1953
2. Henryk Cieśla - 1953-1955
3. Barbara Leśniak - 1955-1956
4. Stanisław Charzewski (p.o.) - 1956-1957
5. Otton Ślizień - 1957-1966
6. Wincenty Jakubowski - 1966-1969
7. Bogusława Chorostian (p.o.) - 1969-1970
8. Barbara Hulanicka - 1970-1973
9. Przemysław Maliszewski - 1973-1978
10. Tadeusz Piaskowski - 1978-1988
11. Henryk Szkop - 1988-

Wydawnictwa Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku

Chorostian Bogusława, Medale i monety Ewy Olszewskiej-Borys. Katalog wystawy. Frombork 1986

Cybulska Barbara, Dawne mapy Warmii. XVI-XIX w. Wystawa, maj-wrzesień 1989. Frombork 1989

Cybulska Barbara, Ekslibris Warmii i okolic. XVI-XVIII w. Wystawa, lipiec-sierpień 1991. Frombork 1991

Cybulska Barbara, Szkop Henryk, Jan Heweliusz - wystawa (Katalog). Frombork 1984

Czupajło Małgorzata, Mikołaj Kopernik. Frombork 2003

40 lat Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Frombork 1988

Hulanicka Barbara, Wystawa tkaniny. (Informator). Frombork 1974

Informator fromborski - lato 1992. Frombork 1992

Kalendarium Mikołaja Kopernika. Frombork 1989

(Katalog wystawy). Barbara Ur. Andrzej Piwarski. Frombork 1977

(Katalog wystawy). Jonasz Stern. Frombork 1977

Katalog wystawy. Stanisław Chlebowski. Frombork 1991

Katalog wystawy. Włodzimierz Szymański. Frombork 1989

(Katalog wystawy). Zbigniew Janeczek - ekslibrisy i miniatury graficzne. Frombork 1986

Komentarze Fromborskie. Zeszyty 1-5. Frombork 1965-1973

Koracz. Józef Krzysztof Oraczewski-malarstwo i rysunek. Katalog wystawy. Frombork 1985

Malarstwo Heleny Walickiej. (Katalog wystawy). Frombork 1976

Maliszewska Róża, Światło i dźwięk we Fromborku. Frombork 1976

Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. (Informator). Frombork 1991

Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. (Informator). Frombork 1999

Piaskowski Tadeusz, Kalendarz w akwarelach Ottona Ślizienia. Wystawa prac amatorskich. Frombork 1978

Piaskowski Tadeusz, Kopernik i Frombork oraz inne motywy polskie w twórczości Adriana Osmołowskiego, artysty z Rygi. Wystawa w Muzeum Mikołaja Kopernika. Frombork 1987

Planetarium Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. (Informator). Frombork 1999

Stasys i przestrzeń. Pastele-maski-rysunki. (Katalog wystawy). Gdańsk 1996

Szkop Henryk, Instrumenty astronomiczne Tychona de Brahe 1546-1601. Frombork 1996

Szkop Henryk, Komety. Wystawa, czerwiec 1985 - wrzesień 1986. (Katalog wystawy). Frombork 1986

Szkop Henryk, Mikołaj Kopernik jako lekarz. XVI-wieczna wiedza medyczna. Katalog wystawy. Frombork 1986

Szkop Henryk, Nauka i sztuka w czasach Mikołaja Kopernika. Katalog wystawy. Frombork 1993

Szkop Henryk, XV-XVIII-wieczne oprawy książkowe. Katalog wystawy. Frombork 1983 (Maszynopis powielany)

Ślizień Otton, Wystawa nabytków 1957-1961 Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Frombork 1961

Tkaniny Barbary Hulanickiej. (Katalog wystawy). Frombork 1979

Topolnicka Elżbieta, Niebo widziane z Ziemi. Wystawa w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, czerwiec-sierpień 1983. (Katalog wystawy). Frombork 1983

Topolnicka-Niemcewicz Elżbieta, Ceramika z Kadyn. Frombork 1998

Topolnicka-Niemcewicz, W kręgu Galerii H. Katalog wystawy sztuki czeskiej. Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku 1994. Czeskie Centrum w Warszawie 1995. Frombork 1994

XXX-lecie Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. 1948-1978. Frombork 1978

Wojnowska Weronika, Frombork w zabytkach kultury materialnej. Katalog wystawy. Frombork 1988

Wojnowska Weronika, Witraże fromborskie. Frombork 1998

Wróblewska Kamila, Sztuka średniowieczna ze zbiorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Frombork 1985 (składanka)

Z dziejów astronomii. Jan Heweliusz w 300-setną rocznicę śmierci. Frombork 1987

Zabuska Kalina, Reinier Nooms zwany Zeemanem (1612-1664). Holenderska grafika marynistyczna XVII w. Katalog wystawy ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku. Frombork 1994

Zając Zbigniew, Dzieje orła polskiego w metaloplastyce Zbigniewa Zająca. (Katalog wystawy). Elbląg-Frombork 1981

Bibliografia

- Bergau Rudolf**, Die Befestigungen des Domes zu Frauenburg.
Mitteilungen des Ermländischen Kunstvereins, Heft 2, 1871
- Biskup Marian**, Studium historyczne Wzgórza Katedralnego we Fromborku na tle dziejów miasta Fromborka. Toruń 1958 (maszynopis)
- Boetticher Adolf**, Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen. Heft IV. Das Ermland, Königsberg 1894
- Brachvogel Eugen**, Die Anfänge des Antoniterklosters in Frauenburg.
Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Band 27.
Braunsberg 1941
- Brachvogel Eugen**, Das Copernicus-Grab im Dom zu Frauenburg.
Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands. Band 27.
Braunsberg 1941
- Brachvogel Eugen**, Die Grabdenkmäler im Dom zu Frauenburg.
Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Band 23.
Braunsberg 1929
- Brachvogel Eugen**, Der Dom in Frauenburg. Braunsberg 1929
- Brachvogel Eugen**, Der Domburg in Frauenburg zur Zeit des Copernicus. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Band 28., Braunsberg 1943
- Brachvogel Eugen**, Der Hochaltar des Domes in Frauenburg. zur Zeit des Koppernikus. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*. Band 26. Braunsberg 1936
- Charzewski Stanisław, Stary pałac biskupi we Fromborku. Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 3. Olsztyn 1959
- Ciara Zdzisław, Konserwacja późnogotyckiego ołtarza z Fromborka. Rocznik Olsztyński, tom 2, Olsztyn 1959
- Clasen Karl Heinz**, Die Mittelalterische Kunst im Gebiete des Deutschordenslands Preussen. Königsberg 1927
- Czubiel Lucjan**, Konserwacja barokowej snycerki w katedrze fromborskiej. *Komentarze Fromborskie*, zeszyt 3. Olsztyn 1970
- Czubiel Lucjan**, Prace konserwatorskie na wzgórzu katedralnym we Fromborku w latach 1945-1964. *Komentarze Fromborskie*, zeszyt 1. Olsztyn 1965
- Czubiel Lucjan**, Warownia fromborska. *Rocznik Muzeum w Toruniu*, tom 3. Toruń 1968

- Czubiel Lucjan**, Zabytki Fromborka. *Komentarze Fromborskie*, zeszyt 2. Olsztyn 1968
- Dehio Georg, Gall Ernst**, Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler Deutschordensland Preussen. München-Berlin 1952
- Dittrich Franz.**, Der Dom zu Frauenburg. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Bd 19-19, Braunsberg 1913, 1916
- Frombork** i okolice. Olsztyn 1968
- Kaczowska Alicja**, Epitafium Mikołaja Kopernika we Fromborku. *Ochrona Zabytków*, R.6, zeszyt 1. Warszawa 1953
- Karłowska Alicja, Polityk fromborski i plastyka toruńska przełomu wieku XV i XVI. *Biuletyn Historii Sztuki*, Rocznik 19, nr 2. 1959
- Katalog** Zabytków Sztuki. Braniewo, Frombork, Orneta i okolice..Województwo elbląskie. Warszawa 1980
- Kozakiewicz Stefan, Miączyński Jan Antoni, Zabytki Fromborka. Przewodnik. Warszawa 1948
- Liedtke Franz.**, Der Glockenturm des Domes in Frauenburg. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Band 15. Braunsberg 1905
- Lubocka Maria**, Ikonografia wystroju kruchty katedralnej we Fromborku. *Komentarze Fromborskie*, zeszyt 5. Olsztyn 1973
- Matern Georg**, Die Hospitäler in Ermland. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Band 16. Braunsberg 1910
- Nawrocki Zbigniew**, Kanonie zewnątrz murów obronnych we Fromborku. *Komentarze Fromborskie*, zeszyt 3. Olsztyn 1970
- Obląg Jan, Katedra we Fromborku. Olsztyn 1969
- Piaskowski Tadeusz**, Frombork. Elbląg 1980
- Piaskowski Tadeusz**, Wieża dzwonnicza we Fromborku. *Komentarze Fromborskie*, zeszyt 2. Olsztyn 1968
- Piaskowski Tadeusz, Poklewski Józef**, Malowidło Sąd Ostateczny” w kaplicy św. Anny we Fromborku. *Komentarze Fromborskie*, zeszyt 4. Olsztyn 1972
- Piaskowski Tadeusz, Sikorski Jerzy**, Frombork. Olsztyn 1972
- Połom Stefan, Wielkie organy katedry we Fromborku. *Komentarze Fromborskie*, zeszyt 2. Olsztyn 1968
- Quast Ferdinand von**, Denkmale der Baukunst in Preussen, Band 3. Berlin 1862
- Rynkiewicz-Domino Wiesława, Dawny ołtarz maturalny w katedrze fromborskiej. *Folia Fromborensia*, nr 2. Frombork 1999
- Schmauch Hans**, Der Altar des Nicolaus Copernicus in der Frauenburger Domkirche. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Band 27, Heft 2. Braunsberg 1941
- Sianko Józef**, Barokowe organy w katedrze fromborskiej. Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 1. Olsztyn 1970
- Sikorski Jerzy**, Prywatne życie Mikołaja Kopernika. Warszawa 1995
- Szymański Stanisław**, Wieża Kopernika we Fromborku. (Dzieje i prace konserwatorskie). *Ochrona Zabytków*, R. 6, nr 1. Warszawa 1953

Ulbrich Anton, Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen vom Ende des 16 Jahrhunderts bis gegen 1870. Königsberg 1926-1929

Wojnowska Weronika, Witraże fromborskie. Frombork **1998**

Wojnowska Weronika, Witraże Josepha Machhausena w katedrze fromborskiej. *Folia Fromborcensia*, nr 2. Frombork 1999

Zagrodzki Tadeusz, Warownia we Fromborku jako katedralne założenie obronne. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, tom 15, zeszyt 3-4. Warszawa 1969

Słownik Terminologiczny

Antependium - zasłona okrywająca z przodu dolną część ołtarza (mense ołtarzową)

arkada - łuk sklepiony, wsparty na dwóch filarach lub kolumnach

attyka - poziomy element architektoniczny ponad wieńczącym gzymsem budynku zasłaniający dach. Posiada znaczenie konstrukcyjne i dekoracyjne

Blenda - tu płycina

brewiarz - książka zawierająca codzienne obowiązkowe modlitwy duchownych katolickich

Dach pulpitowy - składa się tylko z jednej połaci, która podparta z jednej strony opada skośnie na całą szerokość budynku

Elewacja - zewnętrzny widok jednego z boków budynku

empora - loża piętrowa lub galeria nad nawą, prezbiterium albo nad wejściem, otwierająca się ku wnętrzu

epitafium - napis nagrobkowy; płyta, tablica z napisem na cześć zmarłego

Fasada - przednia część budynku, w której zazwyczaj umieszczone jest wejście, przeważnie bogato zdobione

filar - wolnostojąca, masywna pionowa podpora

fosa - głęboki rów o charakterze obronnym, najczęściej wypełniony wodą

fryz = poziomy pas ozdobny, odgrywający rolę w plastycznym ukształtowaniu ściany

Gurt - łuk sklepiony, wyznaczający i podtrzymujący boki

czworobocznego przęsła w sklepieniach krzyżowych i gwiazdzystych

gzyms - element architektoniczny wystający z lica ściany, zazwyczaj

profilowany, służący do jej dzielenia w kierunku poziomym i wieńczenia

Kanonik - duchowny wyższego stopnia w kościele katolickim

kanonia - mieszkanie, dom kanonika

kapitel - element architektoniczny stanowiący górną część filara albo kolumny

kapituła - kolegium duchowne złożone z kanoników lub dostojników przy katedrze lub kolegiacie
katedra - główny kościół diecezji z siedzibą biskupa
kantór - śpiewak kościelny, nauczyciel śpiewu i muzyki kościelnej
konsekracja - tu, uroczyste poświęcenie kościoła, dzwonów, olejów, dokonywane zwykle przez biskupa
kruchta - przedsionek kościoła
kustosz - tu, kanonik zarządzający w imieniu kapituły probostwem katedralnym albo kolegiackim
kurdyban - skóra tłoczona we wzory, polichromowana, ze złoceniami, wyrabiany ze skór kozich przez Maurów w Kordobie

Laskowanie - w architekturze gotyckiej, posługiwanie się wąskimi wydłużonymi filarkami pionowymi dla wypełnienia okien, zdobienia ścian i filarów
lukarna - małe okienko z daszkiem, umieszczone w dachu w celach zdobniczych i użytkowych

Łuk tęczowy - łuk sklepiony na całą wysokość prezbiterium w miejscu oddzielającym je od nawy głównej

Majuskuły - wielkie litery alfabetu (w przeciwieństwie do minuskuły)
maswerki - przeźrocza kamienne lub terakotowe w oknach gotyckich utworzone z odcinków łuków o rozmaitych kształtach

Nawy - przestrzenie podłużne, na które dzieli się wnętrza kościelne
nastawa - środkowa część ołtarza, inaczej retabulum

Orientowanie - w architekturze kościelnej skierowanie prezbiterium na wschód
otwory maculcowe - w architekturze gotyckiej, otwory w elewacjach ułatwiające ustawienie rusztowań

Polichromia - malowidło lub barwy zdobiące powierzchnię dzieł, głównie architektury i rzeźby
portal - ozdobnie potraktowane wejście
pilaster - filar o przekroju prostokątnym, stojący przy ścianie lub wpuszczony w nią dla wzmocnienia albo dla ozdoby
poliptyk - dzieło malarskie lub rzeźbiarskie złożone z kilku ruchomych części, które dają się otwierać, składać i zamykać
predella - część ołtarza pomiędzy mensą (stołem ołtarzowym) a nastawą
prezbiterium - architektonicznie wydzielona część kościoła, w której znajduje się główny ołtarz, przeznaczona w zasadzie dla duchowieństwa
puryzm - tu, przesadna dążność do czystości i surowości, związana z usuwaniem wszelkich późniejszych naleciałości stylowych

Relikwiarz - mała monstrancja, skrzyneczka lub krzyż, zwykle ze szlachetnego metalu, służąca do przechowywania relikwii
relikwie - szczątki, przedmioty czci religijnej, np. szczątki ciała świętych
relief - jeden z rodzajów płaskorzeźby
retabulum - patrz: nastawa
rozglifiony - ukośnie rozszerzający się w grubości muru otwór okienny lub drzwiowy
ryzalit - wysunięta na przód część fasady gmachu

Skarpa - pochyły mur podpierający budynek z zewnątrz
sklepienie - konstrukcyjnie utworzone przykrycie z kamienia lub cegły, wsparte na murach, filarach lub kolumnach
służki - cienkie półkolumny lub okrągłe laski przystawione do filara lub ściany dla podparcia sklepienia
stalle - ławy, głównie w prezbiterium kościelnym dla prałatów, kanoników kapituły i dygnitarzy świeckich, zazwyczaj ozdobne
szczyt - trójkątne lub zbliżone do trójkąta zwieńczenie elewacji, zazwyczaj bogato rozczłonkowane

Tondo - okrągły obraz, płaskorzeźba lub płycina
terakota - wyroby ceramiczne, najczęściej pod postacią płyt wypalonych z czystej gliny, stosowane w budownictwie i do odób architektonicznych
transept - nawa poprzeczna w kościołach zbudowanych na planie krzyża łacińskiego
tympanon - w architekturze półkoliste, trójkątne lub ostrołukowe pola nad drzwiami portalu, zwykle bogato rzeźbione

Uszaki - elementy zdobnicze flankujące nastawę ołtarza

Wikariat - mieszkanie wikariuszy
witraż - okno z kawałków różnokolorowego szkła, osadzonych w ołowiu
wspornik - element przyścienny podtrzymujący żebra, gurdy albo dźwigający posąg lub kolumnę

Zwornik - element umieszczony w najwyższym punkcie łuku, zwierający jego poszczególne elementy

Indeks nazwisk

Abezier Jan 43, 45, 55

Achtsnicht Marcin 63

Affait Michał 89

Aleksander z Moskwy 48

Antoniewicz Włodzimierz 115

Bator Leon 65

Bayer Jan 124

Bażanka Kasper 56

Bertram August 13, 31, 34, 39, 59, 87, 89, 101

Biegański Piotr 24

Bielawski Franciszek 56

Biernacki Daniel 65

Blumenroth Krzysztof 112

Bock Michał 16

Bong z Elbląga 60

Boreschow Bartłomiej 66

Bornmann Zachariasz 124

Bornowski Justus 41

Borys Michał 144

Brachvogel Eugeniusz 14, 15, 118

Brahe Tycho 122, 135

Bratkowski 20

Braun z Braniewa 39

Bröse Michał 55

Bry Teodor 136

Burchert Andrzej 89

Butler Teodor 89

Bużeński Stanisław 54, 70, 71

Cander Krzysztof 144

Caravaggio 51

Cekier Jan 56

Celsus Aulus Cornelius 122

Cerliński Andrzej 144, 145

Charzewski Stanisław 147

Chlebowski Stanisław 129, 143

Chorosziński Andrzej 133

Chorostian Bogusława 147

Chorostian Paweł 113

Chrapicki Jan 68

Chromy Bronisław 119

Chwedczuk Józef 65

Cierpisz Bogdan 141

Cieśla Henryk 147

Czajkowski Witold 16

Dantyszek Jan 9

Datteln Arnold 68, 104

Dąbrowski Michał 84

Demuth Wawrzyniec Ludwik 106

Długosz 9

Dobrzewski M. 48

Domański z Ornety 22, 101

Döbell Michał 52

Durand A. 118

Dyck A. 52

Działyński A. 118

Działyński Michał 49, 55, 56

Działyński Wojciech Jan 70

Emerich Fabian 69

Engels 140

Erazm z Rotterdamu 9

Erdmann-Przełomcowa Maria 23

Essen Jan 12, 68

Eulenburg Gotfryd 20, 29
Eysymont Janusz 119

Fabian z Łężan 26
Fahl Franciszek 56
Ferber Jan 26
Ferber Maurycy 12, 16, 26
Fickert A. 68
Fleming Gerhard 91
Formański Andrzej 56
Foucault 16
Fraget 73
Frejer Romuald 71
Fryderyk Wilhelm IV 101
Fuchs z Kolonii 58

Galen 122
Galen z Brabantu 34
Galileusz 122, 135
Gembalski Juliusz 133
Geritz 15
Gielniak Józef 119
Gierstowski 87
Giese Jan Krzysztof 75
Giese Tideman 26
Gither 70
Godel 118
Godziałowski Samuel 66
Górecki Tomasz 56
Górnicki Jan 70
Górnicki Łukasz 69, 70, 83, 84
Górnicki Paweł 69
Górnicki Piotr 70
Górska Krystyna 144
Grabowska Barbara 112
Grabowski Adam Stanisław 56
Graczykowski Andrzej 142
Grodecki Wacław 124

Hampl Zygmunt 118, 139
Hasior Władysław 119
Hatten Andrzej Stanisław 71, 73
Hatter Jan 84

Hendel Walery 99
Herbart Antoni 69
Herman z Pragi 29
Heweliusz Jan 118, 122, 125, 134, 138, 142
Hipokrates 121
Hoffman Jan Kazimierz 96
Hohenzollern Józef 68
Horno-Popławski Stanisław 145
Hossauer z Berlina 73
Hozjusz Stanisław 9, 45, 71, 86
Hula Jiri 141
Hula Zdenek 141
Hulanicka Barbara 139, 140, 141, 147
Hübner 101

Jacobson Agnieszka 143
Jakima-Żerek Jolanta 141
Jakubowski Wincenty 147
Jan z Chojnic 63
Jan z Miśni 29
Janeczek Zbigniew 132, 142, 145
Janikowska Bożena 140
Janowicz 87
Jargoń Jan 65
Jeziorowski Romuald 144
Judycki Mateusz Jan 52
Jungingen Konrad 66

Kaller Maksymilian 71
Kamiński Zygmunt 65
Karłowska Gizela 144
Kempen Ekhard 83
Kemper Erich 63
Kepler Jan 122, 129, 135, 143
Kobierzycki Wacław 47
Koch Wawrzyniec 16, 22
Kolberg Piotr 51, 52, 55
Konarski Adam Zygmunt 69, 70
Konopacki Fabian 51
Kopernik Mikołaj 8, 9, 11, 14, 15, 53, 71, 83, 101, 104, 105, 106, 115, 118, 122, 124, 125, 129, 131, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147
Kowalski Stanisław 21, 22
Königsegg Jerzy Fryderyk 54

Krasicki Ignacy 9, 26, 86
Kraśński 15
Kreth 63
Kromer Marcin 9, 22, 32, 71, 104
Krügier Piotr Florian 88
Krzemiński Andrzej 143
Kunigh Jan Jerzy 55, 90, 90, 106
Kurdwanowski Jan Franciszek 88
Kuschmaltz Franciszek 12
Kügelgen Gerhard 68
Kynast Paweł 68

Leclercq Pierre 141
Leszczyński Wacław 40, 54
Leśniak Barbara 147
Lichtenhein Albert 69
Lifhard z Datteln 29, 30
Lindenburg z Elbląga 78
Lingh Jan Kazimierz 72
Lubieniecki Stanisław 129, 143

Łaszowski Michał 75
Łysakowski Andrzej 70

Machhausen Józef 40
Maliszewski Przemysław 116, 147
Maratt Carl 49, 54
Marcin z Urzędowa 121
Marczyński Adam 119
Marks 140
Marquart Jerzy 49, 71
Masznicz Witold 121, 142
Matejko Jan 117
Mazurek Kazimierz 145
Mączkowska Maria 113
Meissner Jan Jerzy 56
Mercator Gerard 122
Meyer Maciej 75
Montanus Mateusz 45, 54

Nenchen Eustachy 14, 48
Newton Izaak 122, 135

Nitrowski Daniel 63
Nitsch Mikołaj 32, 34
Nooms Reinier 129, 144
Nowiński Marian 143
Nowowiejski Wojciech 49
Nycz Jan Chrzyciel 87

Oidtmann Henryk 40
Olszewska-Borys Ewa 135, 142
Olszowski Andrzej 54
Oraczewski Józef Krzysztof 142
Ortelius Abraham 124
Osmołowski Adrian 142

Paracelsus 121
Pastorius Joachim 70, 143
Perwanger Krzysztof 98
Petelska Ewa 139
Petelski Czesław 139
Peucker z Reszla 56, 59
Piaskowska Janina 65, 112
Piaskowski Tadeusz 113, 125, 147
Piazzetta Gianbattista 58
Pickel Kacper Klemens 56
Piper Jerzy 63, 66
Piwarski Andrzej 140
Piwnicki Konstanty 88
Placidi Franciszek 56
Plata Teresa 143
Poschmann 59
Potocki Teodor 22, 55, 56, 59, 84
Przyrkowski Feliks 117
Przyrkowski Tadeusz 21, 117

Quast Ferdynand 14, 15, 19, 31, 32, 34, 35

Radziejowski Michał 63, 66
Rafael 68
Ratajczyk Grzegorz 144
Redner Adalbert 40, 78
Renie Guid 54
Rhetyk Joachim 122, 129, 144

Ricci Sebastian 58
Rogawski 23, 75, 78
Romańska Maria 141
Rosenberg 73
Rostkowski Stanisław 83
Rudnicki Szymon 37, 45
Rudnicki Wojciech 45, 60, 87
Ruggieri Piotr 49, 85

Salendorf 112
Salviatti z Wenecji 56
Sandt Krzysztof 59
Sapała Edward 16
Schlaubitz Jan Gotfryd 72, 73
Schlüter Andrzej 69, 70
Schmidt Andrzej 60
Schreweit z Królewca 63
Schulz Mikołaj 14
Schwann 60
Sculteti Jan 121
Seiler Adolf 40
Serafin Józef 133
Sianko Józef 65
Siedlecka-Kotula Ewa 141
Sieniawska Wacława 141
Sikora Jan 140
Sorbom Henryk 25, 29
Splieth 60
Stasys 129, 144
Stażewski Henryk 119
Stec Halina 141
Stec Marian 141
Stefan z Kalkaru 70
Steinbrecht Konrad 43
Sterke z Norymbergi 58
Stern Jonasz 119
Stoniżewski 63
Strobel Bartłomiej 47
Struś Józef 121
Stryprock Jan 29
Stübler August 101
Syreniusz Szymon 121
Szafran J. 39
Szembek Józef 88
Szembek Krzysztof 23, 27, 29, 59, 71, 75, 78

Szemborowski Paweł 21
Szemborowski Przecław 39
Szkop Henryk 137, 147
Szołc Zachariasz Jan 56, 70, 84
Szukalski S. 119
Szwartz Jan 78
Szwartz Krzysztof 78
Szymański Włodzimierz 143
Szymborska Anna 117
Szyszkowski Mikołaj 22, 39, 40, 45, 46, 52

Ślizień Otton 115, 140, 147
Świątek-Dominikowska Daniela 144
Świątkiewicz Anna 139

Tahirović Nesim 129, 143, 144
Talbot H. J. 71
Tarasin Jan 119
Teslar Antoni 139
Thiel Andrzej 41
Timmermann Jan 69
Torelli Stefan 58, 59
Treter Mateusz 69
Treter Szymon Aleksy 53, 56
Treter Tomasz 69
Tumielewicz Czesław 129, 144
Tungen Mikołaj 25, 41, 55

Ujejski Tomasz 21, 106
Ur Barbara 140

Vagnetti G. 118
Vesalius Andrzej 70
Vitus Henryk 46, 49

Walicka Helena 140
Walimeński z Malborka 48
Watzenrode Łukasz 25, 43, 104
Waza Jan Albert 48, 49
Wegner Czesław 24
Welker Mieczysław 104

Welter Michał 41
Wilhelm z Modeny 7
Wintzler Jakub 16
Wogenap Henryk 29
Wojczulanis Wiesław 141
Wolff Kazimierz 66
Wołowski Jan Kazimierz 55
Wróblewska Marzanna 141
Wydźga Jan Stefan 12, 26, 55, 56
Wysocki A. 47
Wziętek Jacek 113

Zagórny Andrzej 52, 86, 70
Zajac Zbigniew 141
Zamojski Jan 69
Zelle Henryk 124
Znamierowski Jerzy 144
Zornhausen Euchard 52

Żak-Iszoro Małgorzata 141
Żaryn Stanisław 141
Żórawski Andrzej 60, 104

